

gledišta

7,690
dr kosta mihailović

INTEGRACIONI PROCESI U PRIVREDI
I ISTRAŽIVAČKI RAD

dr zoran vidaković

DVA PRILAZA PROTESTNIM OBUSTAVAMA RADA
(ŠTRAJKOVIMA)

dr mihailo mitić

KONKURSNO PRAVO

FILOZOFIJA U SAVREMENOM DRUŠTVU

prilozi diskusiji: zdravko munišić, dr mihailo nikolić
i dr miodrag cekić

čedomir popov

U ZNAKU PREŽIVELIH IDEJA I TEORIJA

silvano bolčić

DIREKTOR U SAMOUPRAVNIM ODNOSIMA

dr zaga pešić-golubović

SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE — ŠTA JE TO?

dr miloš samardžija

METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENU KRITIKU I TEORIJU

1

JANUAR

1968.

GODINA IX

KONKURS

Broj — strana

U ČEMU SU SNAGA I SLABOST SAMO-
UPRAVLJANJA?

šifra "rakovica"

vidaković dr zoran

11 1455

šifra "sloboda"

11 1495

šifra "15. juli 1968."

vidojević zoran

12 1675

ČLANCI

arandelović dr jovan

KRITIKA PRAKSE

11 1533

bajt dr aleksandar

DRUŠTVENA SVOJINA — KOLEKTIV-
NA I INDIVIDUALNA

4 531

bolčić silvano

SAMOUPRAVLJANJE — CILJ ILI SRED-
STVO

2 221

ČLANCI

černe dr france	OTVORENA PITANJA PRIVATNOG SEKTORA	4	559
damjanović mijat	ULOGA SINDIKATA U SAMOUPRAVNOM SISTEMU	8—9	1103
domančić dr pavao	DEFLATORNA POLITIKA I STABILIZACIJA PRIVREDE	5	735
dragičević dr adolf	KARL MARX I SUVREMENA ETAPANAŠE REVOLUCIJE	8—9	1069
dragišić dr dragoljub	POLOŽAJ PROIZVOĐAČA U SAMOUPRAVNOM SISTEMU	3	353
dordević dr jovan	NAČELNI STAVOVI I PITANJA O SINDIKATU	5	747
duretić jagoš	DILEME PROLETERSKOG KONSTITUISANJA VLASTI	4	521
đurić dr mihailo	OBNOVA SOCIOLOGIJE U DUHU UTOPIJE	3	383
flajšer-dimić dr miroslava	TERMINI "RAD" I "RADNIK" U DELIMAKARLA MARKSA I FRIDRIHA ENGELSA	8—9	1119
hadžištević vojnin	UDRUŽENI PROIZVOĐAČ I SVESTRANAKRITIKA SVEGA POSTOJEĆEG	5	721
horvat dr branko	SOCIJALISTIČKA ROBNA PROIZVODNJA	10	1321
kilibarda dr krsto	SINDIKAT KAO FAKTOR SAMOUPRAVLJANJA	6—7	923
korać dr miladin	TEORIJSKA ANALIZA DRUŠTVENO-EKONOMSKIH OSNOVA JUGOSLOVENSKOG PRIVREDNOG SISTEMA	10	1299
kučinar zdravko	MARKSOLOGIJA I NJENE APORIJE	10	1277
marinković josip	INSTITUCIONALNOST FILOZOFIJE	4	567
madžar dr ljubomir	TRŽIŠTE I KULTURA	12	1627
mihailović dr kosta	INTEGRACIONI PROCESI U PRIVREDI I ISTRAŽIVAČKI RAD	1	5

milosavljevski dr slavko		
DEMOKRATSKA TRADICIJA I SKUP-		
ŠTINSKI SISTEM	4	545
mitić dr mihailo		
KONKURSNO PRAVO	1	47
mitrović dr andrej		
POVODOM SLAVIJA SANSTEFAN-		
SKOG UGOVORA	3	393
pavlović dr branko		
MARKSIZAM I DOGMATIZAM	5	705
IDEJE O ZAJEDNICI SLOBODNIH	12	1647
pegan sergije		
ULOGA SINDIKATA U SAMOUPRAV-		
NOM SISTEMU	8—9	1103
popov nebojša		
GRANICE VLASTI I MOGUĆNOSTI SO-		
CIJALIZMA	10	1331
popović dušan		
PRILOG ISTRAŽIVANJU TEORIJSKIH		
OSNOVA LIČNOG DOHOTKA	11	1565
pupić dr borivoje		
ORGANIZACIONA STRUKTURA I IZ-		
BOR PREDSTAVNIČKIH TIJELA	3	371
KRITIČKE OPSERVACIJE UZ PRED-		
STOJEĆU USTAVNU REVIZIJU	11	1547
stojanović dragan		
ETIČKI PROBLEMI SOCIJALISTIČKE		
REVOLUCIJE	6—7	951
stojanović dr svetozar		
OTUĐENJE, DIJALEKTIKA I UTOPIJA	6—7	935
šušnjić dr đuro		
NEKE SOCIO-PSIHOLOŠKE POSLE-		
DICE VERTIKALNE POKRETLJIVOSTI	2	185
trklja dr milivoje		
DILEME O OPRAVDANOSTI PROGRE-		
SIVNOG OPOREZIVANJA LIČNOG DO-		
HOTKA	12	1663
vidaković dr zoran		
DVA PRILAZA PROTESTNIM OBUSTA-		
VAMA RADA (ŠTRAJKOVIMA)	1	29
SINDIKAT NA ISPITU REVOLUCIO-		
NARNE PRAKSE	6—7	903
vidojević zoran		
AVANGARDA IZMEĐU MONOPOLIZA-		
CIJE POLITIKE I SPONTANOSTI RA-		
ZVOJA SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA	8—9	1085
vojnović milan		
OMLADINA I SOCIJALNE INOVACIJE	6—7	887
vučković dr miloš		
KREDITNA POLITIKA I STABILNOST		
PRIVREDE	2	201

ČLANCI

zeković dr velimir

PROBLEM EKSTRADOHOTKA U NA-
ŠEM SISTEMU PRIVREĐIVANJA

10 1349

DISKUSIJE

ČLANCI
DISKUSIJA
ZAPISIFILOZOFIJA U SAVREMENOM DRU-
ŠTVU

Prilozi diskusiji:

cekić dr miodrag

O KARAKTERU SVAGDAŠNJEG ANGA-
ŽOVANJA FILOZOFA

1 77

munišić zdravko

MARKSIZAM I FILOZOFIJA

1 59

nikolić dr mihailo

KRENUTI DALJE U STVARALAŠTVU

1 71

ZAPISI

antonijević zorka

INFORMISANJE U PROIZVODNIM
RADNIM ORGANIZACIJAMA U USLO-
VIMA SAMOUPRAVLJANJA

10 1361

bakovljević milan

ŠKOLA U USLOVIMA EKSPANZIJE
ZNANJA

6—7 972

bogdanović emilija

KVIZ POSUT ZLATNIM PUDEROM

4 606

bogdanović žika

ORFEJ MEĐU ŠLJIVAMA

6—7 977

NA LEĐIMA TIGRA (OD PAPIRA?) ILI:
RATNI FILM KAO FUNKCIJA IDEOLO-
GIJE

10 1368

cekić dr miodrag

POREKLO SAVREMENOG OPŠTEG
OBRAZOVANJA

8—9 1148

čokrevski tomišlav

ISTORIJA I ISTORIJSKI MITOVI

3 405

danilović rajko

ŠTA OBELEŽAVA MLADU GENERACIJU

11 1575

dimković borislav

KRETANJE BROJA ČLANOVA SAVEZA
KOMUNISTA U JEDNOJ SEOSKOJ OR-
GANIZACIJI

3 410

dordević života

GRUPAŠENJA I DEMOKRATIZACIJA
KOMUNE

5 771

SAMOUPRAVLJANJE I KADROVSKA POLITIKA	8—9	1142
flere sergej		
O MILSOVOJ ELITI MOĆI — NAKON DVANAEST GODINA	12	1720
gojković jasminka		
FENOMEN MODE	3	435
ikonomova vera		
CENA ZLATA U ZABAVI	4	600
indić trivo		
O FINANSIRANJU I O ZAJEDNICAMA KULTURE	12	1713
kuzmanović rade		
OPASKA O NECELOVITOM PRISTUPU	6—7	970
milanović dr vladimir		
IDEOLOGIJA I STRUKTURA SAVRE- MENOG DRUŠTVA	8—9	1133
novaković slobodan		
ŠTRBAC	10	1378
pavlović branko		
KRITIKA I KLEVETA	3	429
HLEB I SLOBODA	6—7	965
petković miomir		
O RADNOM STAŽU — EKONOMSKI I HUMANO	12	1716
petrović borislav		
STRUKTURA SKUPŠTINA I IZBORNI SISTEM	5	776
pondeliček dr ivo		
DRUŠTVENI KONTEKST MLADOG ČE- HOSLOVAČKOG FILMA	11	1590
popov čedomir		
U ZNAKU PREŽIVELIH IDEJA I TEORIJA	1	81
radovanović miroslav		
OSNOVNE KARAKTERISTIKE POLO- ŽAJA NEZAPOSLENIH I SHVATANJE JEDNE GRUPE NEZAPOSLENIH	2	246
SOCIJALNO-PSIHOLOŠKE POSLEDICE NEZAPOSLENOSTI	4	581
rus dr vojan		
JEDNO NOVO ISKUSTVO DRUŠTVENE KRITIKE	2	239
SOCIJALISTIČKI SAVEZ I KADROV- SKA POLITIKA	4	575
stojanović dragan		
MOĆ I NEMOĆ NAUKE	8—9	1137
stojanović dušan		
TRADICIONALNE FILMSKE ŠKOLE I MODERNI FILM	11	1582

ZAPISI

ZAPISI
PISMA
REDAKCIJI
HRONIKA

stojanović dr radoslav		
POVODOM ZABRANE JEDNOG UNI-		
VERZITETSKOG UDŽBENIKA	1	91
todorović dr aleksandar		
MEHANIZAM DELOVANJA „CRNIH“		
FILMOVA NA PONAŠANJE MLADIH	2	231
todorović marija		
OTPUŠTANJE SA OTPREMNIKOM	4	588
vlačić milan		
POGLED NA DEČJE SLIKOVNICE	3	419
zubac pero		
IDEJE I FIKS-IDEJE I	4	596
IDEJE I FIKS-IDEJE II	5	782

PISMA REDAKCIJI

dr vojislav petrović	2	259
kostić dr staniša		
ODGOVOR NA ZAPIS DRA STOJANO-		
VICA	3	441

HRONIKA

bolčić silvano		
DIREKTOR U SAMOUPRAVNIM ODNO-		
SIMA	1	102
fabinc dr ivo		
UZ PRVE BROJEVE "EKONOMSKE		
MISLI"	10	1387
gligorić dr pavle		
RASPODELA DOHOTKA — DEO SIS-		
TEMA DRUŠTVENE REPRODUKCIJE	5	787
danilović rajko		
STUDENTSKA NOVA LEVICA: BUNT		
ILI REVOLUCIJA	6—7	985
dordević dragan		
ŠTA JE TO JURISPRUDENCIJA	2	268
džuverović borislav		
RASKRŠĆA STUDENTSKOG I UČENIČ-		
KOG SAMOUPRAVLJANJA	5	794
ilić bogdan		
OBRAČUN I RASPODELA LIČNIH DO-		
HODAKA	5	799
SIMPOZIJUM O ISTRAŽIVANJU TRŽI-		
ŠTA I ORGANIZACIJI PLASMANA	8—9	1165

joksimović snežana			
TREĆI KONGRES PSIHOLOGA JUGO-SLAVIJE	1	95	
kron dr aleksandar			
KORČULA	11	1605	
mojsin danica			
SOCIOLOZI O OMLADINI	4	609	
orlić miodrag			
LIČNI RAD — INTEGRALNI DEO SOCIJALIZMA ILI SAPUTNIK	3	445	✓
pavlović dr branko			
SIMPOZIJUM NIČE I MARKSIZAM	12	1732	
perković božidar			
DEMOKRATSKA POLITIČKA AKCIJA U IDEJNOJ SFERI	2	278	
savićević milorad			
PREDUZEĆE U REFORMI	4	616	
stanković dr vladeta			
BANKE I KREDIT U NAŠEM PRIVREDNOM SISTEMU	2	263	
vacić dr aleksandar			
JUGOSLAVIJA I MEĐUNARODNA PODELA RADA	8—9	1153	
vasović vučina			
FEDERACIJA I KONSTITUISANJE SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA	12	1725	
vlajčić milan			
DOMAĆA KNJIGA I DOMAĆI PISAC U SADAŠNJOJ IZDAVAČKOJ DELATNOSTI	11	1599	

HRONIKA
OSVRTI

OSVRTI

damnjanović slobodanka			
PEDAGOGIJA U SKRIPTIMA	12	1737	
munišić zdravko			
FILOZOFSKE KONTROVERZE FRANCUSKIH KOMUNISTA	8—9	1183	
pavlović mirjana			
METODOLOŠKI PRILAZ PLANIRANJU PRIVREDE	3	453	
petrović sreten			
TRAGANJE ZA SMISLOM UMETNOSTI	2	283	
simeunović vojin			
MOĆ I GRANICE KRITIČKOG MIŠLJENJA	6—7	1001	

1793

POLEMIKA

POLEMIKA

bošković dr blaž		
O SVOJINI I NESVOJINI U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU	10	1397
domančić dr pavao		
POVODOM PRIKAZA KNJIGE DRA MILOŠA VUČKOVIĆA „BANKARSTVO“	4	644
drašković dragomir		
KO DIŽE IDEOLOŠKU PRAŠINU	2	306
kilibarda dr krsto		
NAUČNA ODGOVORNOST U KRITICI — ŠTA JE TO?	4	630
lalović miroslav		
VIŠEPARTIJSKI SISTEM U SOCIJALIZMU	3	470
madžar dr ljubomir		
REALNE I MONETARNE KOMPONENTE INFLATORNOG MEHANIZMA	5	805
pešić-golubović dr zaga		
SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE — ŠTA JE TO?	1	113
radojević radoje		
O JEDNOJ ARGUMENTACIJI	4	642
samardžija dr miloš		
METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OSNOVE TEORIJE RASPODELE DOHOTKA	1	124
METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OSNOVE TEORIJE RASPODELE DOHOTKA II	2	293
sekulović aleksandar		
ZA DRŽAVNO ILI SAMOUPRAVNO NORMATIVNO REGULISANJE KONKURSA	3	463
šošić dr hrvoje		
TEORIJA DOHOTKA I HIPOTEZE DRA ČERNEA	4	619
vračar dr stevan		
JEDNA STRANICA TEKSTA I MNOGI NESPORAZUMI O PARTIJSKOM SISTEMU U SOCIJALIZMU	1	150
vučić dr novica		
POVODOM KRITIKE PRIKAZA KNJIGE DRA MILOŠA VUČKOVIĆA	6—7	997
STABILNOST PRIVREDE I KREDITNA POLITIKA	8—9	1171

PREVODI

akselos kostas		
KRATKI UVOD U IGRU SVETA	6—7	1011
baumann zigmunt		
DVE BELEŠKE O MASOVNOJ KULTURI	8—9	1197
garaudy roger		
STRUKTURALIZAM I "SMRT ČOVJEKA"	5	821
horkhajmer maks		
MOĆ I SAVEST	10	1391
volf kurt		
ZA SOCIOLOGIJU ZLA	4	649

PREVODI
INFORMACIJE
PRIKAZI

INFORMACIJE

grečić vladimir		
JUGOSLOVENSKA MIGRACIJA RADNE SNAGE	2	315
mlivončić ivica		
EKUMENSKI POKRET I NJEGOVO ZNAČENJE	8—9	1217
tabaković milan		
PARTIJA I KNJIŽEVNOST U SOVJETSKOM DRUŠTVU	12	1749
živković miroslav		
GDE SU I ŠTA RADE STRUČNJACI SA FAKULTETSKOM SPREMOM	5	839
DOMINACIJA MEDIOKRITETSTVA U NAŠOJ DRUŠTVENOJ ELITI	6—7	1017

PRIKAZI

basta danilo		
PROBLEMI MASOVNE KULTURE	5	851
bulat stojan		
DR VOJISLAV BOŽIĆ: MERENJE UKUPNOG POSLOVNOG USPEHA I KRITERIJUMI RASPODELE DOHOTKA	11	1611
cvetković dr slavoljub		
OKTOBARSKA SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA — BIBLIOGRAFIJA 1917—1945.	4	666

cvetkovski cvetko		
BLAŽE KONESKI: MAKEDONSKI JE- ZIK U RAZVOJU SLOVENSKIH LI- TERARNIH JEZIKA	4	665
dimković borislav		
ŽARKO B. JAŠOVIĆ: PRESTUPNIČKO PONAŠANJE MLADIH	1	164
dr Aleksandar Todorović: RAZ- VOJ RADNIČKE SVES TI U SOCIJALIS- TIČKOM DRUŠTVU	6—7	1025
đurić-makarov dragana		
NIKOLA ABANJANO: MOGUĆNOST I SLOBODA	4	668
filipović velimir		
NEUSPEH JEDNE KRITIKE	10	1414
flere sergej		
MIROSLAV PEČUJLIĆ: KLAS E I SAV- REMENO DRUŠTVO — OGLEDI	3	493
goati vladimir		
MORIS DIVERŽE: DEMOKRATIJA BEZ NARODA	4	671
ikonomova vera		
B. D. PARIGIN: SOCIJALNA PSIHOLO- GIJA KAO NAUKA	6—7	1030
DR ĐURO ŠUŠNJIĆ: POJAM ZAKONA U SOCIOLOGIJI	12	1763
kaljević marija		
AMERIČKI ČASOPIS ZA PROUČAVA- NJE JAVNOG MNENJA	5	861
MASOVNO KOMUNICIRANJE KAO NA- UČNA DISCIPLINA	8—9	1235
marković brana		
PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA	10	1407
marsenić dragutin		
SUMARNA ANALIZA PRIVREDNIH KRETANJA I PRIJEDLOZI ZA EKO- NOMSKU POLITIKU	10	1403
mihajlović srećko		
KARL MANHAJM: IDEOLOGIJA I UTO- PIJA	12	1773
mihaljčić rade		
SINTEZA, ALI O ČEMU?	2	326
mikašinović radmila		
EDUCATION, DEVELOPPEMENT ET DE- MOCRATIE	6—7	1037
ostraćanin miodrag		
PROBLEMI PLANIRANJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU	11	1618

petranović branko

VERA MUJBEGOVIĆ: KOMUNISTIČKA
PARTIJA NEMAČKE 1918—1923. 12 1767

sreten petrović

GLIGORIJE ZAJEČARANOVIĆ: ANA-
LIZA I SINTEZA U OKVIRU DIJALEK-
TIKE HEGELA I MARKSA 1 162

KAETE HAMBURGER: PHILOSOPHIE
DER DICHTER 10 1417

PRIKAZI

pešić vesna

DRUŠTVENO RASLOJAVANJE I NEJED-
NAKOSTI 5 853

savković radojica

DR FRANCE ČERNE: TRŽIŠTE I CI-
JENE 1 157

DR ALEKSANDAR BAJT: OSNOVI EKO-
NOMIKE 8—9 1240

OSKAR LANGE: WHOLES AND PARTS
— A GENERAL THEORY OF SYSTEM
BEHAVIOUR 11 1614

stojanović vojislav

CITATI PREDSEDNIKA MAO CE TUNGA 8—9 1249

šoškić dr dragutin

DR VLADIMIR RAŠKOVIĆ: DRUŠTVE-
NO SAMOUPRAVLJANJE I RASPODE-
LA PREMA RADU U JUGOSLAVIJI 3 488

štambuk vladimir

DANIJEL BEL: KRAJ IDEOLOGIJE 4 675

štrbac čedomir

RADNIČKI I NACIONALNOOSLOBODI-
LAČKI POKRETI 10 1412

šušnjić dr đuro

MIHAILO POPOVIĆ: PROBLEMI DRU-
ŠTVENE STRUKTURE 3 481

tašić vera

OMLADINA U SVOM SLOBODNOM
VREMENU 2 328

todorović dr aleksandar

DR VLADIMIR RAŠKOVIĆ: SOCIOLO-
GIJA RADA 3 486

todorović mirjana

UČEŠĆE U POLITIČKOM ŽIVOTU —
KAKO I ZAŠTO? 5 857

vlajčić milan

ERIH AUERBAH: MIMESIS — PRIKA-
ZIVANJE STVARNOSTI U ZAPADNOJ
KNJIŽEVNOSTI 10 1421

1797

zečević anđelka

KLASE U MODERNOM DRUŠTVU 6—7 1040

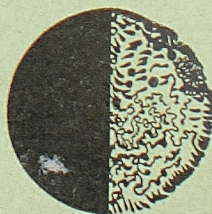
DR MARKO MLADENović: SOCIOLO- GIJA PORODICE	8—9	1243
živadinović petar		
DANILO PEJOVIĆ: SUVREMENA FILO- ZOFIJA ZAPADA	2	323
JOAHIM RITER: HEGEL I FRANCUSKA REVOLUCIJA	3	497
EDMUND HUSERL: FILOZOFIJA KAO STROGA NAUKA	6—7	1027
ERIC WEIL: HEGEL I DRŽAVA	12	1769

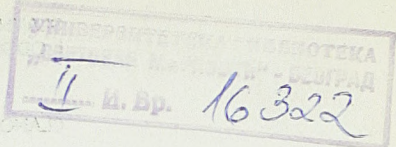
ČASOPISI

vera ikonoma	1—10
	12
tatjana popov	1—10

VINJETE

alebić josip	4
dokić dušan	5
isakov dorđe	3—11
marjanović milan	2
ranković darko	12
stojšić dimitrije-dis	6—7
tasić milen	8—9
vacić arh. vladislava	1—10

KONKURS

g l e d i š t a

časopis za društvenu kritiku i teoriju raspisuje opšti jugoslovenski anonimni nagradni konkurs za raspravu o temi

„U ČEMU SU SNAGA I SLABOST S A M O U P R A V L J A N J A ?“

Uslovi konkursa: Rasprava treba da na produbljen, originalan, teorijsko-kritički i jasno obrazloženi način odgovori na postavljeno pitanje. Poželjno je da obim rasprave bude u granicama od 50 do 80 kućanih stranica novinarskog proreda. Radove, pod šifrom, otkucane u tri primerka treba slati na adresu redakcije sa naznakom „za konkurs“. Šifra će biti razrešena podnošenjem kopije rukopisa posle objavljivanja rezultata konkursa. Radovi koji konkuriraju za nagradu ne smeju prethodno biti objavljeni. Krajnji rok za slanje rukopisa je 15. VII 1968. godine.

Najuspelije radove redakcija „Gledišta“ će nagraditi sledećim novčanim nagradama:

I nagrada 10.000 N. din.

II nagrada 7.000 N. din.

Pored toga redakcija će otkupiti radove koji zadovoljavaju kriterijume za objavljivanje u časopisu. Redakcija „Gledišta“ time preuzima pravo prvog objavljivanja nagrađenih ili otkupljenih radova.

REDAKCIJA

GLAVNI
I ODGOVORNI UREDNIK
božidar perković

ČLANOVI REDAKCIJE

života dorđević
slavoljub đukić
jagoš đuretić
dr aleksandar kron
zdravko kučinar
mirko miloradović
miloš nemanjić
branko pavlović
mileta radovanović
milorad savićević
velimir tomanović
dr aleksandar vacić
vučina vasović
milan vojnović

SEKRETAR REDAKCIJE
dragan sabinović

LEKTOR
zora maksimović

KOREKTOR
olga martinović

KORICE
bole miloradović

gledišta

1

GODINA IX, JANUAR 1968.

Časopis izlazi svakog meseca izuzev jula i avgusta. Rukopisi se ne vraćaju.

IZDAJE

Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije.

ADRESA

„Gledišta“, Beograd, Kralja Milutina 8, poštanski fah 830, telefon 24-481.

PRETPLATA

za 1968. godinu

Cena pojedinom primerku je 8 novih dinara. Godišnja pretplata: za našu zemlju 80 novih dinara, za individualne pretplatnike 40 novih dinara, za studente i učenike 25 novih dinara. Za inostranstvo 160 novih dinara. Narudžbine prima redakcija „Gledišta“, žiro račun broj 608-8-864-4.

STAMPA

Grafičko preduzeće „Slobodan Jović“ — Beograd, Stojana Protića 52

dr kosta mihailović

INTEGRACIONI PROCESI U PRIVREDI
I ISTRAŽIVAČKI RAD 5

dr zoran vidaković

DVA PRILAZA PROTESTNIM OBUSTAVAMA RADA (ŠTRAJKOVIMA) 29

dr mihailo mitić

KONKURSNO PRAVO 47

D I S K U S I J A

FILOZOFIJA U SAVREMENOM DRUŠTVU

zdravko munišić

MARKSIZAM I FILOZOFIJA 59

dr mihailo nikolić

KRENUTI DALJE U STVARALAŠTVU! 71

dr miodrag cekić

O KARAKTERU SVAGDAŠNJEG ANGAŽOVANJA FILOZOFA 77

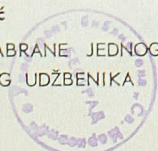
Z A P I S I

čedomir popov

U ZNAKU PREŽIVELIH IDEJA I
TEORIJA 81

dr radoslav stojanović

POVODOM ZABRANE JEDNOG UNIVERZITetskOG UDŽBENIKA 91

H R O N I K A

snežana joksimović

TREĆI KONGRES PSIHOLOGA JUGO-
SLAVIJE 95

silvano bolčić

DIREKTOR U SAMOUPRAVNIM OD-
NOSIMA 102

P O L E M I K A

dr zaga pešić-golubović

SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE — ŠTA
JE TO? 113

dr miloš samardžija

METODOLOŠKE I DRUŠTVENE OS-
NOVE TEORIJE RASPODELE DO-
HOTKA 124

dr stevan vračar

JEDNA STRANICA TEKSTA I MNOGI
NESPORAZUMI O PARTIJSKOM SI-
STEMU U SOCIJALIZMU 150

P R I K A Z I

radojica savković

DR FRANCE ČERNE: TRŽIŠTE I
CIJENE 157

sreten petrović

GLIGORIJE ZAJEČARANOVIĆ: ANA-
LIZA I SINTEZA U OKVIRU DIJALEK-
TIKE HEGELA I MARKSA 162

borislav dimković

ŽARKO B. JAŠOVIĆ: PRESTUPNIČKO
PONAŠANJE MLADIH 164

Č A S O P I S I

vera ikononova i

tatjana popov
DOMAĆI ČASOPISI 167

arh vladislava vacić

VINJETE

dr kosta
mihailović

**INTEGRACIONI
PROCESI U
PRIVREDI I
ISTRAŽIVAČKI
RAD**

Mnogobrojni pokušaji preispitivanja položaja nauke u našem društvu stalno se vraćaju na polaznu tačku. Veoma je malo opšteprihvaćenih standarda sa kojima bi se pouzdano moglo računati u traženju odgovora na specifična pitanja istraživačkog rada. Nedostatak objektivno utvrđenih okvira pothranjuje praktikizam, dopuštajući mu da osvoji široke prostore. Subjektivno osećanje je postalo izvoriste ideja, a zdravorazumska logika oslonac za donošenje odluka. Savršena arbitrnost političko-administrativnih tela nalazi odgovarajući odjek u naglašenom subjektivizmu naučnih ustanova i pojedinih naučnika, koji se, radi odbrane svojih materijalnih interesa i naučnog prestiža, često služe jednostranom argumentacijom i pod okriljem jednog serviraju drugi problem, otežavajući time iznalaženje prikladnih rešenja na jednoj principijelnoj platformi i u kontekstu savremenog društvenog razvoja.

Ako su nezivesnost i arbitrnost osnovna obeležja sadašnjeg trenutka u razvoju naučnog rada, onda valja preispitati sam pristup i učiniti napor da se dođe do objektivno čvršćih determinanti, koje se ne daju ignorisati ili proizvoljno dovoditi u sumnju. Svrha je ovog priloga da pokaže da, ukoliko se uvažavaju objektivni procesi društvenog i ekonomskog razvoja, vitalne odluke o naučnom radu nisu niti mogu biti arbitrarne.

SAVREMENI SUBJEKTI ISTRAŽIVANJA

Prošla su ona vremena kada se na nauku pretežno gledalo kao na deo kulture, a na naučnike kao na pedagoge i intelektualnu elitu nacije. Progresivan porast sredstava za istraži-

vanje, impresivne investicije za opremu i osposobljavanje većeg broja naučnika, svedoče o bitno drugačijem položaju nauke u savremenom razvijenom društvu. Ništa ne bi izgledalo tako naivno kao objašnjenje da je izmenjen odnos prema nauci proizišao iz evolucije pogleda na ovu delatnost, nezavisno od procesa koji su se odigrali u krilu privrede i društva. Ti procesi su gurali nauku prema matici društvenih zbivanja, uplivišući i na formiranje svesti o značaju istraživanja. Razumevanje ovih procesa nije važno jedino kao istorijsko objašnjenje kako je vremenom nauka sticala svoju društvenu afirmaciju. Od toga je značajnije da se utvrdi objektivna osnova, na koju se mogu osloniti sva opšta i specifična rešenja o mestu nauke u našem društvu.

Svaka analiza o položaju nauke mora poći od tendencija u razvoju privrede. Porast proizvodnih snaga je najopštija tendencija koja je proširivala materijalne mogućnosti za naučni rad. Zamorno je zadržavati se na ovoj notornoj istini i ponovo iznositi brojke o progresivnom rastu udela nauke u raspodeli narodnog dohotka. Sudbinu istraživačkog rada opredelile su i druge važne, ali manje obrađivane tendencije, kao što su koncentracija proizvodnje i tehnički progres, dve tendencije koje se međusobno podržavaju i uslovljavaju. Reperkusije ovih zakonomernih tendencija zaslužuju posebnu pažnju.

Već u drugoj polovini XIX veka Marxov zakon koncentracije kapitala i proizvodnje počeo je dobijati vidljivu empiričku potvrdu u SAD. Naponi da se na teorijskom planu ospori ovaj zakon jenjavali su pred sve očiglednijim procesom koncentracije u praksi. Kroz prizmu savremenih zbivanja svaki prigovor ovom zakonu izgledao bi savršeno deplasiran. Nekoliko brojki koje navode Chandler i Salsbury¹⁾ pokazuju prave razmere koje je koncentracija kapitala i proizvodnje uzela u SAD. U 1960. godini 600 društava, koja čine samo 0,5% broja društava u SAD, ostvarila su više od 53% ukupnog dohotka svih društava zajedno. Iste godine 100 najvećih industrijskih firmi realizovalo je 54% ukupnog profita u industrijskom sektoru. Zapadna Evropa je zaostala u tempu koncentracije, naročito između dva svetska rata, što je prema nekim mišljenjima glavni razlog sporijeg rasta njene privrede u poređenju sa američkom. No, usporena koncentracija u prošlosti kompenzirala se u veoma brzim integracijama posle drugog svetskog rata, što je, možda, najspektakularnija pojava na ekonomskom planu u ovom delu sveta.

Marx je vizionarski predvideo ne samo opšte linije koncentracije proizvodnje i podružljavanja rada, već je unapred sagledao i mnoge specifične promene koje će proces integracije neminovno doneti sa sobom. Evo šta on kaže o korišćenju nauke: „Ruku pod ruku sa ovom centralizacijom, ili ekspropriacijom mnogih kapitalista od strane malo njih (podvukao K. Marx), razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmeru, svesna tehnička primena nauke (podvukao K. Mih.),

¹⁾ A. Chandler et St. Salsbury, „Le rôle de la firme dans l'économie américaine — L'entreprise et l'économie du XXe siècle“, „Presses universitaires de France“, Paris, 1966, tome 1.

planska eksploatacija zemlje...³⁾” Svesna primena nauke, što ništa drugo ne znači nego isticanje njene funkcionalnosti, za Marxa je jedna od bitnih promena koja se morala dogoditi.

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVACKI RAD

Od značaja je sučeliti ove Marxove stavove sa najnovijim pogledima zapadnih ekonomista, koji se zasnivaju na empiričkim ispitivanjima. Aludirajući na atomiziranu privredu XIX veka i konfrontirajući je sa sadašnjom proizvodnjom u kojoj dominiraju velika preduzeća, Philippe de Woot konstatuje: „Inovacije su zavisile od individualnog preduzimača, vrste nadčovaka — Prometeja, koji je intervenisao samo spolja i slučajno. On je iščezavao kada je njegova uloga čoveka koji je izvršio promenu bila odigrana. Danas ta funkcija teži da postane stalna u velikim preduzećima. Promena postaje normalno stanje.” I dalje: „U mnogim preduzećima naučno istraživanje je postalo stalna aktivnost koja se integriše sa ostalim aktivnostima. Istraživanje nalazi svoje mesto rame uz rame sa drugim funkcijama preduzeća, kao što su proizvodnja, prodaja, finansiranje.”⁴⁾

Da je funkcija istraživanja neposredno zavisila od stepena koncentracije pokazuju podaci National Science Foundation, koji istovremeno dočaravaju istorijsku distancu između sitnih preduzeća, koja su karakteristična za proizvodnju XIX veka i krupnih preduzeća koja su danas nosioci najvećeg dela proizvodnje. Zastupljenost istraživanja je veoma neujednačena, zavisno od veličine privrednih jedinica. Istraživanje je našlo mesta u 94,3% preduzeća sa preko 5.000 radnika, u 42,3% preduzeća od 500 — 1.000 radnika i u 8,3% preduzeća ispod 100 radnika.

Sve veća zastupljenost naučnog rada sa porastom koncentracije proizvodnje ne objašnjava se jedino većim finansijskim mogućnostima krupnih privrednih jedinica.⁴⁾ Kao što se to pokazalo u SAD već krajem XIX veka, horizontalna integracija je u velikom broju slučajeva uspeła da sa polovinom integrisanih preduzeća i polovinom radnika održi raniji nivo proizvodnje. Oslobođene kapacitete trebalo je zaposliti, što je iziskivalo diverzifikaciju proizvodnje i uvođenje novih proizvoda. Na drugoj strani integracija je širila okvire za razvoj novih tehnoloških procesa, dok su ovi, opet, iziskivali veće dimenzije proizvodnih kapaciteta. Naučno istraživanje je postalo neophodno i kao sredstvo da se dođe do novih proizvoda i kao sredstvo za usavršavanje tehnoloških procesa. Logikom profita i efikasnog korišćenja postojećih resursa preduzeća su bila prinuđena da svoju dalju egzistenciju zasnaju na naučnom istraživanju, što je postalo uslov njihovog opstanka i razvoja.

³⁾ K. Marx, „Kapital”, I tom, „Kultura” 1967, ćiril. str. 645.

⁴⁾ Philippe du Woot, „La croissance de l'entreprise”, L'entreprise et l'économie du XXe siècle — Presses universitaires de France, Paris, 1966, tome 3, str. 759. i 767.

⁴⁾ Koncentracija kapitala je, naravno, veoma značajna za sudbinu istraživanja. „Jedno veliko preduzeće je u boljoj poziciji da se koristi prednostima eksperimentisanja i istraživanja nego malo preduzeće. Eksperimentisanje je toliko skupo da male kompanije ne mogu stvoriti neophodne uslove, dok velike kompanije mogu potrošiti ogromne sume za istraživanja, bez suviše velikog pritiska na sopstvene finansijske izvore” (R. Bye and W. Hewett, „The Economic Process” — Appleton — Century, Crofts, Inc. New-York, 1952, str. 136).

Koncentracija proizvodnje je imala za posledicu pojavu monopola i oligopola, malog broja velikih proizvođača, zbog čega je konkurencija u njenom klasičnom značenju postala ograničena na unutrašnjem tržištu. S tim u vezi iskrsava pitanje da li je „hladni mir“ između velikih proizvođača i težnja da se, pre svega, održi relativan položaj na tržištu sa već osvojenim i uhodanim proizvodima slabila ili jačala interesovanje za naučni rad. Argumenti govore u prilog teze da takvi uslovi više pogoduju nego što ometaju razvoj nauke u krilu privrede. Za strategijski, dugoročni razvoj proizvodnje i preduzeća, što predstavlja pravi kontekst u kome se može razvijati istraživanje, pogodnija je stabilnija i mirnija pozicija na tržištu. Preterano oštra konkurencija prisiljava preduzeća da misle kako preživeti u kratkom roku, što oduzima perspektive i obeshrabruje istraživačke napore. Sužavanje konkurencije između malog broja velikih proizvođača na terenu cena i već usvojene i uhodane proizvodnje kompenzira se proširenjem na području novih proizvoda. Ovaj momenat je ne samo od fundamentalnog značaja za ekonomiju, budući da sam pojam konkurencije dobija nova značenja, već i za sudbinu naučnog rada, koji postaje pravo polje takmičenja u savremenoj privredi.

Saznanje o tome da nov proizvod zbog privremenog monopolnog položaja na tržištu ostvaruje veliki profit podstiče krupna preduzeća na intenzivan istraživački rad. Automobilska industrija u SAD može poslužiti kao ilustracija ove teze. Tri velika koncerna već godinama održavaju svoj relativan položaj na tržištu. Malo je izgleda da bi nekome pošlo za rukom da bitno poboljša svoju relativnu poziciju srazmerno većom prodajom ili sniženjem cena automobila. Ovaj momenat objašnjava zašto su se ovi koncerni orijentisali na nove proizvode kao što su klima-uređaji, frižideri, avioni itd. Prodoru u nova područja prethodilo je intenzivno istraživanje. U naporima da se osvoje nova područja dogodio se kuriozum svoje vrste, koji se iz različitih aspekata tretira u stručnoj literaturi. Istraživači automobilskog koncerna General Motors otkrili su freon i tetraethylen, koji se u hemiji smatraju značajnim dostignućem našeg veka.

Već iz ovog slučaja može se zaključiti da privreda nije ukazala gostoprimstvo jedino tzv. primenjenoj nauci, prepuštajući drugim akterima fundamentalna istraživanja. Kao što su nauka i privreda, ranije dve odvojene sfere društvene aktivnosti ostvarile integraciju, tako je i razlika između fundamentalnih i primenjenih istraživanja postepeno iščezavala. Stoga se više ne može govoriti da je jedan tip ustanova isključivo predodređen za fundamentalna, a drugi za primenjena istraživanja. Danas se fundamentalna istraživanja, po obimu i značaju možda najveća, obavljaju unutar privrede. Bye i Hewett navode da je kompanija Du Pont utrošila 27 miliona dolara za istraživanje nylona pre nego što je ovaj počeo da se komercijalno prodaje na tržištu.⁵⁾ Sličan je slučaj i sa motorima za atomski pogon, tranzistorima i drugim značajnim pronalascima, koji znače najveći skok u tehničkom progresu.

⁵⁾ R. Bye and W. Hewett, op cit., str. 137.

Dilema oko fundamentalnih i primenjenih istraživanja je, u stvari, lažna dilema, koja se mogla postavljati u nezrelim društvenim uslovima. Dilema nije u tome da li su fundamentalna istraživanja potrebna. Niko ozbiljno neće negirati ne samo njihovu potrebu već ni primaran značaj. Stvarna dilema je u tome da li je fundamentalno istraživanje determinisano potrebama društva i privrede ili se naučnicima prepušta potpuna sloboda izbora predmeta istraživanja. Čini se da je i ova dilema prestala da to bude. Za E. Staleyja to je prečišćeno pitanje: „Svojim najvećim delom istraživanje je danas usmereno na unapred utvrđene probleme. Drugim rečima, radi se bilo o primenjenim istraživanjima, bilo o usmerenim fundamentalnim istraživanjima, što će reći o fundamentalnim istraživanjima gde je izbor fenomena za studiranje diktiran očekivanjem da će otkrića postignuta u tako obeleženim okvirima pomoći da se reše određeni praktični problemi.”⁶⁾

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVAČKI RAD

Stvaranje velikih proizvodnih sistema, bilo na osnovama automatizacije i elektronike, bilo amalgamacijom srednjih i sitnih preduzeća u sistem krupne proizvodnje kooperacijom i specijalizacijom, predstavlja završni čin koncentracije koja u tom obliku stavlja najjači naglasak na tehnički progres. Srž tog progressa je istraživački rad, koji je postao neposredno funkcionalan u proizvodnji, sačinjavajući sa njom nerazdvojnu celinu! Funkcionalnost se manifestuje naročito u dva pravca: u određivanju istraživačkih zadataka koje neposredno postavlja privreda i sposobnosti da se naučni rezultati brzo realizuju u proizvodnji. Ova dva momenta ne samo što objašnjavaju zašto se naučni rad čvrsto usidrio u krilo privrede kao njena neophodna funkcija već i zašto je u razvijenim zapadnim zemljama privreda postala glavni akter u realizaciji naučnog rada.

Činjenica da je ekspanzija naučnog rada našla najplodnije tlo u privredi potpuno je razumljiva ako se ima u vidu da ekonomski faktor ima odlučni uticaj na formiranje čitave strukture društva. Koncentracija je stvorila potrebne preduslove da proizvodnja asimilira najveći deo ekspanzije naučnog istraživanja i da ga učini neposredno funkcionalnim. Međutim, ta ekspanzija se nije ograničila jedino na proizvodnju, već se manifestovala i u osnivanju naučnih instituta, ustanova koje se isključivo bave istraživačkim radom. Stvaranje instituta je, pre svega, motivisano agregiranim društvenim potrebama, među kojima direktni i indirektni zahtevi narodne odbrane zauzimaju istaknuto mesto. Činjenica da svako novo oružje u većoj ili manjoj meri remeti odnos snaga i ugrožava nacionalnu bezbednost nije ostavljalo mnogo izbora. Valjalo je osnivati naučne institucije koje će narodnu odbranu učiniti maksimalno mobilnom i efikasnom. Savremeni tehnički progres je dobrim delom sporedni produkt vojnog istraživanja, što je, možda, najočiglednije u atomskoj energiji, elektronici i vazдушnom saobraćaju.

Vojna istraživanja su tipičan izraz društvenih prioriteta, koji čine jedan od bitnih elemenata politike razvoja naučnog rada

⁶⁾ Eugène Staley, „La science au service du développement” — Science technique et développement. — Tiers — Monde, tome V, br. 20, str. 668.

i koji igraju važnu ulogu pri osnivanju pojedinih instituta. Raspoloživi statistički podaci pokazuju da ni velike i bogate zemlje nisu bile u stanju da ravnomerno raspoređuju sredstva na sve naučne oblasti i da stvaraju institute sa približno istim istraživačkim potencijalima. Čak i u tehničkim naukama najveći deo istraživanja se koncentriše na nekoliko grana koje su od vitalnog značaja za tehnički progres i nacionalnu privredu. Na istom principu se osnivaju i instituti društvenih nauka, koji svojim istraživanjima treba da objektiviziraju osnovu za donošenje političkih odluka. Izuzetak ne predstavljaju ni instituti bioloških nauka, koji istraživačkim oblastima obično daju nacionalnu boju (na primer, poljoprivreda, određene bolesti itd.).

Ako se razvoj naučnog rada u privredi opravdava neposrednijom funkcionalnošću u proizvodnji, naučni instituti se opravdavaju društvenom funkcionalnošću. Ova funkcionalnost se ne može postići bez: unapred utvrđene naučne orijentacije instituta i specijalizacije naučnika u skladu sa tom orijentacijom, kolektivnog rada i zadovoljavajuće opreme radi maksimalnog ubrzanja procesa istraživanja, spremnosti da se prihvate zadaci koje društvo postavlja, preuzimanja naučnih rezultata od društva i njihovo prenošenje u praksu.

Nekada jedina naučna institucija, univerzitet je samim faktom svoga postojanja morao biti ne samo korisnik već i važan inicijator brzog širenja naučnog rada. Nauka, koja se rodila na univerzitetu, razvijajući se dugo pod njegovim isključivim okriljem, dobila je nove i znatno šire dimenzije. No i pored toga što je i dalje značajno sudelovao u vrhunskim naučnim dostignućima i što je u velikoj meri povećao volumen istraživanja, univerzitet je manje koristio ekspanziju naučnog rada, zbog čega je njegov udeo relativno opao. Imajući u vidu da je reč o tendencijama koje su se manifestovale u više zemalja, ovaj fenomen se ne može objasniti isključivo ili pretežno subjektivizmom društvenih organa u ovoj ili onoj sredini.

Razlozi opadanja relativnog udela univerziteta u istraživanju svakako ne leže u kvalitetu naučnika koji se tamo nalaze. Društveni prestiž koji je oduvek uživao i mogućnosti neposredne selekcije, dopuštali su univerzitetu da obezbedi kvalitetan naučni sastav. Sa razlogom se može pretpostaviti da je i danas po svojim istraživačkim potencijalima ovaj sastav na višem nivou nego u institutima ili privredi. Zbog toga se razlozi relativnog opadanja udela univerziteta u istraživanju moraju potražiti na drugoj strani.

Jedan, možda osnovni razlog teško je dovesti u sumnju. Potrebe za istraživanjem su rasle brzo, postavljajući zahtev za većim brojem naučnika i dobro ekipiranih ustanova. Osnivanje i množenje posebnih istraživačkih tela postalo je neizbežno. Već ovim činom univerzitet se našao u položaju da sudeluje ne kao jedini, nego kao jedan od aktera u istraživanju. Pri tome je važan momenat da su instituti i privreda pokazali nešto veću elastičnost u prilagođavanju prioritetnim društvenim potrebama. Funkcionalnost je bila motiv pri osnivanju ovih istraživačkih tela, dok se univerzitet našao u položaju da iz uslova jedne tradicionalne organizacije,

u velikoj meri determinisane pedagoškim potrebama, naknadno postigne tu funkcionalnost. Ovo je utoliko bilo teže ostvariti što univerzitet, po prirodi stvari, pokazuje manju sklonost za primenjena istraživanja.

Čini se da je uticaj pedagoškog na naučni rad na univerzitetu veći nego što se to obično pretpostavlja. Izvođenje nastave na nivou dostignuća savremene nauke iziskuje da se prati bogat i dinamičan razvoj istraživanja u svetu. Tome treba dodati vreme koje se gubi za neposredno izvođenje nastave, ispite, pisanje udžbenika, kontakte sa studentima i razne dogovore. Usklađivanje pedagoškog i naučnog rada postalo je utoliko delikatnije što se od naučnih radnika na univerzitetu s pravom očekuje, ne samo da prate i prenose naučne rezultate već i da aktivno učestvuju u njihovoj realizaciji. Pod pritiskom pedagoških obaveza naučni radnici se dovijaju na različite načine da bi odgovorili ovom zahtevu. Oni se ponekad orijentišu na područje gde je moguć individualni naučni rad, koji pruža mogućnosti kombinacije i vremenskog usklađivanja sa nastavom. Katkad se izlaz nalazi u spoljnoj saradnji sa institutima i privredom u granicama raspoloživog vremena. Zasluži pažnju novija praksa da profesori univerziteta odlaze na nekoliko godina u institute i, obratno, institutski radnici prelaze privremeno na univerzitet.

INTEGRACIONI PROCESI U PRIVREDI I ISTRAŽIVAČKI RAD

Teškoće uravnoteženja naučnih i pedagoških obaveza dobrim delom objašnjavaju zašto je naučni rad na univerzitetu mogao relativno manje da asimilira neke osobine savremenog naučnog rada, koje igraju važnu ulogu u raspodeli istraživačkih zadataka, kao što su na primer: angažovanje čitavog raspoloživog vremena radi ubrzanja procesa istraživanja, formiranje istraživačkih ekipa sa fiksnim obavezama i rokovima, prihvatanje od društva opredeljenog predmeta studija, neposredna društvena i ekonomska funkcionalnost naučnog rada itd. Ovi momenti nisu mogli ostati bez posledica po obim istraživanja na univerzitetu.

Izlaganja o uslovima koji su opredelili savremeni akteri istraživanja završiće se jednim kratkim, ali instruktivnim kvantitativnim pregledom. Mereno sumom utrošenih sredstava procentualno učešće tri aktera kao realizatora i kao finansijera naučnog rada izgleda ovako:

		Fran- cuska	Vel. Britanija	SAD
1. Mesto obavljanja istraživanja	država*)	38	28	14
	univerzitet	15	11	12
	preduzeća	47	61	74
2. Poreklo finansiranja	država	76,6	61,0	65,5
	univerzitet	—	0,2	2,7
	preduzeća	23,4	38,8	31,8

Izvor: „Organizacija naučnoistraživačkog rada u Francuskoj i problemi saradnje”, izd. Instituta za naučno-tehničku dokumentaciju i informacije, mart 1966. god.

Navedeni podaci potvrđuju da je privreda postala ne samo glavni akter u realizaciji istraživanja već i da ovaj akter u najraz-

*) Pod terminom „država”, kao mesto istraživanja, treba razumeti institute koje država osniva i finansira.

vijenijim zemljama pokriva više naučnih zadataka nego instituti i univerziteti zajedno. Pri tome valja imati u vidu jednu tendenciju koja se može lako uočiti u datoj tabeli. Ako se Francuska, Engleska i SAD posmatraju kao tri stupnja ekonomskog razvoja, onda se jačanje relativnog udela privrede, uz relativno opadanje druga dva aktera, može uzeti kao zakonito. S tim u vezi potrebno je ukazati i na jednu drugu tendenciju. Kako se iz datih brojki može zaključiti instituti se brzo množe i razvijaju do određenog stepena, kada dolazi do smirivanja ekspanzije i stabilizacije, da bi u daljem hodu išli rame uz rame sa univerzitetom, pokrivajući približno isti volumen istraživanja.

KO FINANSIRA NAUKU?

Prezentirana tabela obaveštava nas ne samo o tome ko su istraživači već i ko su finansijeri nauke u svetu. Ono što pre svega pada u oči jeste nepodudarnost između aktera istraživanja i finansiranja, i to u dva smisla: 1) univerziteti sa svojim sredstvima učestvuju u tako maloj meri da se mogu zanemariti kao akteri finansiranja i 2) privreda i društvo se pojavljuju u obrnutoj proporciji kao akteri istraživanja i finansiranja. Razjašnjenje ove nepodudarnosti daje ključ za razumevanje nužnosti, koju mora respektovati savremena organizacija naučnog rada.

Fenomen da država igra ulogu glavnog finansijera, a privreda glavnog realizatora naučnog rada, na prvi pogled protivreči iznetoj argumentaciji o neposrednoj korisnosti i funkcionalnosti naučnog rada za proizvodnju. Drugim rečima, postavlja se pitanje zašto privreda, koja je krvno zainteresovana za sopstveni tehnički progres, ne izdvaja volumen sredstava koji je u skladu sa sopstvenim potrebama i mogućnostima realizacije istraživanja.

Protivrečnosti ne postoje ako se pođe od adekvatne interpretacije rizika. Za čitavo društvo i privredu nauka ne samo što nije rizik već sa sigurnošću proširuje prostor za društveni i tehnički progres. Tome nasuprot svaki pojedinačni istraživački poduhvat sadrži vrlo veliki rizik za uložena sredstva i napore. Reč je o jednoj delatnosti koja je dobila izrazito društveni karakter. Država se pojavljuje kao kolektivni predstavnik društva i privrede, služeći se donekle logikom osiguravajućih društava. Pojedinačni poduhvati mogu da promaše i propadnu, ali će bilans čitave nauke biti pozitivan. Paralelno učešće sopstvenih sredstava kompanije i preduzeća treba da obezbedi brižljivo trošenje društvenih subvencija. Na drugoj strani, čak i onda kada se sa dosta izvesnosti može očekivati da će dobro opremljene istraživačke ekipe morati dati pozitivne rezultate, rizik nije potpuno isključen. Posmatrani kroz prizmu jednog preduzeća, takvi rezultati ne moraju opravdati troškove istraživanja. Odnos troškova i rezultata čitavo društvo će, po pravilu, drugačije valorizovati ili zbog dugoročne eksploatacije dostignuća ili što rezultati imaju efekat na veći broj preduzeća i grana. Suština problema leži u činjenici da je na-

uku veoma teško uterati u granice individualnog rentabiliteta. Istraživački rezultati mogu izostati, a mogu svojom veličinom i značajem daleko prevazići okvire jednog preduzeća. Drugim rečima, iluzorna je pretpostavka da se u okviru jedne privredne jedinice troškovi istraživanja mogu tretirati u svemu kao svaki drugi troškovi, odnosno da će troškovi istraživanja oscilirati oko cene koju realizuju naučni rezultati u praksi. Ako se to dogodi, u pitanju je slučajnost, a ne pravilo. Društveni rentabilitet je pravi kontekst u kome se rešava pitanje rentabiliteta nauke.

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVAČKI RAD

Čitavom problemu se može prići i sa druge strane, pa da se dođe do istog zaključka. Ukoliko su naučna istraživanja od fundamentalnog značaja, utoliko je njihov spektar dejstva širi a vreme za realizaciju u praksi, po pravilu, duže. Posredan efekat fundamentalnih istraživanja ne da se podvesti pod tržišne kriterijume koji iziskuju izvesnost između troškova i rezultata na kratak rok. Zbog toga primena tržišnih kriterija nužno pretpostavlja rutinski rad naučnom, opredeljujući odgovarajuće ponašanje privrednih organizacija.

Pitanje ko i zbog čega finansira nauku iziskuje da se kaže nekoliko reči o pretpostavkama za efikasnost sistema finansiranja.

Sa visokim stepenom integracije, odnos između privrede i dobrog dela nauke sveo se na unutrašnji odnos u preduzeću. Komplikovane i nedovoljno elastične finansijske veze između dve odvojene sfere aktivnosti time su se u najvećoj meri pojednostavile. Za deo nauke koji je ostao van neposredne proizvodnje sistem finansiranja je nalazio svoje uporište u ciljevima društvenog i ekonomskog razvoja, koji, u krajnjoj liniji, opredeljuje obim, pravac i kontinuitet istraživanja. Prema tome, obim i sigurnost izvora finansijskih sredstava, kao i prioriteta područja istraživanja, ne rešavaju se sistemom finansiranja, već politikom razvoja društva i privrede, odnosno politikom naučnog rada. Sistem finansiranja preuzima odluke o društvenim prioritetima i kao ekonomsko-tehničko sredstvo nastoji da ih u datim materijalnim okvirima što efikasnije realizuje u praksi. Jasnoća pogleda o tome šta su ciljevi, a šta sredstva je utoliko potrebna što često dolazi do njihove međusobne zamene.

Efikasnost sistema finansiranja se povećava i zbog toga što su akteri finansiranja i realizacije naučnog rada ustaljeni i poznati. Ovaj momenat obezbeđuje kontinuitet i učvršćuje sigurnost finansiranja, bez čega je teško zamisliti normalne uslove za istraživanje. Na ovim pretpostavkama nije bilo teško izgraditi jedan dovoljno gibak sistem finansiranja, koji teži da maksimira efekte sa kojima se unapred računa, odnosno da minimizira divlje i neželjene uticaje na naučni rad i druge aktivnosti društva.

Izlaganja o finansijerima i realizatorima istraživanja prešla su preko jednog pitanja koje je u stanju da eventualno dovede u sumnju ispravnost postavljenih teza i osnovanost iznetih argumenata. Može se prigovoriti da su prikazane tendencije, zajedno sa korišćenim primerima i mišljenjima, specifični za razvijene kapitalističke zemlje i da te tendencije ne obavezuju socijalističke zemlje. Na toj liniji se može dalje ar-

gumentisati da je kapitalistička država kolektivni zastupnik krupnog kapitala, naročito u državno-kapitalističkoj fazi, i da je zbog toga uloga pojedinih aktera u najvećoj meri opredeljena društvenom formacijom. Argumenti ove vrste nisu bez osnova ako je reč o karakteru društvenih odnosa i pitanju ko eksploatiše rezultate naučnog rada. Međutim, u kontekstu ovog priloga akcenat se stavlja na konstituisanje agensa naučnog rada i njihove funkcije. Rezerve koje se tiču te strane problema ne bi se mogle prihvatiti, ne zbog toga što se usvaja pozitivistička filozofija i misli da se određena rešenja mogu jednostavno presaditi iz jednog društvenog konteksta u drugi. U slučaju koncentracije proizvodnje i podružljavanja rada u pitanju je možda jedina zakonitost koja nije ograničena društvenom formacijom. To jasno proizlazi iz čitavog Marxovog dela, a u ovome su se slagali i takvi međusobni oponenti kao što su bili Lenjin i Buharin.⁷⁾ Kapitalizam razara sitnu proizvodnju i do određenog stepena vrši njeno ukрупnjavanje, kao i podružljavanje rada. Socijalizam ne samo što ne prekida ovaj proces već nastoji da ga što više ubrza. Drugo je pitanje da li se ovaj zahtev respektovao u praksi i da li su nađeni adekvatni oblici integracije.

Ako se koncentracija prihvati kao zakonitost koja se ispoljava nezavisno od društvenih formacija, onda se sa razlogom može pretpostaviti da su i osnovne manifestacije te zakonitosti na naučni rad u velikoj meri determinisane. Ova pretpostavka zahteva proveru i u praksi socijalističkih zemalja.

Razvoj nauke u socijalističkoj praksi kao da govori u prilog teze da postoje objektivni okviri koji opredeljuju agense u nauci i njihove funkcije. O tome svedoči razvoj i aktuelni problemi nauke u SSSR-u. Ova zemlja je već od prvih dana svog postojanja pridavala izuzetno veliki značaj razvoju nauke. Stvoren je veliki broj moćnih, kadrovski i tehnički veoma dobro opremljenih naučnih institucija. Sovjetska nauka je ostvarila dostignuća koja su impresionirala čitav svet. Međutim, i u takvoj nauci iskrsavaju važni problemi. U čemu se oni sastoje?

Komparativno posmatranje pokazuje da razlike u tome ko finansira nauku nisu velike, a u svakom slučaju nisu bitne. U SSSR-u se država javlja kao jedini, a u razvijenim kapitalističkim zemljama kao dominantan finansijer. Ako su razlike na strani finansiranja minimalne, te razlike su na strani realizacije značajne. Naučna istraživanja u SSSR-u obavljaju dva subjekta, naučni instituti i univerzitet, dok privreda, koja u razvijenim kapitalističkim zemljama igra ne samo trećeg već i glavnog aktera istraživanja, nema istraživačke funkcije ili ih obavlja u neznatnom obimu. Pitanje se postavlja da li je socijalizam na planu organizacije naučnog rada došao do originalnih rešenja ili je, pak, zanezario neke objektivne zahteve. Prepustimo da ovu dilemu razreši L. Gatovski: „Može se bez preuveličavanja kazati da u ovom trenutku naučno-tehnički progres umnogome

⁷⁾ Vidi: Lenjin, Primedbe na knjigu N. I. Buharina „Ekonomika prelaznog perioda“, Lenjin, Izabrana dela, tom 13, str. 517, „Kultura“, Beograd, 1960.

zavisu od stvaranja i učvršćivanja prikladnog ekonomskog mehanizma koji bi povezivao naučne institute i preduzeća (podvukao L. G.). Nedostatak takvog mehanizma, nedovoljno razvijeni oblici privrednog računa u primenjenim naučnim istraživanjima ozbiljno otežavaju primenu rezultata nauke u proizvodnji." I dalje: „Zaslužuju izvesnu pažnju neka veoma uslovna poređenja sa SAD. Prema podacima o popisu stanovništva 1960. godine, u SAD je 56,6% naučnih radnika bilo zaposleno neposredno u industrijskim preduzećima ili u sistemu industrijskih proizvodno-privrednih organizacija (korporacija), koje čine jedinstven privredni kompleks sa preduzećima. Ovome treba dodati i to da mnogi drugi naučni instituti u SAD (na primer pri visokim školama) takođe sistematski sarađuju sa preduzećima na ugovorenoj osnovi. U SSSR-u, prema popisu stanovništva na kraju 1959. godine u industrijskim preduzećima je neposredno radilo 1,7% naučnih radnika. Pri tome treba imati u vidu da su kod nas granski naučni instituti, po pravilu, koncentrisani u krilu upravnih organa, pri još slabij razvijenosti veza instituta sa preduzećima na ekonomskoj osnovi.⁸⁾

Iz navedenog mišljenja nedvosmisleno proizlazi da glavni problem nauke u SSSR-u ne leži u obimu i kvalitetu naučnih dostignuća, već u nedovoljnoj integraciji nauke i privrede, u neposrednoj društvenoj i ekonomskoj funkcionalnosti istraživanja, a naročito u brzom prenošenju naučnih dostignuća u proizvodnju. Otuda logično proizlazi zahtev za izmenom postojećih odnosa između nauke i privrede. Iz perspektive SSSR-a, gde nauka i privreda čine dve odvojene sfere, uspostavljanje ekonomskih odnosa na ugovorenoj osnovi je važan korak ka integraciji, ali ne predstavlja i samu integraciju u punom smislu te reči. Istraživanje kao posebna funkcija u preduzeću, što ništa drugo ne znači nego konstituisanje jednog aktera u istraživanju koji sada nedostaje, biće sledeći i neizbežan korak ka integraciji nauke i privrede.

AKTERI ISTRAŽIVANJA U SFRJ

Prethodna razmatranja o akterima istraživanja i finansiranja trebalo je da daju objektivne kriterijume za ispitivanje organizacije naučnog rada u SFRJ, koja ispoljava značajne osobenosti u poređenju sa socijalističkim i kapitalističkim zemljama. Našu posebnu pažnju privlači jedna sličnost sa socijalističkim zemljama, naime, da se privreda ne pojavljuje kao neposredni istraživač. Sličnost na jednoj važnoj tački indicira da je reč o pojavi sa istim i rezistentnim uzročnikom, koji je uspešno odolevao organizacionom razumu nauke. Razjašnjenje ove pojave je od najvećeg značaja za sadašnju i buduću sudbinu nauke u socijalizmu.

Dublje korene ove pojave treba tražiti u odsustvu pravih, na ekonomskim osnovama zasnovanih integracionih procesa. Pre-

⁸⁾ Л. Гатовский, „Экономическая наука и некоторые проблемы технического прогресса“, „Вопросы Экономики“, бр. 12, 1965 стр. 18 и 19.

vazilazi okvire naše teme ispitivanje kako i zašto se to dogodilo da zemlje koje su područstvljavanjem sredstava za proizvodnju dobile neslućene mogućnosti koncentracije i koje se inspirišu marksističkom teorijom nisu uspele da u praksi iznađu adekvatne oblike koncentracije sredstava akumulacije i proizvodnje.⁹⁾ Ovaj paradoks i evidentna činjenica da u obe poznate varijante socijalizma postoje samo dva subjekta sa realnim funkcijama u privredi (politički centar i preduzeće) navode na zaključak da osnovne teškoće funkcionisanja privrede, ekonomskog rasta i razvoja samoupravne demokratije nastaju iz razloga što se nije konstituisao i treći intermedijarni subjekt, na osnovama granske i međugranske integracije. Mnogobrojnim posledicama koje su proizišle iz odsustva integracionih organizama ovom prilikom treba dodati i odsustvo istraživanja u privredi.

Tvrdnja da je koncentracija proizvodnje zanemarena može izgledati neoprezna, pa čak i netačna, ako se zna da su se socijalističke zemlje orijentisale na izgradnju velikih preduzeća i da značajan deo proizvodnje pokrivaju krupne jedinice. Problem upravo i leži u tome što koncept koncentracije nije prevazišao fizičke okvire preduzeća i što se skoro isključivo ekonomski rezonuje u kategorijama preduzeća. Težnja da se koncentracija rešava u tim okvirima imala je ponekad patološke posledice na ekonomskom planu, kao što je slučaj sa poznatim fenomenom gigantomanije. Ma koliko preduzeće bilo veliko njegov domet koncentracije je komparativno manji nego potencijalni domet integracije više preduzeća. Za predmet našeg razmatranja je od najveće važnosti što integracija, na jednoj strani, stvara sredstva koja se mogu izdvojiti za istraživanje, a na drugoj strani kreira uslove za efikasnu primenu naučnih rezultata. Ništa manje nije značajna ni činjenica što nove dimenzije koncentracije imaju za posledicu agregiranje funkcija proizvodnje, prodaje, finansiranja, nabavke sirovina, kao i osnivanje funkcije istraživanja. U tom smislu je izostala koncentracija sredstava i proizvodnje u socijalizmu i iz toga razloga se nisu razvile istraživačke funkcije u privredi.

Da su integracioni procesi u samoj privredi presudan faktor u stvaranju takvih uslova pokazuje i jugoslovensko iskustvo. Odsustvo integracionih procesa dalo je malo prostora za istraživački rad. Ovaj prostor je utoliko uži što je stepen koncentracije u okvirima fizičke ljuštore preduzeća relativno nizak. Kategorija velikih preduzeća, koja su, eventualno, mogla zasnovati istraživanje, ima relativno značenje, kako zbog njihovog nedovoljnog broja, tako i usled strukture jedne male i nedovoljno razvijene privrede, iz čije perspektive izgledaju veća nego što su to po objektivnim merilima. Istina, ograničen broj ovih preduzeća osnovao je laboratorije za istraživanje i eksperimentisanje, i taj početak ne treba potcenjivati ma koliko po svom obimu bio skroman.

⁹⁾ Lenjin je bio jedan od malobrojnih marksista koji je izvršno poimao značaj adekvatnih oblika koncentracije. Njegov afinitet prema trustovima je dobro poznat. Posle mnogih traženja i lutanja izgleda da Lenjinove ideje postaju ponovo aktuelne.

Na drugoj strani, iluzorna je i sama pomisao da su sitna i srednja preduzeća mogla stvoriti čak i elementarne uslove za istraživački rad.

Postojeća usitnjena struktura proizvodnih jedinica dala je povoda da se posumnja u zrelost uslova za šire integracione procese. Ova sumnja nema naučnu podlogu i protivureči iskustvu mnogih zemalja. Proces integracije je u svetu otišao mnogo dalje nego što bi se to zaključilo iz bilo koje klasifikacije preduzeća prema njihovoj veličini. Zasnivajući klasifikaciju na fizičkim karakteristikama (broj radnika, vrednost proizvodnje, vrednost osnovnih sredstava) statistike više dezinformišu nego što nas informišu o pravom karakteru sitnih preduzeća, izjednačavajući ih sa sitnom proizvodnjom. Najveći deo tzv. sitnih i srednjih preduzeća amalgamirao se putem integracije u sistem krupne proizvodnje. Specijalizirajući se za masovnu proizvodnju jednog ili dva proizvoda, sitna i srednja preduzeća su postala sastavni deo krupne proizvodnje, dobijajući time odgovarajuće kvalitativne karakteristike. Ako se zna da su ovakva preduzeća u najvećem broju slučajeva tržišno pasivna, da sa svojim proizvodima ne izlaze samostalno na tržište, da sama ne kupuju sirovine niti da pribavljaju kreditna sredstva mimo integracije, ne treba se čuditi što se sve češće postavlja pitanje: šta je to uopšte preduzeće? Što se tiče empirijske verifikacije, valja podsetiti da je usitnjenost proizvodnje u SAD pre 100 godina, po svemu sudeći, bila veća nego danas u SFRJ, pa je ipak došlo do integracije tako usitnjenih preduzeća. Usitnjenost je bila razlog za ubrzanje, a ne motiv za odlaganje integracije, bilo da se pri tome imalo u vidu efikasnije korišćenje postojećih resursa ili stvaranje uslova za tehnički progres. Sve dok je proizvodnja ostajala atomizirana, istraživački vakuum u privredi nije se mogao popuniti.

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVAČKI RAD

Svi argumenti i empirijski nalazi upućuju na zaključak da se bez integracije nisu mogle razviti istraživačke funkcije, čak i da se na tome uporno insistiralo. Bez tih funkcija nije se razvilo ni čulo privrede za važnost invencija, koje znače radikalan raskid sa postojećom tehnologijom i kvalitativan skok u tehničkom progresu. Inovacije, koje se ograničavaju na usavršavanje primenom postojeće tehnologije bile su krajnji domet preokupacije privrede. Iz ove, po svom karakteru prakticističke orijentacije proizišla je sklonost da se pitanje tehničkog progressa isključivo rešava kupovinom stranih licenci. Uvoz stranog kapitala takođe se motivirao očekivanjem da će sa kapitalom pridolaziti i nova tehnologija. Ne potcenjujući praktičan značaj i korisnost ovih koraka, valja ukazati na opasnost sa kojima treba računati ukoliko ova orijentacija postane okosnica politike tehničkog progressa i naučnog rada. U našoj sredini su se već srećali idejni proizvodi praktikizma ove vrste, među kojima posebnu pažnju mora privući teza da su nama suvišna fundamentalna istraživanja i da je efikasno prenošenje rezultata postignutih u inostranstvu glavni problem koji valja

rešavati. Čak i kada prema ovoj tezi ne bi imali rezerve, postavilo bi se pitanje njene realnosti.

Rezerve, međutim, moraju postojati dok se ne prečisti pitanje o čemu je, u stvari, reč. Prenošnje u proizvodnji već primenjene tehnologije može se realizovati kupovinom licenci, ali to po svom karakteru nije predmet naučnog rada. No, postoji i korišćenje stranih naučnih rezultata, što je od vrlo velikog značaja naročito ako se posmatra kroz prizmu nacionalnih uslova. Imajući u vidu da nova otkrića ne ostaju dugo tajna i da u momentu kada je priroda otkrića postala opštepoznata, uslovi proizvodnje opredeljuju zemlju koja će to otkriće najefikasnije iskoristiti.¹⁰⁾ Međutim, korišćenje ove vrste rezultata i za takvu zemlju moguće je jedino pod uslovom da u krilu privrede postoji istraživački rad na visokom nivou, koji je sposoban da i sam dođe do originalnih i novih otkrića.

Podrobnija analiza mogla bi samo umnožiti argumente koji bi učvrstili zaključak da je istraživački vakuum u privredi imao, pre svega, nepovoljne posledice na privredu. U toj svetlosti ni tehnički progres ne izgleda mnogo perspektivan, dok insistiranje na modernizaciji proizvodnje ne deluje dovoljno ubedljivo i realno. No, posledice se nisu ograničile jedino na privredu, već su tangirale i razvoj čitave nauke.

Time što je izostalo neposredno istraživanje u privredi, nauči u SFRJ je uskraćeno najšire i najdinamičnije polje razvoja. Generacije mladih i darovitih ljudi nisu dobile šansu da se oprobaju na tome polju i uključe u istraživački rad. Rasipanje mladih talenata, tu zabrinjavajuću pojavu sa kojom se sučeljava naše društvo, treba posmatrati i kroz prizmu suženog polja za razvoj nauke. Ovo sužavanje se mora shvatiti u apsolutnom smislu, budući da van privrede nisu stvoreni naučni potencijali u kadrovima i opremi, koji bi se naknadno mogli organski povezati sa privredom, kao što je to u SSSR, gde ti potencijali realno postoje, ali se ne nalaze uvek na pravom mestu.

Nedostatak istraživačke funkcije u privredi imao je ozbiljne posledice na nedovoljnu efikasnost nauke i adekvatnu raspodelu zadataka između aktera istraživanja. Apсурдно je bilo očekivati da nauka bude produktivna i efikasna na području gde se uopšte nije razvila. Pokušaj da instituti i univerziteti popune prazninu u privredi, najčešće se sveo na povremene i neredovne usluge stručno nedovoljno ekipiranoj privredi u rešavanju rutinskih problema proizvodnje. Instituti su realno ograničeni u svojim mogućnostima da nadoknade nedostatak istraživačkog rada u privredi, kako zbog orijentacije na šire probleme, tako i zbog ograničenosti svojih kapaciteta. Ako se saradnja između instituta i privrede ipak razvila u određenom stepenu, razloge treba tražiti u susretnom interesu privrede, koja je nastojala da

¹⁰⁾ Kindleberger navodi instruktivan slučaj sa tranzistorima, koji su proizvedeni u SAD. Ova zemlja se samo kratkotrajno koristila prednostima sopstvenih otkrića, da bi ubrzo bila prinuđena da primat prepusti Japanu, koji je raspolagao povoljnijim uslovima za efikasnu realizaciju u proizvodnji. Da bi paradoks bio veći SAD su postale neto uvoznik sopstvenog pronalaska (Charles P. Kindleberger, „Foreign Trade and National Economy“, New Haven and London, Yale University Press, June 1963, str. 93).

rešava akutne probleme proizvodnje i instituta, kojima je ovaj zahtev dobro došao da zaposle svoj stručni kadar koji veoma često čini veći deo kolektiva.

Postavlja se pitanje da li se istraživački vakuum u privredi na neki način kompenzirao intenzivnijim razvojem nauke u institutima i na univerzitetima i da li je došlo do njihove potpunije integracije u društveni razvoj. Odgovor na ovo pitanje nije teško dati. Naučni rad se u institutima i na univerzitetima nije razvio ni onoliko koliko je to bilo neophodno, čak i pod pretpostavkom da je postojao akter istraživanja u privredi. Sa dve objektivne smetnje na putu toga razvoja valjalo je unapred računati, sa mladošću instituta i povećanim pedagoškim obavezama na univerzitetima. Praksa je pokazala da su ove smetnje veće i trajnije nego što se to dalo naslutiti. Ekspanzija instituta je bila nagla, često nepromišljena, a u svakom slučaju nedovoljno podržana materijalnim sredstvima i adekvatnim merama za stvaranje neophodnih uslova za jačanje naučnih kapaciteta i istraživačkog rada. Univerzitet se gušio pod pritiskom brzog širenja visokog školstva, ali ugroženost razvoja naučnog rada više se primala kao prst sudbine nego kao povod za preduzimanje adekvatnih mera.¹¹⁾

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVACKI RAD

Ekspanzija instituta i visokog školstva su dve vidljive smetnje iza kojih su stajali nekompletni društveni uslovi za razvoj naučnog rada. Nigde kao u ovom domenu nije potreban toliko smišljen, sistematičan i uporan rad da bi se konstituisali uslovi i prevazišle mnogobrojne teškoće. Upravo zbog toga što je nedostajala jedna kontinuelna i dosledna politika, istraživački kapaciteti su realno veoma sporo jačali, što se, možda, najpotpunije vidi iz broja naučnih radnika, naročito onih koji stoje u prvim redovima savremene nauke.

Okviri ovog priloga ne dopuštaju detaljnija ispitivanja svih uslova za razvoj nauke i detaljniju ocenu problema istraživačkog rada u institutima i na univerzitetima. Postavljena tema, međutim, ne može potpuno zaobići pitanje koliko je nauka uključena u društvo. Iako su dva partnera imala isto polje interesovanja, prilazeći mu sa različitih strana, pokazalo se da taj momenat nije dovoljan i da je pitanje integracije mnogo suptilnije nego što to na površini izgleda. Budući da je reč o integraciji nauke u društvo, a ne društva u nauku, inicijativu su morali preuzeti političko administrativni organi.

Da bi nauka postala društveno funkcionalna, prva je pretpostavka da društvo zna šta hoće od nauke i da zna da se na adekvatan način služi naukom. Na toj liniji od društva se traži da postavi dugoročnije zadatke, da opredeli prioriteta područja istraživanja i da stvori uslove za primenu naučnih rezultata u praksi. Ovom poslu se mora veoma odgovorno pristupiti. Valja konstatovati da se tako nije prišlo u dosadašnjoj praksi. Pre uvođenja sadašnjeg sistema finansiranja, određivanje prioriteta područja istraživanja

¹¹⁾ Stešnjeni materijalni uslovi naveli su institute i univerzite da pređu na cehovske pozicije i da se prihvate argumentacije koja nas često vraća u XIX vek. Cehovska ograničenost im ponekad ne dopušta da vide da suština problema leži u nedovoljnom obimu sredstava za istraživački rad, a ne u preraspodeli postojećih sredstava.

poveravalo se ad hoc stvorenim komisijama, koje su radile kako su najbolje znale i umele u skladu sa svojim profesionalnim i subjektivnim sklonostima. Improvizacije ove vrste su bile kratkog veka, da bi se opet, kroz izvesno vreme ponovio sličan postupak. Ovaj postupak se suštinski nije izmenio ni sa uvođenjem sadašnjeg sistema finansiranja. Čitav postupak se često svršavao time što je nauka sama sebi određivala zadatke, istina, ne direktno, već indirektno, učešćem u komisijama Saveta i Fonda za naučni rad, organa koji treba da odigraju posredničku ulogu. Ovaj moment je pre izraz nezainteresovanosti nego poverenja društva prema nauci. Sa rezultatima istraživanja ništa nije bilo bolje. Političko-administrativni organi su ispoljavali indiferentnost šta se radi u istraživačkim ustanovama, do kakvih se rezultata došlo i kako se ti rezultati mogu iskoristiti. Zainteresovanost ovih organa je postojala u traženju ispomoci za kratkoročne poslove, čime su naučne ustanove tretirane kao svaki drugi „servis“.

Ovaj čisto formalni metod uključivanja nauke u društvo traje suviše dugo da bi se mogao posmatrati samo sa tehničke strane. U pozadini ovakvog metoda, u stvari, stoji nerasčišćeno pitanje mesta i uloge nauke u društvu, kao i odsustvo dugoročne politike društvenog razvoja. Takav odnos ne može ostati bez dubljih posledica na razvoj društva, kao ni same nauke. Društvenu funkcionalnost nauke i angažovanje na važnim područjima ne bi trebalo posmatrati jedino kao pitanje integracije na relaciji društvo-nauka. Ova integracija je uslov, i to jedan od bitnih uslova, za razvoj istraživačkih ustanova i naučnih radnika. Praksa je to nedvosmisleno pokazala. U onim slučajevima gde društvo pokazuje živo interesovanje za rezultate naučnih istraživanja na dugoročnoj osnovi naučne ustanove brzo razvijaju svoje kapacitete, broj naučnih radnika se povećava i izrasta u relativno kratkom roku, dok se materijalne teškoće lakše rešavaju. Odstranjenje nauke od zadataka koji joj po prirodi stvari pripadaju, stvaralo je osećanje da nauka i njeni rezultati nikom nisu potrebni. Od toga osećanja do rezignacije nema ni jedan korak.

KARAKTER POSTOJEĆEG SISTEMA FINANSIRANJA NAUKE U SFRJ

Prelazeći na pitanje finansiranja naučnog rada, moramo opet poći od jedne važne specifičnosti. Reč je o težnji da prvirreda postane glavni finansijer istraživačkog rada, po čemu se SFRJ ne razlikuje jedino od kapitalističkih nego i od socijalističkih zemalja. Postavlja se pitanje šta je prouzrokovalo ove razlike, na kojim se pretpostavkama zasnivaju rešenja o načinu finansiranja, i kakve su bile posledice ovih rešenja u praksi.

Bitne karakteristike sistema finansiranja naučnog rada proizišle su iz dva međusobna čvrsto povezana zahteva: 1. da se naučne ustanove prilagode promenama u društveno-ekonomskom sistemu i novom načinu raspodele dohotka i 2.

da i same zasnuju svoje poslovanje na istim principima koji vrede za privredu. Prvi zahtev realno znači da naučne ustanove treba sve manje da se obraćaju na društvene organe, kao konzumente i finansijere istraživanja, budući da ovi raspolažu nedovoljnim sredstvima, kako zbog izvršene preraspodele u korist privrede, tako i usled restrikcije opšte potrošnje, — i da se više oslanjaju na privredu, koja u novim uslovima raspolaže sa više sredstava, iz kojih se može finansirati naučni rad. Pri tome pretpostavlja se da privreda shvata značaj i da je zainteresovana za istraživanje, da ima dovoljno sredstava i da će biti voljna da ta sredstva izdvoji za istraživački rad. Drugi zahtev zasniva se na tvrdnji da je ekonomski karakter istraživačkih i privrednih organizacija u suštini isti i da će tržišni mehanizam delovati isto u oba tipa organizacija. Saglasno tome, naučne ustanove se upućuju da sa svojim partnerima uspostave neposredne poslovne odnose i slobodno ugovore predmet i cenu istraživanja. S tim u vezi se pretpostavlja da će tržišni mehanizam izvršiti debirokratizaciju odnosa i da će angažovanje naučnih ustanova na zadacima, koje neposredno postavlja privreda, na najbolji način rešiti pitanja prioriteta, determinizma, funkcionalnosti i efikasnosti primene naučnih rezultata u praksi.

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVAČKI RAD

Konzistentnost i realnost ovako koncipiranog sistema finansiranja zavise od toga da li mogu izdržati kritiku sledeće dve ključne premise: 1) da privreda postane glavni finansijer istraživanja i 2) da naučne ustanove zasnuju svoj rad na tržišnim kriterijumima. Prvo pitanje zahteva da se, pre svega, precizira šta se podrazumeva pod pojmom „privreda“, da li se misli na agregat ili na prost zbir preduzeća. Posledice jednog ili drugog prilaza su toliko značajne da mogu opredeliti različite mogućnosti privrede da odigra ulogu koja joj je namenjena.

Na najopštijem planu ne može se imati ništa protiv učešća privrede u finansiranju nauke. Štaviše, ukoliko je njeno učešće veće utoliko se čitav problem lakše i potpunije rešava. Na drugoj strani, van privrede se u krajnjoj liniji i ne stvaraju sredstva, što znači da ona, direktno ili indirektno, finansira nauku. Relativno veliko učešće opštedruštvenih organa u finansiranju, u stvari, pokazuje koliko se sredstva privrede moraju preraspodeljivati. Ova preraspodela nije samo motivisana rešavanjem pitanja izvora finansiranja, nego potrebom da se materijalno podrži politika naučnog rada u kojoj prioriteta istraživanja u određenim oblastima igraju naročito važnu ulogu. Ono što, međutim, izaziva rezerve u našoj sredini, jeste dilema da li će privreda hteti i moći da izdvoji potrebna sredstva i kakve posledice se mogu očekivati ukoliko treba da bude glavni i neposredni finansijer. Ova dilema je polarizovala dva suprotna mišljenja. Dobija se, međutim, utisak, da se nijedno mišljenje ne zasniva na relevantnim argumentima. Na ovoj tački pokazuje se pravi značaj i domet razjašnjenja pojma privreda.

Očigledno je da se u praksi govori o privredi, a misli na preduzeća, odnosno na ona preduzeća koja pokazuju zainteresovanost i spremnost da finansiraju istraživanje. Zbir takvih

preduzeća se identifikuje sa privredom. Ovakav koncept ne daje mnogo izgleda da će privreda moći da ispuni ulogu, koja joj je u finansiranju namenjena. Sa ovakvim konceptom privrede, broj preduzeća se jako reducira i svodi na relativno vrlo uzak krug najvećih preduzeća, koja eventualno raspolažu sredstvima i koja više od drugih mogu pokazati zainteresovanost za istraživanje. Drugim rečima, najveći broj privrednih organizacija ne bi učestvovao u finansiranju nauke, a samim tim bio bi odstranjen od primene rezultata istraživanja. Insistiranje na tome da preduzeća budu finansijeri dovodi do neusaglašenosti između očekivanja da će privreda biti glavni finansijer i relativno malih sredstava za istraživanje kojima privreda u smislu grupe preduzeća realno raspolaže.

Stvar drugačije stoji ako se privreda posmatra kao agregat i ako se takav agregat pojavi kao finansijer nauke. U tom slučaju sredstva se znatno povećavaju i pomenuta neusaglašenost između raspoloživih sredstava i deklarirane uloge privrede više ne postoji. Ovakva solucija ima i druge dobre strane. Privredne organizacije u principu podnose isti teret i rizik, ali dobijaju šanse za neposredno ili posredno korišćenje naučnih rezultata. Naravno, ovo korišćenje mora se shvatiti uslovno. Za sudbinu istraživačkog rada je od izuzetne važnosti ne samo obim već i stabilnost finansiranja što je bitan faktor u konstituisanju uslova za tekuća istraživanja i perspektivni razvoj naučnih ustanova. Tretiranje privrede kao agregata uspešno rešava i ovo pitanje. Modaliteti finansiranja mogu biti razni, no, svakako, nemaju primaran značaj.

Druga premisa, koja se tiče izjednačavanja istraživačkih i privrednih organizacija, u očekivanju da će tržišni mehanizam delovati na isti način, čvrsto je povezana sa pitanjem kako će se interpretirati privreda kao partner nauke. Očigledno je da iza insistiranja na tržišnom mehanizmu takođe stoji shvatanje da preduzeća pojedinačno stupaju u odnose sa naučnim ustanovama. U takvim odnosima je tržišni mehanizam jedino moguć jer se pojavljuje kao regulator tamo gde je veliki broj atomiziranih partnera. S tim u vezi od manjeg su praktičnog značaja mnogobrojne razlike u karakteru istraživačkih i privrednih organizacija, a više da li tržišni mehanizam može zameniti politiku naučnog rada i kakvo se ponašanje preduzeća i istraživačkih organizacija u takvim uslovima objektivno može očekivati.

Pod uslovom da se preduzeća pojave kao glavni finansijeri naučnog rada, uspostavljajući neposredne odnose sa istraživačkim organizacijama, politika naučnog rada, sa svim svojim atributima, proizišla je iz koincidencije pojedinačnih ugovornih odnosa između dva partnera. Ova logika je analogna logici *laissez-faire*-a u ekonomiji, prema kojoj racionalnost ponašanja preduzeća u skladu sa svojim individualnim interesima vodi i optimalnoj društvenoj racionalnosti. Teorija i praksa su dokazale i pokazale da se ova logika ne može održati. Individualna racionalnost se pretvara u društvenu neracionalnost iz dva razloga. Prvo, što individualni akter u privredi ne raspolaže potrebnim znanjima o promenama

u čitavoj strukturi privrede. Drugi razlog je nedostatak informacija koji se svodi na problem da mehanizam tržišta posredstvom cena daje potrebna obaveštenja na kratak rok, što dopušta preduzećima da brzo reaguju u tekućoj proizvodnji. Međutim, za donošenje investicione odluke cene ne daju informacije o budućim odnosima na tržištu, dok informacije o sadašnjim odnosima koje tržište pruža nisu relevantne za buduću situaciju, kada se izgradi investicioni objekt i počne proizvodnja. Iz tih razloga se može uzeti naučno dokazana istina da tržište vrši uspešnu lokaciju u domenu lične potrošnje i reprodukcionog materijala, dok se tržišta investicionih dobara i kapitala smatraju nesavršenim. Iz toga je u osnovi proizišla potreba planiranja privrede, odnosno aktivne politike privrednog razvoja.

Ovaj momenat je od najvećeg značaja kako za sudbinu politike naučnog rada, tako i za ponašanje privrednih organizacija, ako je u pitanju „tražnja za naučnim uslugama“. Bilo bi veoma smelo pretpostaviti da će iz pojedinačnih ugovora između istraživačkih i privrednih organizacija automatski proizići politika naučnog rada, koja bi na najbolji način opredelila sadašnje i buduće mesto nauke u našem društvu i koja bi predstavljala jednu dobro razvijenu koncepciju razvoja nauke u svim njenim neophodnim elementima, usklađujući je sa politikom razvoja privrede i društva na duži rok. Ne treba smetnuti s uma da je politika naučnog rada u izvesnom smislu prethodila politici razvoja i planiranju u razvijenim kapitalističkim zemljama, a da danas predstavlja jedno od najznačajnijih područja, o čemu svedoči i činjenica da resor nauke predstavlja jedan od najvažnijih. Na ovoj tački mora se ponovo ukazati na činjenicu da je potreba za aktivnom politikom naučnog rada bila uzročnik što je organ koji reprezentuje opšte društvene interese uzimao i vršio preraspodelu sredstava privrede. Bez toga se aktivna politika nauke ne bi mogla održati. No u ovoj činjenici treba videti i realističko gledište i nevericu da politika naučnog rada može proizići iz koincidencije mnogobrojnih odnosa između naučnih ustanova i preduzeća.

Ovo je utoliko manje realno što treba očekivati da će u uslovima tržišnih odnosa privredne organizacije pokazati vrlo veliku uzdržljivost da izdvoje sredstva za finansiranje istraživačkog rada. Ranije iznetom argumentu da se sredstva za finansiranje jako smanjuju ukoliko se preduzeća, a ne privreda kao agregat, pojavljuju kao finansijeri, treba dodati i ponašanje privrednih organizacija koje proizlazi iz objektivnih uslova. Kao što je već napomenuto, preduzeća su u najvećoj meri zainteresovana za kratkoročne efekte, koje iz svog vidokruga mogu sagledati. Rutinski rad, koji je našao mesta u dosadašnjem odnosu između preduzeća i naučnih ustanova, proizlazi upravo iz ove sklonosti. Na drugoj strani, ako investicione odluke, zbog neizvesnosti efekata u budućnosti stvaraju najveće teškoće, šta onda reći o istraživanju koje je po svojim efektima sračunato na još duži rok, a samim tim i nosi mnogo više rizika i neizvesnosti; šta reći o istraživanju za koje se ne zna da li će dati neke

i kakve rezultate, i da li će te rezultate moći da iskoristi preduzeće koje ih finansira ili će to biti neko drugi, a možda čitava privreda i društvo. Pooštreni uslovi privređivanja u našoj zemlji, zbog kojih su se preduzeća našla u položaju biti ili ne biti, potenciraju značaj i aktuelnost iznetih argumenata.

Ova logika preduzeća ne može ostati bez odgovarajućeg odjeka na orijentaciju i stil rada u samim naučnim ustanovama. Naučno istraživanje je u najvećem broju slučajeva dugoročno, bilo da se ima u vidu sam proces istraživanja ili njegovi efekti. Takvo istraživanje mora biti podržano stabilnim izvorima finansiranja. Orijentacija preduzeća na kratkoročna istraživanja, koju naučne ustanove moraju prihvatiti, onemogućuje da se ispune ova dva, za naučni rad bitna zahteva. Izlišno je dalje argumentisati kakve su dalje konsekvence ovih promena na razvoj naučnih kadrova, opremanje naučnih ustanova istraživačkom opremom itd.

Izneta argumentacija nije usmerena protiv principa funkcionalnosti. Naprotiv, ovom principu se mora pridavati izuzetno veliki značaj. Nauka ne postoji radi nauke, već zato da služi društvu. Težnja da istraživačke i privredne organizacije stupe u direktan međusobni odnos može predstavljati bolje i elastičnije rešenje u poređenju sa ranijim odnosima koji su postojali, ali time princip funkcionalnosti ne dobija svoje puno zadovoljenje. Razmatranja o koncentraciji i integraciji pokazala su da se princip funkcionalnosti najpotpunije zadovoljava ako nauka postane funkcija privrede. No to je moguće ukoliko integracija omogući neophodne uslove. Pri tome valja imati u vidu da postoje i međugranski problemi, odnosno problemi čitave privrede. Na toj relaciji ostaje potreba za naučnim ustanovama, koje nisu neposredno vezane za privredu. Naravno, postoje potrebe, i to veoma značajne, i za istraživanjima van privrede. Jednostrana orijentacija na tehnička i ekonomska istraživanja može imati dalekosežne i nepovoljne posledice na razvoj nauke u celini.

Data argumentacija takođe nije imala za svrhu da opovrgne potrebu i celishodnost neposrednog povezivanja nauke i privrede. Takve potrebe će se uvek javljati, i tamo gde se pojave treba prepustiti slobodu inicijative partnerima da ugovore predmet i uslove istraživanja. No ovde je u pitanju opasnost od toga da se shematski primeni jedan univerzalni princip, očekujući da će on automatski rešavati sve probleme i odnose. Opasnosti ove vrste su utoliko veće što je otvoreno pitanje da li prisustvo savremenih istraživanja u proizvodnji teži da uvuče nauku u sfere tržišnih odnosa ili pokazuje tendenciju da iz proizvodnje eliminiše tržišne kriterijume, zahtevajući veći stepen planiranja. Pitanje je očigledno značajno za našu praksu, koja se nedvosmisleno izjasnila u prilog primene tržišnih kriterijuma u nauci.

Posredan odgovor na ovo pitanje dao je poznati američki ekonomista Galbraith u nizu predavanja koja je održao u Engleskoj. Služeći se primerima automobilske i avionske industrije, on se podrobnije zadržava na slučaju kompanije „Ford“, koja je sa kapitalom od 150.000 dolara započela

1903. godine proizvodnju automobila. Odluka je doneta u junu, a proizvodnja je počela u oktobru iste godine. Sve potrebne materijale za proizvodnju automobila kompanija je mogla kupiti na lokalnom tržištu, podrazumevajući i same motore. Naravno, kvalitet automobila je bio veoma loš, ali su se nedostaci lako popravili naknadno i ručno. Šezdeset godina kasnije ista kompanija je pristupila projektovanju automobila zvanog „Mustang”. Na projektovanju ovog automobila radilo je nekoliko stotina istraživača punih osam godina. Materijali za mnoge vitalne delove ne samo što se nisu mogli kupiti na lokalnom tržištu već uopšte nisu postojali. Tehnologiju ovih materijala sa određenim osobinama tek je trebalo stvoriti. Čitav tehnološki proces za proizvodnju takođe je valjalo postaviti na potpuno novu osnovu. No i pored izvesnosti da takav automobil predstavlja novo i tehnički savršenije rešenje, rizik je bio tako ogroman da ga čak ni kompanija sa kapitalom od 6 milijardi dolara nije mogla podneti. Država se ovde pojavila kao faktor koji eliminiše rizik time što je unapred garantovala kupovinu značajnog dela proizvodnje. Ovaj metod se primenjuje i u avionskoj industriji, elektronici i drugim granama gde proizvodnja sadrži nova naučna dostignuća, a samim tim i rizik koji ta dostignuća donose. Činjenica da se država u SAD pojavljuje kao kupac 23—25% ukupne proizvodnje za Galbraitha je dokaz više za sužavanje tržišta. Konačan zaključak do koga on dolazi je da tehnički progres, u kome nauka igra primarnu ulogu, sužava sferu tržišta postavljajući imperativan zahtev za planiranjem proizvodnje. Iz toga logično proizlazi i drugi zaključak da nije proizvodnja ta koja uvlači nauku u sferu tržišta, već je nauka ta koja prevodi proizvodnju na teren planiranja.

Prenaglašena uloga koja se dodeljuje sistemu finansiranja plod je neraščišćenog pitanja šta su ciljevi, a šta sredstva politike razvoja naučnog rada. Neodređenost ove vrste proizlazi iz jednostavnog razloga što se naučna politika iscrpljuje u organizacionim pitanjima naučnih ustanova i izgradnji mehanizma finansiranja. Veliki vakuum predstavlja programski deo koji se odnosi na utvrđivanje društvenih potreba za obimom i vrstom istraživanja, izdvajanje obima sredstava za naučne kapacitete i pokrivanje istraživačkih zadataka. Sistemu finansiranja zapala je uloga da automatskim delovanjem svoga mehanizma popuni ovaj vakuum. Dogodila se klasična zamena ciljeva sa sredstvima. Umesto da sistem finansiranja na najbolji način posluži realizaciji postavljenih ciljeva, sistem finansiranja je svojim automatizmom proizvodio ciljeve, odnosno kreirao politiku naučnog rada. Dodeljivanje sistemu finansiranja uloge koja mu po prirodi stvari ne pripada prouzrokovalo je potrebu za idealiziranjem njegovih mogućnosti da efikasno rešava probleme naučnog rada.

Ispitivanje efikasnosti sistema finansiranja obično se zasniva na oceni da li je taj sistem izvršio uspešno alokaciju od društva i privrede izdvojenih sredstava, odnosno da li je i koliko olakšavao, a koliko, eventualno, otežavao realizaciju programa istraživanja. Imajući u vidu da je sistem finan-

siranja nauke SFRJ preuzeo na sebe da dobrim delom obezbedi i sama sredstva, a ne samo njihovu alokaciju, ovaj momenat mora biti predmet posebne pažnje.

Sudeći po ukupnom obimu sredstava za istraživanje, koja su ostala približno ista, sistem finansiranja je uspešno delovao u jednom osetljivom vremenu kada su se društveni organi postepeno povlačili, a preduzeća nastupala kao finansijeri istraživanja, odnosno kada se vršila restrikcija opšte potrošnje. Ovaj zaključak bi bio neoprezan ako bi se zanamirili uslovi pod kojima su se sredstva pribavljala kao i posledice koje su po naučni rad iz toga proizišle.

Porast učešća privrede u finansiranju istraživanja bio je brz i mada efekat delom proizlazi iz niske startne osnove, ovaj porast ne bi se smeo potcenjivati. Pri tome su od posebnog značaja elementi na kojima se ovaj porast zasnivao. Kao što je već konstatovano, porast finansijskih sredstava koja su priticala iz privrede zasnivao se na zahtevu da naučne ustanove obave rutinske zadatke. Drugi momenat takođe zaslužuje pažnju, mada mu se specifična težina ne da precizno odmeriti. Reč je o političkoj kampanji koja je vršila snažan moralno-politički pritisak na preduzeća, da učestvuju u finansiranju istraživanja. Nema sumnje da je ova kampanja dala izvesne rezultate. Međutim, za ocenu učešća privrede u finansiranju je veoma relevantno što ni naučne ustanove, a ni društveni organi nisu mogli tačno predvideti u kom obimu i kojim će tempom sredstva priticati iz ovog izvora. Ovaj momenat je uticao da se neizvesnost prenese i na budžetska sredstva. U očekivanju da se vidi kako će se ponašati privreda i da li će se popuniti stvorena praznina, a pod pritiskom tendencije smanjivanja opšte potrošnje, društveni organi su se kolebali oko veličine sredstava koju treba izdvojiti iz budžeta, što je samo povećalo nervozu i neizvesnost. Ako se na kraju pokazalo da je povlačenje društvenih organa i nastupanje privrede teže nego što se pretpostavljalo i da na ovaj ili onaj način obim sredstava mora ostati približno isti, onda valja konstatovati da je borba za obim, a ne toliko sam obim sredstava, bila onaj faktor koji je zadavao najveće brige akterima nauke. Prema tome, nestabilnost finansiranja pojavila se kao neposredni uzročnik i najteži problem koji je pritiskivao naučne ustanove i organe koji su se starali za obezbeđenje materijalnih sredstava za nauku.

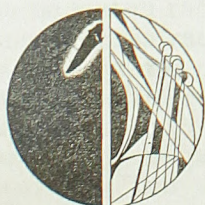
Pri tome valja imati u vidu da stabilnost finansiranja nije sasvim nov problem. Već duže vremena se ni do sredine godine ne zna kolikim će se sredstvima iz budžeta raspolagati za finansiranje istraživanja u istoj godini. Fond za naučni rad se našao u položaju da je mogao primiti obaveze jedino za vreme do sledećeg budžeta. Time je jednom delu naučnih ustanova nametnut ritam rada od budžeta do budžeta, što je usitnilo naučne zadatke i dovelo u ne malu nepriliku naučne ustanove, koje po svojoj orijentaciji traže dugoročnije okvire finansiranja. Na ovu nasleđenu nestabilnost nadovezale su se promene u načinu finansiranja, što je nestabilnosti finansiranja dalo posebnu dramatiku.

Borba da se održi raniji obim finansijskih sredstava u najvećoj meri je uticala na stabilnost uslova za istraživački rad. Osećanje nesigurnosti zahvatilo je sve naučne ustanove koje su se sućelile sa pitanjem kako preživeti. Osnovna preokupacija naučnih ustanova nije više bila kako realizovati istraživačke zadatke, nego kako doći do sredstava. Neizvesnost nije pošteđela ni organe koji se u ime društva staraju o finansiranju nauke. Ovi organi su se našli pred dilemom šta da rade u takvoj nestabilnoj situaciji. Opasnost da se rasture naučni kadrovi i da sposobne naučne ustanove zbog toga ostanu trajno oslabiljene, nalagalo je pomenutim organima da, pre svega, povedu računa o ovim momentima.

INTEGRACIONI PROCESI
U PRIVREDI I
ISTRAŽIVAČKI RAD

ZAKLJUČNA NAPOMENA

Svako ispitivanje postojećih teškoća dođe do one tačke kada se otvori dilema da li rešenja tražiti na liniji minimalnih ili maksimalnih zahteva. Spremnost da se radije prihvate pojedinačne sugestije, koje se prilagođavaju postojećim uslovima, ne menjajući te uslove, kao i takozvani smisao za realizam, koji nas tako često čini nemoćnim i kratkovidim, jesu oni tegovi koji minimalnim zahtevima redovno daju prevagu. Razlozi oportuniteta iziskivali bi da se i razmatranje aktuelnih problema nauke završi sa davanjem niza pojedinačnih predloga. Ako ovaj prilog nije uspeo da to ranije pokaže, onda na kraju treba određeno reći da se sitnim reformizmom ne da mnogo postići. Ono što bi se u svetlosti ispitivane problematike našeg naučnog rada moglo okvalifikovati kao maksimalni zahtev, u svetu već predstavlja realnost koja ima svoju istoriju. Ispod toga se ne može manje tražiti niti postoji razuman razlog zbog koga bi trebalo tako postupiti. Mnogi pojedinačni i veoma krupni problemi nauke moraju tražiti svoje rešenje u okviru jednog osnovnog zahteva, a taj je da naše društvo dobije savremenu nauku. Savremena nauka traži, pre svega, i iznad svega da se respektuju savremeni društveni i ekonomski procesi. To je jedini način da se raskine sa praktikizmom i subjektivizmom i jedini put da nauka dobije pravo mesto u društvenom i ekonomskom razvoju.

dr zoran
vidaković

**DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA
RADA
(ŠTRAJKOVIMA)**

Štrajkovi i njima slične protestne akcije radnika samo su jedan od mnogih vidova sukoba i borbi u društvenom procesu rada i ekonomske reprodukcije u savremenom jugoslovenskom društvu. Mnogi drugi vidovi sukoba i borbi masovniji su i značajniji, indikativniji za stanje društvenih odnosa i još dublje protivrečni, ali ih manje primećujemo i teže otkrivamo iza spoljašnjeg vida stvari.

Nećemo spominjati sukobe i borbe u globalnom društvu, unutar procesa rada i ekonomske reprodukcije u društvenoj celini, jer bi i najprostija deskripcija tih pojava zahtevala veći prostor. Unutar ćelija društvenog procesa rada, u radnim organizacijama, štrajkovi su jedan od izdanaka dubokih društvenih protivrečnosti koje se, pored ostalog, manifestuju i u sukobima i borbama između neformalno organizovane hijerarhije stvarnih pridržavalaca vlasti i organizacije radničkog samoupravljanja; između različitih grupa radnika i profesionalnih upravljača radi sticanja nadmoći u organima samoupravljanja; između radnika koji se latentno grupišu i organizuju radi odbrane svojih neposrednih interesa i organa, odnosno društvenih grupa koje dominiraju u procesu odlučivanja ne vodeći računa o interesima drugih radnika; između grupa radnika koje u svom posebnom interesu podržavaju politiku preduzeća (ili su za podržavanje te politike posebno beneficirani) i drugih radnika koji u datoj politici preduzeća ne vide svoj interes (ili je ta politika i zaista protiv njihovih interesa) itd. Tim sukobima se ne samo bitno narušavaju, a neki put i razaraju, društveni

odnosi zasnovani na radničkom samoupravljanju, već se osujećuje i materijalni napredak, otežava razvitak proizvodnih snaga, a neki put i razaraju već formirani činioci proizvodnje. To se vidi u slučajevima protivljenja radnika tehničkim i organizacionim inovacijama i kadrovskim unapređenjima, ili u slučajevima kad malo sposobni upravljači traže izlaz iz otežane ekonomske situacije (odnosno kad pokušavaju da nadoknade tehničku, organizacionu i drugu zaostalost preduzeća, nedostatak dobre proizvodne orijentacije i poslovne politike, i loše upravljanje uopšte) na račun radnika, a time konzerviraju zaostalost i zaustavljaju napredak. Najzad, tehnološka, i organizaciona, i druga radna nedisciplina, i sve vrste dezorganizacije, slabog i neodgovornog rada i rukovođenja čine najmasovniji pojavni vid socijalnih sukoba u radnim organizacijama.

Mada su drugi pojavni oblici socijalnih sukoba masovniji, mogu biti i indikativniji ako se njihova suština do kraja razotkrije, dobro je što su štrajkovi izazvali povećanu pažnju političke strukture, javnih glasila, naučne misli i najšire javnosti, jer su te pojave — baš tako duboko protivrečne kakve ih vidimo — zaista jedan od trenutaka istine o stvarnim društvenim procesima. „Privilegovani trenutak“, kako bi to kazali sociolozi, kad potmuli društveni sukobi izazivaju površinske erupcije, kad ogoljena suština pojava postaje golim okom vidljiva na samoj površini zbivanja. Ta viđenja mogu nas uputiti ka dubljem raskrivanju i saznavanju suštine drugih pojava, i doprineti daljem sazrevanju revolucionarne društvene svesti i akcije. Kažemo da to može biti rezultat ovih viđenja, jer se uprkos otvorenosti s kojom nam se u ovim slučajevima pokazuju društveni procesi — iz tih saznanja mogu izvoditi, i zaista izvode, veoma različite teorijske i političke konzekvencije.

Moguća su dva bitno različita prilaza štrajkovima, kao i drugim oblicima socijalnih sukoba u savremenom jugoslovenskom društvu. Tim pojavama se može prilaziti u horizontu današnjih socijalnih suprotnosti, sa stanovišta da su te suprotnosti u ovo doba uglavnom neminovne, a s pretenzijom da se nađe način održavanja i razvoja društva uprkos tim, više-manje, neizbežnim društvenim sukobima, tj. da se formira, odnosno stabilizuje društveni sistem, postojani način „funkcionisanja“ društva i obavljanje društvenih delatnosti pri datim socijalnim suprotnostima. Takav socijalni sistem pretendovao bi da racionalizuje i sukobe i borbe u društvu, da otkloni njihovo razorno dejstvo i da ih podvede pod sopstvena pravila, da ih na neki način uvrsti u red „mehanizama“ za funkcionisa-

nje društva, da ih kontroliše kao svojevrzne sastojke samog sistema. U tom slučaju bi i ti socijalni sukobi, odnosno oblici njihovog rešavanja, bili način reprodukcije društva u čiju osnovu su položene duboke suprotnosti, ali samim tim i način postojane reprodukcije istih društvenih suprotnosti.

S takvom pretenzijom mogu se tražiti, a ponekad i nalaziti, načini za racionalizaciju postojećih konflikata u procesu rada i ekonomske reprodukcije, u radnim organizacijama i izvan njih. Kad je reč o štrajkovima i sličnim konfliktima, mogu se tražiti pogodni oblici kontrolisanja tih sukoba, njihovog vođenja i rešavanja; pogodni u tom smislu da ne narušavaju delatnost, da dopuštaju normalno funkcionisanje radne organizacije, proizvođenje vrednosti i proširenu reprodukciju materijalne osnove delatnosti. U tom smislu štrajkovi se mogu i prihvatiti kao jedan od načina racionalizacije sukoba i poravnavanja protivrečnih interesa i, saglasno tom cilju, mogu se pisanim i nepisanim pravom priznati i normirati, uobličiti i politički kontrolisati. Ali, takođe, verovatno je da se racionalnim uređivanjem sukoba u radnim organizacijama mogu predupređivati i sprečavati štrajkovi, mada ostaju osnovni uzroci tih sukoba. Oba odgovora, oba stava moguća su i izrečena su u horizontu postojećih društvenih suprotnosti; štaviše, čini se da među njima i nema tako duboke razlike, jer jednako teže efikasnijem kontrolisanju postojećih društvenih konflikata pri datim socijalnim suprotnostima (a razlikuju se samo u pogledu metoda racionalnog uređivanja protivrečnih društvenih procesa).

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(ŠTRAJKOVIMA)

Drugi prilaz štrajkovima (i ostalim vidovima društvenih konflikata) ne prihvata viđenje tih pojava, i diskusiju o njima, u horizontu postojećih društvenih suprotnosti, već traži pristup sa stanovišta mogućnosti da se te suprotnosti svladaju, nadmaše. Takav pristup mnogo je teži (kako u mislima, tao i u praktičnoj akciji), jer ne operiše samo s onim što je empirijski poznato i potvrđivano, već i s onim što može biti ostvareno radikalnim menjanjem postojeće društvene situacije, i pokušava da iz iskustveno poznate situacije izvede pretpostavke o mogućnosti njene radikalne promene. I sa tog stanovišta mogu se štrajkovi (i drugi oblici društvene akcije i borbe) prihvatati ili ne prihvatati kao načini svladavanja postojećih društvenih suprotnosti; može se istraživati koji su oblici društvene akcije — i kad su koji od tih oblika — najbolji za realizaciju virtuelno moguće radikalne izmene društvenih procesa. U tom slučaju prihvatanje (ili neprihvatanje) štrajkova i drugih protestnih akcija radnika ima sasvim drugo

značenje nego što ima usvajanje ili neusvajanje analognih metoda uređivanja konfliktnih situacija u okviru funkcionisanja radnih organizacija pri postojećim društvenim suprotnostima. I opet: nejednake ocene opravdanosti štrajkova kao oblika društvene akcije radnika radi radikalnog menjanja društvenih procesa ne znače duboku razliku u osnovnom stavu, više predstavljaju razlikovanje u proceni uslova društvene akcije i u pogledu izbora najbolje taktike nego razilaženje u principijelnom opredeljivanju u odnosu na ciljeve društvene akcije. Štaviše, čini se, da su sa tog stanovišta različite ocene štrajkova najčešće uslovne, odobravaju ili ne odobravaju takve akcije zavisno od interpretacije i predviđanja mogućnosti za uklanjanje osnovnih uzroka društvenih sukoba.

Mnogi iskazi stavova, ocene i komentari štrajkova izrečeni od naučnih ili političkih radnika, novinskih izveštača i komentatora, kao i od samih aktera ovih socijalnih sukoba, nisu jasno i konzekventno izvedeni s jednog od ova dva fundamentalno različita stanovišta, već izražavaju oscilacije između ta dva pristupa, njihovo eklektičko kombinovanje, ili zbunjenost pred tim izborom, ili, najzad, izjašnjavanje o sekundarnom, bez jasnog stava o onom što je primarno. Usled toga je i došlo do ambivalentne podele na one koji simpatišu štrajkove i slične akcije radnika i one koji ih odbacuju ili osuđuju; na one koji smatraju da su štrajkovi poraz radničkog samoupravljanja i one koji i u štrajkovima vide progresivnu akciju za realizaciju radničkog samoupravljanja i sl. Ta podela je ambivalentna, i u osnovi netačna, promašena, jer ne govori o tome s kojeg stanovišta se prilazi društvenim sukobima i kako se zamilšlja njihovo rešavanje, pa na taj način zaobilazi pravi problem, i prikriva najvažnije razlike u stavovima.

Opredeljujemo se za drugi pristup, a smatramo neophodnim da se jasno izvedu konzekvencije prvog pristupa. U tom cilju zastupamo četiri teze za interpretaciju štrajkova.

Prva teza. Osnovni uzrok štrajkova je suprotnost i sukob između svojinskog monopola i rada. Prilikom razmatranja te suprotnosti i načina njenog svladavanja treba imati u vidu raznovidnost i mimikriju svojinskog monopola u savremenom jugoslovenskom društvu.

Druga teza. I kad se u štrajkovima, na površini zbivanja, vidi sukob između pojedinih grupa radnika (delova radne organizacije, radnih jedinica, socio-profesionalnih grupa itd.), osnovni uzrok tog sukoba ostaje suprotnost svojinskog monopola i rada. Jedna od osnovnih karakteristika svojinskog monopola modifikovanog u uslovima delimično razvijenog rad-

ničkog samoupravljanja, i jeste u tome što izaziva suprotnosti i sukobe među radnicima.

Treća teza. Od ishoda sukoba između svojinskog monopola i rada zavisi ne samo napredak društvenih odnosa već i materijalni napredak društva (modernizacija proizvodnje, tok i ishod privredne reforme). Štrajkovi i slične akcije radnika moraju se ispitivati i ceniti s oba stanovišta; ne samo kao borba za određene društvene odnose ili protivljenje postojećim društvenim odnosima već i kao više ili manje svesna, direktna ili indirektna borba za restrukturisanje i unapređenje društvenog procesa rada (odnosno protivljenje lošem upravljanju društvenim radom).

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(ŠTRAJKOVIMA)

I četvrta teza. Štrajkovi i slični oblici pritiska sa strane radnika — kakvi su danas — jesu izraz društvene nemoći (bitno ograničene društvene moći) radnika, i mada izlaze iz okvira pravno i politički definisanih društvenih institucija, ipak p r e t e ž n o ostaju unutar socijalne organizacije, odnosno hijerarhije vlasti i upravljanja, koja stvarnu društvenu moć udaljuje od rada i radnika.

ŠTRAJKOVI KAO PRODUKT SUPROTNOSTI IZMEĐU SVOJINSKOG MONOPOLA I RADA

Spoznali smo prirodu „etatističkih” svojinskih odnosa (odnosa proizvodnje u kojima svojinske funkcije vrši državna organizacija znatno osamostaljena od radnika); pa tražimo i nalazimo više ili manje dobra sredstva za emancipaciju radnika od ekonomsko-političkog monopola koji se stvarao u krilu državne organizacije. Manje smo shvatili protivrečnosti svojinskih odnosa koji nastaju u toku razlaganja tog ekonomsko-političkog monopola i manje etičkih sredstava odabrali i primenili za razrešavanje protivrečnosti u odnosima proizvodnje unutar ekonomski osamostaljenih preduzeća i među njima. Prethodan oblik svojinskog monopola (državnog) još nije iščezao, a u njegovoj senci, iz njegovih razvalina i kao njegov pandan nastaju svojinski odnosi koji takođe sadrže jake elemente suprotnosti između svojinskog monopola i rada. Verovatno je preterano ili bar preuranjeno govoriti o novom tipu svojinskog monopola, jer je pre reč o o š t r o j borbi divergentnih tendencija u svojinskim odnosima, koja — pretpostavljamo — može biti rešena u prilog pune vlasti radnika nad materijalnim i društvenim uslovima proizvodnje, ali takođe može, bar za neko vreme, dati prevagu — relativno novom obliku svojinskog monopola. Kazaljka tog zbivanja izgleda zasad ve-

oma nemirna, i sa svakim značajnijim privrednim i društveno-političkim događajem koleba se i zanosi više ka jednom ili ka drugom smeru daljeg razvoja.

DR ZORAN
VIDAKOVIĆ

U krajnje složenoj situaciji naziru se obrisi relativno novog oblika svojinskog monopola koji bi se mogao formirati u pojedinim preduzećima, grupacijama preduzeća, tim grupacijama povezanim s pojedinim bankama, odnosno u pojedinim privrednim formacijama povezanim sa centrima političke moći u teritorijalnim zajednicama. Tom vidu svojinskog monopola bile bi inherentne tendencije: (1) da se reprodukcija činilaca proizvodnje vrši po determinizmima reprodukcije kapitala, s tim da pojedinačni kapitali nalaze postojeane reprezentante, agente i beneficijente u specifično strukturisanim formacijama društvenih grupa unutar preduzeća i banaka, i u drugim funkcionalnim i teritorijalnim formacijama; (2) da se akumulacija vrši suprotstavljanjem viška vrednosti najamnini, s tim da društvene grupe koje pretežno upravljaju viškom vrednosti (reprezentanti, agenti i beneficijenti svojinskog monopola) potiskuju iz upravljanja druge učesnike društvenog procesa rada čiji bi se interesi ostvarivali u granicama reprodukcije najamne radne snage; (3) da se premeštanje, koncentrisanje i centralizovanje društvenih sredstava vrši konfrontacijom i konkurencijom pojedinačnih svojinskih monopola, koncentracijom na strani onih svojinskih monopola koji imaju povoljnije uslove za reprodukciju i centralizacijom pomoću potčinjavanja slabijih od strane jačih svojinskih monopola, pri čemu bi se formirale čvršće (i od radnika više osamostaljene) strukture društvenih grupa koje personifikuju svojinske monopole i, prema svojim posebnim interesima, vode njihovu reprodukciju, i (4) da se premeštanje, kombinovanje i restrukturisanje društvenog rada vrši po determinizmima tržišta najamne radne snage, uključiv stihijsko menjanje rada praćeno dekvatifikovanjem radova, delimičnom ili potpunom eksproprijacijom vrednosti radne snage pojedinih kategorija radnika, konkurencijom među prodavcima radne snage koji nisu u stanju da kontrolišu uslove korišćenja i obnavljanja sopstvenih radnih snaga.

Bila bi osobito značajna analiza formacije društvenih grupa koje bi mogle postati predstavnici, agenti i korisnici ovog vida svojinskog monopola (odnosno koje p r e t e n d u j u da to postanu). Takav položaj niko ne može postići pomoću pravno zaštićenih i politički priznatih privatnosvojinskih prerogativa, a takvoj pretenziji sve manje mogu služiti i čisti etatistički svojinski oblici. Međutim, relativno stabilno koncentrisanje i monopolsko korišćenje ekonomske moći moglo bi se postizati kombinovanjem tri načina otuđivanja te moći od rada i rad-

nika: (a) kontrolom novčanog tržišta (odnosno bankarskog kapitala); (b) tehno-birokratskim upravljanjem u radnim organizacijama, koje se podređuje determinizmima reprodukcije pojedinačnih kapitala, a ostvaruje spregu sa bankarskim kapitalom i (c) upotrebom političke moći relativno osamostaljene od rada i radnika, u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama, a pomoću sprege sa bankarskim kapitalom i tehno-birokratskim upravljanjem u radnim organizacijama. I ako bi se pošlo od pretpostavke da nema društvenih grupa koje svesno teže da konstituišu i za sebe zadrže takav oblik ekonomskog monopola, treba voditi računa o logici proizvodnje vrednosti koja virtuelno sadrži takvu tendenciju, i stvarno je pokazuje u koliko radničko samoupravljanje ostaje nerazvijeno. A ovo je nerazvijeno dokle god je partikularizovano u uzajamno nepovezanim privrednim jedinicama, osujećivano njihovim međusobnim antagonizmima, i uslovima reprodukcije pojedinih privrednih jedinica koje (jer su suprotstavljene drugim jedinicama) ne bi mogle da opstanu ako reprodukciju date celine sredstava i rada ne bi stavljale ispred interesa radnika.

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(STRAJKOVIMA)

Nije reč o razvijenom i očvrslom vidu svojinskog monopola, već o tendenciji prepletenoj i sukobljenoj sa stvarnim napretkom radničkog samoupravljanja, koje teži da obuhvati sve veći deo društvene reprodukcije i da iscrpe sva preimućstva proizvodnje vrednosti, ali u tom napretku još nije u stanju da se potpuno emancipuje od ekonomskih determinizama, i društvenog strukturisanja, svojstvenih kapitalističkom (i „etatističkom”) načinu proizvodnje. U tom preplitanju i sukobljavanju bitno različitih tendencija u odnosima proizvodnje, radnici se nalaze — manje skriveno nego u prethodnom razdoblju — u protivrečnom položaju: na jednoj strani potencijalni (a donekle i stvarni) upravljači sopstvenim radom i proizvedenom vrednošću, zavisni od proizvedene vrednosti i njene društvene afirmacije, a na drugoj strani tom istom proizvodnjom vrednosti pri postojećim svojinskim suprotnostima bacani na pozicije najamnih radnika; na jednoj strani relativno autonomni upravljači unutar privrednih jedinica i upućeni da se samoupravno udružuju da bi ostvarivali svoje interese, a na drugoj strani rastavljani usled antagonizama pojedinačnih svojinskih monopola i prisiljavani da se odriču autonomije, međusobne solidarnosti i samoupravnog ostvarivanja interesa. Sve dok ne bude bio jasan rasplet u sukobu ovih divergentnih tendencija, biće i ponašanje velikih skupina radnika (njihova participacija u samoupravljanju ili akcija izvan samoupravljanja, njihova podrška ili otpor politici pojedini

nih preduzeća, njihova solidarnost ili razjedinjenost) isto tako duboko protivrečno kao što je i njihov osnovni položaj u odnosima proizvodnje. To ponašanje biće utoliko više protivrečno ukoliko je više razvijena svest o objektivno protivrečnom položaju, a svest o tome naglo se razvija idejnom anticipacijom radničkog samoupravljanja i njegovim stvarnim (mada sputanim) napretkom. Tako razvijena društvena svest radnika (ne više zatumljena kao u „etatističkim” svojinskim odnosima) sama po sebi je bitno važan činilac raspleta postojećih suprotnosti u odnosima proizvodnje; ali, u međuvremenu (ako način rasplitanja ne bi bio jasan), razvijeniya društvena svest radnika takođe se može ispoljavati u krajnje protivrečnim oblicima. U štrajkovima i sličnim akcijama radnika susrećemo se sa ekstremnim vidom protivrečnog ponašanja radnika, i protivrečnog ispoljavanja njihove društvene svesti razvijane radničkim samoupravljanjem.

U izvesnom broju štrajkova i sličnih akcija radnika mogu se na samoj površini zbivanja prepoznati suprotstavljeni polovi u svojinskom odnosu, „golim okom” identifikovati jasno razlučene društvene grupe koje se sukobljavaju s pozicija svojinskog monopola, odnosno najamnog rada. U tim slučajevima svojinski monopol zastupa „uprava preduzeća”, tj. formalno ili neformalno organizirane društvene grupe koje drže stvarni monopol upravljanja, i u toku ekonomske reprodukcije donose odluke, vodeći računa o održanju i razvoju preduzeća, odnosno o obnavljanju i proširivanju „preduzetnog kapitala”, a bez obzira na interese ostalih radnika. Ove grupe mogu identifikovati ciljeve preduzeća (poslovnu politiku) sa svojim posebnim interesima, a najčešće sebe smatraju zastupnikom „interesa preduzeća”, koji se u mnogim situacijama razilazi od interesa radnika, odnosno pojedinih skupina radnika. Ako faktički upravljači teže da poslovnu politiku preduzeća podrede svojim posebnim interesima (odnosno da zadrže ranije stečena preimućstva), a usled spoljašnjih okolnosti (na primer: uslova privređivanja otežanih za tehno-ekonomski zaostale ili autarhične privredne jedinice) to ne mogu postići bez oštre diskriminacije interesa pojedinih skupina radnika, nastaje konfliktna situacija s jasno kontrapolaranim društvenim grupama. Radnici se protive odlukama, odnosno poslovnoj politici, koja zapostavlja njihove interese, ili dovodi u pitanje uslove njihovog rada i života. Takvi, „čisti oblici” konfrontacije svojinskog monopola i rada, uprave i radnika, relativno su retki; samo manji deo štrajkova pokazuje ovu jednostavnu shemu ispoljavanja osnovne suprotnosti u odnosima proizvodnje. Češći je slučaj (a mislimo i tipična situacija) da se osnovna suprotnost ispolji u složenijem obliku, koji obuhvata i konflikte

među pojedinim grupama radnika (delovima radne organizacije; fabrikama, pogonima i drugim radnim jedinicama u sastavu preduzeća, a neki put i socio-profesionalnim grupama) ili, bar, bitno diferencirano ponašanje tih grupa u konfliktnoj situaciji.

SUKOBI MEĐU GRUPAMA RADNIKA IZAZVANI SUPROTNOŠĆU IZMEĐU SVOJINSKOG MONOPOLA I RADA

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(STRAJKOVIMA)

U datoj društvenoj strukturi svojinski monopol ne nalazi pravno ovlašćenog i politički osamostaljenog subjekta koji bi vršio svojinske funkcije isključivo u svom interesu, bez obzira na interese radnika ili protiv njihovih interesa. I kad nađe zastupnike u licu faktičkih upravljača koji će za svoju ulogu biti posebno beneficirani, potreban mu je širi socijalni oslonac među većim skupinama radnika u preduzeću. Na taj način bi ovaj svojinski oblik mogao da se „pomiri” sa institucijama radničkog samoupravljanja ili, tačnije, da neutrališe suprotno dejstvo radničkog samoupravljanja, vezujući za sebe interese jednog dela radnika koji bi i preko organa samoupravljanja podržavali ili i sami vršili funkcije svojinskog monopola. U nekim ekstremnim slučajevima — u organizacijama koje imaju povlašćene uslove privređivanja, koje ostvaruju ekstradobit i sl. — svojinski monopol može za svoju reprodukciju da veže interese svih radnika, za kraće ili duže vreme, i na taj način da radnu zajednicu suprotstavlja drugim radnim zajednicama. U češćoj, a verovatno i tipičnoj situaciji, novi oblik svojinskog monopola teži da se učvrsti i reprodukuje tako što će afirmisati, i za sebe vezati, interese jednog dela radnika na račun interesa drugog dela radnika. Poslovna politika preduzeća diferencirano se odnosi prema pojedinim grupama radnika, a i ove grupe prema njoj.

Na jednoj strani mogu biti radnici u tehnički naprednijim jedinicama, ili akumulativnijim jedinicama, ili jedinicama koje finaliziraju proizvodnju, ili daju naročito konjunkturane proizvode, odnosno radnici s višim kvalifikacijama, u profesijama koje su više tražene, perspektivnije itd., a na drugoj strani radnici u tehnički zaostalim, nisko akumulativnim ili na drugi način zaostalim ili zapostavljenim jedinicama, kao i manje kvalifikovani radnici, profesije koje gube značaj i sl. U procesu odlučivanja obezbeđuje se reprodukcija pojedinačnog svojinskog monopola na taj način što se afirmišu interesi jednog dela radnika, a diskriminišu interesi drugog dela radnika, te među njima izazivaju suprotnosti i sukobi.

U tipičnoj konfliktnoj situaciji (i u većem delu štrajkova) na jednoj strani se nalazi „uprava preduzeća”, sa skupinama radnika čije interese afirmiše poslovna politika, a na drugoj strani radnici čiji su interesi zapostavljeni. Ima, razume se, i drugih varijanti (između dve strane u sukobu javljaju se neopredeljene grupe, ili grupe sa diferenciranim stavom i nejednakim angažovanjem u sukobu; ili, između suprotstavljenih grupa radnika, „uprava preduzeća” preuzima ulogu arbitra; ili grupe radnika u tehnički naprednijim, akumulativnijim i sl. jedinicama odbijaju preraspodelu dohotka koja bi bila u interesu napretka preduzeća i radne zajednice u celini itd.). U svakoj od tih varijanti prepoznavamo tendenciju da se svojinski monopol učvrsti i reprodukuje razdvajajući radnike, i diferencirajući socijalno-ekonomski položaj radnika u širokom dijapazonu od povlašćenog položaja tehno-birokratskih skupina, preko mešovitog položaja radnika koji sudeluju u upravljanju, ali su i dalje opterećeni jakim elementima situacije najamnih radnika, do skupina radnika koje su praktično isključene iz samoupravljanja i svedene na položaj najamnih radnika (a pri tome lišene formalne organizacije za zaštitu svojih interesa).

Kao što su empirijski poznati sukobi među grupama radnika u radnim organizacijama (u obliku štrajkova i u drugim relativno teškim oblicima), tako se mogu zamisliti sukobi među skupinama radnika koji rade i privređuju u različitim preduzećima, grupacijama preduzeća, industrijskim granama, teritorijama sa različitom privredom itd. U svakoj od tih mogućih konfliktnih situacija uzrok sukoba bio bi isti: društveno disjunktivno dejstvo svojinskih monopola koji za svoju egzistenciju i reprodukciju vezuju posebne interese pojedinih skupina radnika, diskriminišu interese drugih skupina radnika i teže da ih podvrgnu dominaciji i eksploataciji, rastavljaju i protivstavljaju radne zajednice i različite grupe učesnika u društvenom procesu rada. Ista tendencija u svojinskim odnosima može dovoditi do suprotnosti i sukoba unutar pojedinačnih radnih zajednica i među njima.

Okolnost da se štrajkovi i drugi socijalni konflikti u procesu rada i ekonomske reprodukcije obično ne javljaju u prostoј dihotomičnoј figuri (svojina — rad; upravljači — radnici), već u veoma složenoј i raznovidnoј konfrontaciji društvenih grupa, nipošto nije dokaz iščezavanja fundamentalnih suprotnosti u odnosima proizvodnje niti argument za tezu o „pitomom”, ublaženom, neantagonističkom karakteru „protivrečnosti među radnicima”. Naprotiv, imamo dokaze da su fundamentalne svojinske suprotnosti perzistentne, da se mogu održavati i u uslovima nerazvijenog radničkog samoupravljanja i da

moгу podređivati institucije samoupravljanja svojim determinizmima.

Geneza radničkog samoupravljanja ne može mimoći ovu tendenciju u svojinskim odnosima. Iz te činjenice izvode se različiti zaključci. Smatramo da je jednako neprihvatljiva teza kojom se radničko samoupravljanje osporava i traži njegova suspenzija da bi se uklonila tendencija svojinskih suprotnosti, kao i teza kojom se te suprotnosti primaju kao inherentan sastojak radničkog samoupravljanja i očekuje njegov dalji progresivan razvoj kao konfliktuelnog sistema. Ovo poslednje stanovište uzima da se u sistemu radničkog samoupravljanja društveni odnosi uređuju i ostvaruje materijalni i društveni napredak pomoću konfrontacije različitih interesa, njihovog institucionalno uređenog i politički kontrolisanog sukobljavanja i poravnavanja. To stanovište polazi od pretpostavke da je u realnosti društveno-ekonomskih procesa data suprotnost interesa među učesnicima društvenog procesa rada, a da preimućstvo samoupravljanja leži u tome što se takvi interesi mogu otvoreno ispoljiti, sučeliti, sukobiti, pomiriti, nagoditi. Nasuprot tom stanovištu može se istaći teza da je suprotnost interesa unapred data ako se društveni procesi odvijaju unutar svojinskih suprotnosti (antagonizama između svojinskog monopola i najamnog rada, i među svojinskim monopolima), a da preimućstvo radničkog samoupravljanja leži baš u objektivnoj mogućnosti da se unutar društvenosvojinskih odnosa ukinu svojinske suprotnosti, a interesi radnika i radnih zajednica ujedine i usaglašavaju u procesu samoupravnog odlučivanja. Ako u samoupravljanju vidimo sistem u kome će se kretati društveni rad i razvijati društvo kroz sukobe interesa, a ne sistem koji sadrži mogućnost za istinsko ujedinjavanje interesa radnika, i ako ovu drugu mogućnost ne budemo razvili i realizovali, bićemo suočeni sa socijalnim sukobima koji će dovesti u pitanje i samu suštinu radničkog samoupravljanja. Jer socijalni sukobi koji izviru iz svojinskih suprotnosti — ako ne bi doveli do ukidanja tih suprotnosti — značili bi održavanje i obnavljanje fundamentalnih antagonizama u odnosima proizvodnje, u krajnjoj analizi: suprotnosti između svojinskog monopola i najamnog rada. Ako se pođe od suprotnosti među društvenim grupama koje su spregle svoje interese sa pojedinim svojinskim monopolima iza kojih stoji nejednaka ekonomska, proizvodna i društveno politička moć, sukobi među njima — preko nagodbi, uzajamnih ustupaka, delimičnog saglašavanja i pregrupisanja, ponovnog konfrontiranja i sukobljavanja — vode dominaciji i eksploataciji slabijeg od jačeg, i u toku te neprestane borbe u svakoj od radnih zajednica razlučuju faktičke nosioce i korisnike

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(STRAJKOVIMA)

svojinskog monopola od drugih radnika čiji interesi u toj borbi mogu ili i moraju biti diskriminirani ili eliminisani. Današnji štrajkovi i drugi socijalni konflikti u radnim organizacijama pokazuju moguće krajnje konzekvencije samoupravljanja i zopačenog u bitno konfliktuelni sistem.

Socijalni konflikti u radnim organizacijama nastaju kad se umesto samopravnog ujedinjavanja interesa radnika primeni odlučivanje po kriterijumima koji odgovaraju prirodi svojinskog monopola (u suštini: reprodukciji kapitala), i po tim kriterijumima vrši selekcija i hijerarhizacija interesa, njihovo bitno nejednako uvažavanje. Kad je u pitanju raspodela stvarne vrednosti na deo za reprodukciju života radnika i njihovih radnih sposobnosti i na deo za reprodukciju materijalnih uslova zajedničkog rada, svojinskom monopolu odgovara kriterijum koji će te dve reprodukcije principijelno razlikovati, prvu minimizirati do krajnje granice na kojoj se može sačuvati upotrebljiva najamna radna snaga, a drugu tretirati nezavisno od sadašnjih i budućih interesa radnika. Isto tako, u slučaju modernizacije proizvodnje, promena uslova rada i profesionalnog sastava radnika, svojinskom monopolu odgovara kriterijum koji će opredeliti način tih promena sa najmanjim utroškom sredstava za razvitak sposobnosti radnika i promenu njihovog rada, a ako je moguće i eliminisanjem ubuduće neupotrebljivih radnih snaga. Ako je u pitanju neravnomeran tehnno-ekonomski razvitak pojedinih delova radne organizacije, svojinskom monopolu odgovara kriterijum koji će opredeliti trajno zapostavljanje interesa radnika u manje razvijenim jedinicama. Kad nastanu teškoće na tržištu, po kriterijumu svojinskog monopola ima slučajeva kad će se pre obustaviti manje rentabilna proizvodnja i eliminisati radna snaga koja je stajala uz neiskorišćene kapacitete nego što će se izvršiti tehnološka rekonstrukcija i preorijentacija proizvodnih programa. Itd.

U svim slučajevima i z b o r a između različitih rešenja, koji povlače različito zadovoljavanje ili diskriminisanje interesa radnika, odnosno pojedinih skupina radnika, odlučivanje po kriterijumu svojinskog monopola vodiće računa o reprodukciji „preduzetnog kapitala” i o interesu društvenih grupa koje su reprezentanti i beneficijenti svojinskog monopola, dok će interesi drugih grupa radnika biti nejednako zadovoljeni, uskraćeni ili odbačeni, zavisno od toga koliko se slažu ili razilaze od navedenog primarnog kriterijuma. A na taj način se u procesu odlučivanja koje odgovara prirodi svojinskog monopola konstituišu bitno različiti grupni interesi i izazivaju suprotnosti i sukobi među njima. Kada su na taj način formirani, konstituisani u bitno nejednakom odno-

su prema svojinskom monopolu, posebni interesi se mogu saučeljavati i, eventualno, poravnavati u daljem procesu samoupravljanja (ako nosioci manje uvažених интереса imaju dovoljno društvene моћи u institucijama samoupravljanja), a verovatno je da će se sukobljavati i izvan samoupravnih institucija (pored ostalog, i u štrajkovima). Institucionalizacija štrajkova kao metoda zastupanja i poravnavanja suprotstavljenih интереса bila bi, prema tome, samo dopuna sistemu selekcije i hijerarhizacije интереса u procesu odlučivanja koji odgovara prirodi svojinskog monopola.

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(ŠTRAJKOVIMA)

Kapitalističko upravljanje razvilo je sebi svojstven sistem odlučivanja, gde se profit javlja kao svodni i univerzalni kriterijum koji predstavlja i zadovoljava sve ciljeve takvog upravljanja. Takav način odlučivanja poistovećuje se sa racionalnim odlučivanjem, pa u tom horizontu mišljenja izgleda da samoupravno odlučivanje — koje bi se rukovalo interesima radnika kao kriterijumom — ne bi moglo da bude racionalno, ne bi moglo da osigura materijalni razvitak i da se saglasi sa proizvodnjom vrednosti. Možda se tim mišljenjem rukovode i zastupnici revizije sistema radničkog samoupravljanja, koji predlažu emancipaciju operacionalnog tehnološkog i privrednog odlučivanja od radničkih organa, kojima bi ubuduće preostalo samo опште економско-политичко усмерavanje i potvrđivanje odluka koje samostalno donose profesionalni upravljački organi. Napomenimo, uzgred, da bi takvoj reviziji odgovarala i institucionalizacija štrajkova, jer bi oba rešenja značila priznavanje i održavanje svojinskih suprotnosti. To stanovište može se osporiti samo dokazima da ostvarivanje i ujedinjavanje интереса radnika u procesu samoupravnog odlučivanja može imati racionalan karakter i sa stanovišta razvijanja i aktiviranja proizvodnih snaga, materijalnog napretka i proizvodnje vrednosti orijentisane prema zadovoljavanju potreba radnika. U tom smislu pruža argumentaciju i analiza sadašnjih radničkih štrajkova.

UKIDANJE SVOJINSKIH ANTAGONIZAMA I OPŠTI NAPREDAK DRUŠTVENE PROIZVODNJE U SVETLOSTI RADNIČKIH ŠTRAJKOVA

Zastupamo tezu da uzrok štrajkova i drugih socijalnih sukoba u radnim organizacijama treba tražiti u suprotnosti između svojinskog monopola i rada, a da su konflikti među radnicima samo izvedeni oblik osnovnog svojinskog antagonizma. Time ne tvrdimo da su suprotnosti među radnicima izmišljene;

one zaista postoje, ali ta istina važi samo u okviru određenog stanja svojinskih odnosa. Ipak treba uočiti da radnici stupanjem u štrajk u prisustvu radničkog samoupravljanja — i kad se u štrajku međusobno sukobljavaju — time jednovremeno osporavaju, manje ili više svesno, i dato stanje svojinskih odnosa. Osporavaju dato stanje svojinskih odnosa polazeći od svojih neposrednih interesa koji (najčešće) nisu bili uvaženi u procesu odlučivanja. To osporavanje bilo bi iluzorno ako zahtevi koje radnici postavljaju štrajkom, ne bi potvrđivali mogućnost racionalnog odlučivanja o unapređenju društvenog rada pomoću samoupravnog ujedinjavanja i ostvarivanja interesa radnika. A u pokazivanju te mogućnosti leži, verovatno, najznačajnija osobitost ovih akcija radnika u odnosu na sukobe svojinskog monopola i rada u kapitalističkom društvu. Zastupajući svoje neposredne i posebne interese, radnici koji stupaju u štrajk u većini slučajeva ističu zahteve usmerene ka unapređivanju društvenog rada koje je ometano svojinskim suprotnostima, na štetu radnika. Zato njihove protestne akcije, makar na posredan način i u krajnje protivrečnom obliku, pružaju dokaze o mogućnosti da se istinskim samoupravnim odlučivanjem, u interesu svih radnika, unapređuje društvena proizvodnja.

U analizi štrajkova često se naglašava samo jedna strana radničkih zahteva, što se odnosi na odbranu socijalno-ekonomskih prava, povećavanje ličnih dohodaka ili zadovoljavanje drugih egzistentnih potreba radnika; zanemaruju se drugi, bitno važni elementi ili konzekvencije štrajkačkih zahteva. Pažljivija analiza pokazuje, međutim, da se u tim zahtevima neposredni interesi radnika, po pravilu, dovode u vezu sa zahtevima za racionalnijim proizvodnim programima i efikasnijom organizacijom rada, za unapređivanjem istraživačko-razvojnog rada, za boljom tehnološkom i privrednom integracijom i planiranjem, za potpunijim korišćenjem i bržim razvijanjem svih činilaca proizvodnje, za ukupno boljim upravljanjem društvenim radom. Ta veza može biti izražena direktno; u tom slučaju reč je o radnicima koji preduzimaju akciju sa razvijenijom društvenom svesti, na osnovu potpunijeg saznanja na koji način se mogu ostvariti njihovi interesi. Ali i kada postavljaju zahteve na nižem nivou saznanja o mogućem načinu da se zadovolje njihove potrebe; kad se ne mire sa zaradom koja nije dovoljna za život ili protestuju što im nije isplaćena zarada usled zastoja u prodaji ili naplati cene za robu koju su proizveli, — i tad su njihovi zahtevi, u suštini, upereni protiv pojava dezorganizacije društvenog rada i neodgovornosti ljudi koji su pozvani na unaprede rad i da omoguće radnicima aktivno učešće u organizovanju rada .

U vezi s tim treba osporiti još jednu iluziju o uzrocima štrajkova. Često se tvrdi da su štrajkovi rezultat neobaveštenosti radnika, nepoznavanja stvarne situacije i motiva pojedinih odluka, loših komunikacija i nesporazuma između onih koji odlučuju i ostalih radnika; i, prema tome, da se preventiva takvih socijalnih konflikata sastoji, prvenstveno, u unapređivanju „sistema informisanja i socijalnih komunikacija” u radnoj organizaciji. Ima, zaista, sukoba izazvanih neznanjem i nesporazumima (što je, takođe, svojstveno nesamoupravnom načinu odlučivanja). Ali ako se stvarni uzroci štrajkova više razgrnu, videće se da je neobaveštenost o aktuelnoj situaciji, po pravilu, sporedan, i izvedeni činilac; štaviše, čini se da bi bilo mnogo više štrajkova kad bi radnici bili potpunije obavešteni o postojećim mogućnostima za unapređivanje proizvodnje, za potpunije korišćenje kapaciteta, za ostvarenje većeg dohotka. U granicama relativno male obaveštenosti o društvenim procesima, radnici preduzimaju akcije čije se racionalno jezgro sastoji u tome što direktno ili indirektno traže racionalniji a njihovim interesima podređen način upravljanja.

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(ŠTRAJKOVIMA)

Rezime radničkih zahteva: upravljati racionalno i u interesu radnika — na jezgrovit način definiše osnovni problem daljeg društvenog razvoja. Ako modernizacija proizvodnje i racionalizacija društvenog rada treba da se ostvare pomoću radničkog samoupravljanja, ali pri tome dolazi do bitno nejednakog uvažavanja, a delom i diskriminisanja interesa radnika, tad se materijalni napredak i radničko samoupravljanje počinju uzajamno isključivati. U tom slučaju radnici će se koristiti društvenom moći stečenom u institucijama radničkog samoupravljanja i izvan njih, da bi zaštitili svoje interese; ako ta moć nije dovoljna da pomoću nje u svom interesu unaprede društvenu proizvodnju, može biti dovoljna da osužeti racionalizaciju koja ne vodi računa o njihovim interesima. Nastaje duboko protivrečna situacija u kojoj bitno ograničena društvena moć radnika, njihova polumoć, može biti korišćena na destruktivan način. Čini se, međutim, da su štrajkovi i slične protestne akcije radnika retko predstavljale takvu upotrebu ograničene društvene moći radnika, a češće njihov pokušaj da i na taj način osiguraju ili ubrzaju, sa njihovog stanovišta neodložna, a u pogledu napretka društvene proizvodnje progresivna rešenja. U nekim drugim oblicima socijalnih sukoba, manje zapaženim od štrajkova, češće nailazimo na upotrebu društvene polumoći radnika za očuvanje zaostalog načina rada i privređivanja, a protiv modernizacije i racionalizacije u kojoj ne nalaze afirmaciju svojih interesa. Štrajkovi i drugi socijalni sukobi u društvenom procesu rada, koji u širokom dijapazonu pokazuju veoma različito ponašanje radnika,

potvrđuju, bez obzira na te razlike, istu stvar: u prisustvu makar i nerazvijenog radničkog samoupravljanja nije održiv način unapređivanja društvene proizvodnje koji neće biti u celosti zasnovan na ujedinjavanju interesa radnika.

Mogu li radnici štrajkovima ubrzati svladavanje svojinskih antagonizama koji otežavaju ili i osujećuju unapređivanje društvene proizvodnje u njihovom interesu?

DR ZORAN
VIDAKOVIC

ŠTRAJKOVI KAO IZRAZ OGRANIČENE DRUŠTVENE MOĆI RADNIKA

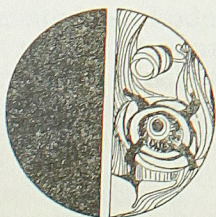
Protestnim akcijama mogu grupe radnika mestimično i povremeno pojačati svoj uticaj na upravljanje i ostvariti neke od svojih interesa. Ali takve kakvim ih poznajemo, ove protestne akcije ne rešavaju pitanje društvene moći radnika, ne uklanjaju svojinske suprotnosti niti bitno menjaju položaj radnika u preduzeću i društvu. Kao izraz nemoći radnika da samoupravljanjem ostvare svoje interese, i štrajkovi potvrđuju postojeće strukture društvene moći koje nisu zasnovane na samoupravnoj organizaciji radnika, već izviru iz ekonomskog i političkog monopola. Protestnim akcijama radnici mogu postići ograničene ciljeve time što izazivaju za njih korisnu reakciju tih struktura društvene moći, ali time ne postižu i promenu tih struktura. U tom smislu, štrajkovi se odvijaju unutar postojeće socijalne organizacije iako nisu institucionalizovani.

Tvrđi se da radnici neracionalno postupaju kad pokreću štrajk u uslovima radničkog samoupravljanja. U stvarnosti je reč o racionalno izabranom ponašanju koje se zasniva na realnoj proceni osobina postojećih struktura društvene moći. Te strukture nisu zasnovane na društvenoj moći samoupravno udruženih radnika, ali su zavisne od opšte političke podrške radnika, i veoma osetljive u pogledu političkog raspoloženja radnika. S razvitkom samoupravnih aspiracija radnika, ova zavisnost i osetljivost naglo se povećava. U tim strukturama vlast je hijerarhizovana, a hijerarhija postaje veoma osetljiva prema svakom ponašanju svojih pripadnika koji bi doveli u pitanje njene opšte odnose sa radnicima. Imajući sve to u vidu, radnici preduzimaju akcije koje će izazvati reakciju takve hijerarhije u prilog brzog zadovoljavanja njihovih zahteva. Činjenica da radnici mogu relativno lako i brzo izazvati takvu reakciju postojećih struktura društvene moći, potvrđuje konstataciju o društvenoj polumoći radnika.

U institucijama radničkog samoupravljanja, i u celokupnoj ekonomskoj i političkoj strukturi, radnici su

došli nadomak društvene moći potrebne da se stvarno udruže, da potisnu svojinske suprotnosti i u svom interesu vode i unapređuju proizvodnju i sve društvene poslove. Ali oni tu moć ne mogu u celosti zadobiti ako podlegnu postojećim svojinskim suprotnostima, ako se iscrpljuju parcijalnim akcijama u okviru tih suprotnosti, ako spolja dejstvuju na predominantne strukture društvene moći da bi ishodili zaštitu svojih interesa. To ne mogu postići ni štrajkovima koji se iscrpljuju u okviru postojećih protivrečnih odnosa proizvodnje. Malo će dobiti ako bi prihvatili institucionalizaciju štrajkova unutar konfliktuelnog sistema uređivanja društveno-ekonomskih odnosa. Rešenja se nalaze u potpunijem društvenom organizovanju radnika, u čelijama društvene proizvodnje i u globalnom društvu, pomoću svih društvenih oblika koji su već stvoreni ili mogu da budu stvoreni da bi radnici potpunije ostvarili svoje interese i opredelili progresivan društveni razvitak.

DVA PRILAZA
PROTESTNIM
OBUSTAVAMA RADA
(STRAJKOVIMA)

dr mihailo
mitić

KONKURSNO PRAVO

U nas se radni odnos sve češće zasniva konkursom. U određenim slučajevima konkurs je isključiva pretpostavka za zasnivanje radnog odnosa. U sklopu takvih činjenica ustanova konkursa postaje sve značajnija pravna i društvena pojava kroz koju se izražavaju osnovna prava svakog građanina da mu se stvore uslovi za rad i da bude u radnom odnosu. Istovremeno, stiče se utisak da se ova institucija svakim danom sve više pretvara u svoju suprotnost i da postaje pravni okvir za demonstraciju raznih zloupotreba. Od institucije koja treba da obezbedi podjednake uslove za svakog i čiji je vrhovni cilj objektivno merilo vrednosti i sposobnosti kandidata, konkurs poprima oblike široke i nesmetane igre u favorizovanju određenih pojedinaca i pristrasne orijentacije za kandidata koji je bio određen još pre nego što je konkurs raspisan. Na ovaj način konkurs se od objektivnog merila kandidatove vrednosti i od kriterijuma apsolutne dezangažiranosti pretvara u nesmetani pravni okvir za subjektivnu ocenu, proizvoljne zaključke i grube povrede morala, pravnih obzira, ljudskog dostojanstva i poštovanja ličnosti.

To nam je dobro poznato iz svakodnevnog života ili ličnog iskustva. Na tu pojavu se ukazuje nekad oštrom reči, a nekad satiričnom opaskom. Mi se na nju ovom prilikom vraćamo samo zbog toga što osećamo paradoks da je broj zloupotreba sve veći što se o njima više govori.

Zloupotrebe povodom konkursa, nije preterano reći, predstavljaju ne samo minijaturnu formu političke

diverzije već i povredu osnovnih etičkih normi o odnosima među ljudima, o humanom pristupu svakoj osobi. Sve to nameće potrebu da lične vrednosti umesto uticajnih veza postanu odlučujuća merila za radni i društveni uspeh. Te posledice koje prate zloupotrebu ustanove konkursa dobrim delom su deo našeg mentaliteta koji nije mnogo odmakao od malovaroškog rezonovanja, kafanskog intrigiranja, grupaške strategije o nametanju stava u radničkim savetima širenjem kruga istomišljenika, interesnog povezivanja u stvaranju zatvorenog kruga birokratskog samoupravljanja i moralnih meditacija čije je osnovno geslo da su servilnost i usluga zaloga karijere a da je dobro samo ono što se dobro isplati u stvaranju političke podrške i materijalne sigurnosti.

O toj strani konkursa ovom prilikom ne želimo da govorimo. Mislimo da je mnogo vrednije nešto reći o njenoj pravnoj strani — jer ona dobrim delom omogućava zloupotrebe. Tim više što o tom problemu malo ili gotovo nimalo nisu pisali oni koji su za to pozvani s obzirom na svoju naučnu orijentaciju ili praktičnu aktivnost. Stoga, ovom prilikom želimo da ukažemo, bez ikakvih drugih pretenzija, samo na nekoliko osnovnih teza koje su, mislimo, bitne za tretiranje institucije konkursa kao pravne funkcije ustavnog načela o pravu na rad.

1. Treba se podsetiti da se danas nalazimo u vremenu neprekidnog traženja najboljih izražajnih oblika za formiranje pravnog sistema koji bi odgovarao potrebama našeg dinamičnog i izuzetno složenog društvenog bića. Ocena normi koje čine sistem našeg pozitivnog prava, njihova sve bolja i kompleksnija usklađenost, precizna hijerarhijska određenost i dublja inovacija uz respektovanje već postignutog nameću sve veću potrebu da te norme budu što neposredniji i potpuniji izraz jednog humanog odnosa prema čoveku u svestranom isticanju svih njegovih vrednosti. U sklopu tih napora nameće se potreba za preispitivanjem već formiranih pravnih grana, za njihovom novom preraspodelom i stvaranjem uslova za konstituisanje novih pravnih grana ili njihovih odeljaka. Osnovni kriterijum u tom naporu ne može biti samo karakter normi i predmet njihovog regulisanja (ono što bismo nazvali određivanjem sadržine društvenih odnosa koji čine predmet jedne pravne grane i metodologije regulisanja tih odnosa) već i značaj koji želimo da damo određenim odnosima koji su predmet naše pažnje. Ako su ovi kriterijumi dovoljno instruktivni, onda se konkursno pravo, da ga tako nazovemo, nameće kao posebna grana prava u našem pravnom sistemu, ili, ako se to nekom čini pretencioznim, kao istaknuti odeljak radnog prava. Više bismo bili skloni da konkursnom pravu damo mesto u našem pravnom

sistemu jer bi to predstavljalo neposredni podstrek da se na daljoj i dubljoj razradi ove pravne grane otpočne da radi što brže i odgovornije. U današnjim uslovima odredbe o konkursu samo su aneksnim odeljci nekih zakonskih tekstova u kojima su elementi konkursnog prava samo rudimentarno dati bez izdiferenciranih pojmova i preciziranih stavova. To i objašnjava pojavu mnogih zloupotreba u konkursnoj proceduri, koje se mogu ukloniti ili sprečiti ako se konkursno pravo razvije, konstituiše i afirmira kao nova teorijska disciplina i kao skup osobenih normi koje čine jednu zasebnu celinu u našem pravnom sistemu. U tom kontekstu, tretiranjem uslova konkursa i karaktera konkursnog postupka kao isključivog vida svog praktičnog i teorijskog posmatranja, kao i detaljnog i kompleksnog zakonodavnog zahvata, konkursno pravo bi izgubilo status sporedne, uzgredne, aneksne i gotovo manje važne pojave (pojave koja postaje nužno zlo, formalnost čija je sadržina data izvan njenih stvarnih dimenzija). Na taj način, preko konkursnog prava, kao pojave koja je sistematski data, naša pažnja bila bi usredsređena na suštinske institucije konkursa i složene ciljeve koji su tom institucijom određeni.

U takvoj svetlosti, postavka da konkursno pravo predstavlja odeljak radnog prava i da ta dimenzija čini dovoljnom pretpostavku za određivanje položaja konkursnog prava u pravnom sistemu, po našem mišljenju, više je netačna nego tačna, a sasvim je sigurno da predstavlja koncepciju koja objektivno umanjuje značaj svih onih društvenih vrednosti koje se kroz punu primenu konkursnog prava žele da ostvare. Po našem mišljenju primena konkursnog prava nije samo put za zasnivanje radnog odnosa; ona je nešto mnogo više od toga. Naime, konkursno pravo treba da ostvari ustavno načelo o pravu na rad svakog građanina¹⁾: a pravo na rad nije isto što i radno pravo. Stoga, ako se danas često govori da je pravo na rad jedna ustavna deklaracija, onda treba reći da je ono dobrim delom dobilo takav karakter jer konkursno pravo nismo afirmirali kao jednu zasebnu granu u našem pravnom sistemu. Ta činjenica što mnoge ustanove konkursnog prava treba tek tražiti, uobličavati, dopunjavati, razrađivati, usavršavati i razvijati ni u kom slučaju ne govori protiv osamostaljivanja konkursnog prava. Baš, naprotiv, ta činjenica gotovo imperativno govori sve više o potrebi njenog što bržeg i neophodnijeg osamostaljivanja. Osim toga, mnoge ustanove, kao što je samoupravno pravo (i samoupravljanje u užem smi-

¹⁾ Cl. 10. Saveznog ustava glasi: „Svaki građanin su pod jednakim uslovima dostupan svako radno mesto i svaka funkcija u društvu.“

slu) tek se stvaraju kao sastavne komponente jedne nove pravne oblasti a njihova samostalna egzistencija nijednog trenutka nije se dovodila u pitanje. Prema tome, ako ustavno pravo određuje idejne pretpostavke i osnovne principe za svaku pravnu granu, a s tim se možemo složiti, onda i konkusno pravo nalazi koncepcijsku osnovu za svoju samostalnost u ustavnim principima i načelima o pravu na rad i pravnim posledicama koje iz tog načela proizlaze.

2. Po svojoj biti konkurs znači javno pozivanje svih zainteresovanih lica koja poseduju uslove konkursa da učestvuju u popuni upražnjenog radnog mesta u radnoj organizaciji koja je konkurs raspisala. Prema tome, osnovni preduslov konkursa sastoji se u tome da je radno mesto upražnjeno i da će ga zauzeti onaj kandidat koji ima najbolje uslove za obavljanje posla na tom radnom mestu. Pravo na rad, dakle, pripada onome čiji su radni kvaliteti vezani za to radno mesto u njihovom optimalnom vidu, čime se pravo na rad kao apstrakcija pretvara u subjektivno pravo konkretnog pojedinca.

Međutim, u dnevnim i službenim listovima često možemo primetiti da se raspisuje konkurs za određeno radno mesto, dok se u zagradi, kao bliže određenje, stavlja reč „reizbor”. Praktično to znači da se konkurs raspisuje za određeno lice koje se već nalazi na radnom mestu povodom koga je konkurs raspisan. Izraz „reizbor” u ovom slučaju mora se shvatiti kao nedopušteno ukazivanje da se ponovo bira osoba koja se nalazi na tom radnom mestu čime se cilj konkursa negira iz osnova. Ovakvim konkursom, praktično pa i načelno, isključuju se sva treća lica koja u njemu žele da učestvuju, jer se ona, ako pođemo od gramatičkog tumačenja, mogu samo „birati” a ne i „reizbirati” pošto se ne nalaze na tom radnom mestu. Na ovaj način pravo na rad kao ustavna kategorija koja pripada svakom građaninu kao mogućnost rada i zaposlenja pod određenim uslovima, a koji se konkursom žele da inaugurišu, pretvara se u nekakvo stečeno pravo konkretnog subjekta, što se konkursom ne želi da postigne. Zbog toga, prema nama, ustanova reizbornosti ne može postojati u konkursnom pravu. Jedina kategorija s kojom konkursno pravo može računati je ustanova izbora. Osoba čiji je radni odnos prestao istekom određenog roka može učestvovati kao i svako drugo zainteresovano lice za popunu upražnjenog radnog mesta na kome se do tada nalazila. Ako ispunjava najbolje uslove zauzeće ponovo svoje nekadašnje radno mesto čime se kontinuitet u radnom odnosu ne narušava. Kolokvijalno, nakon ovakvog slučaja možemo reći da je ovo lice ponovo izabrano ili „reizabrano”. Ali prema principima konkursnog

prava, ono može biti samo izabrano kao da prvi put stupa na to radno mesto. Drugim rečima, ovo se lice pravno izjednačava sa svakom drugom osobom koja je na tom konkursu mogla uspeti i stupiti prvi put na to radno mesto. Stoga, insistiranje na „reizboru“ u samom konkursu znači da je kandidat izabran još i pre samog raspisivanja konkursa. Na ovaj način konkursna prava trećih lica su negirana a konkurs kao institucija konkursnog prava pretvara se u svoju suprotnost. Sasvim je razumljivo da se konkurs sa svojim zahtevima ne može obraćati određenom licu. Konkurs se ne može raspisati samo za jedno lice iako u konkursu može učestvovati samo jedna osoba pošto bi to bilo staro dekretsko postavljanje kroz savremenu modernu formu. Treba, stoga, istaći da je smisao konkursa opravdan samo onda ako je njegova personalna anonimnost, otvorenost u učešću i odvojenost fakata od ličnosti potpuno obezbeđena.

3. Kao varijanta prethodnog slučaja, i na fakultetima i višim školama često se praktikuje raspisivanje konkursa za određeno zvanje. To se najčešće događa nakon isteka docentskog staža i stava katedre da docent ispunjava uslove za napredovanje u više zvanje: vanredni profesor. Tada se raspisuje konkurs za položaj vanrednog profesora iz predmeta na kome je dotadašnji docent držao nastavu.

Praktično, i u ovom slučaju raspisuje se konkurs za određenu osobu. Sva lica koja imaju uslova da konkurišu za zvanje redovnog profesora isključena su ograničenjem koje je konkursom dato. Stoga bi se, po našem mišljenju, ovakav konkurs, kao i prethodni mogao sudskim putem (a to bi trebalo izričito i predvideti) proglasiti ništavim. To rezultira iz zaključka koji smo u prethodnom slučaju sa reizborom dali, naime, da je raspisivanje konkursa opravdano samo onda ako njegove propozicije omogućavaju svakom građaninu koji smatra da ispunjava uslove konkursa da učestvuje u popuni upražnjenog radnog mesta pod jednakim uslovima. Pri tom radno mesto treba da dobije onaj kandidat koji ima najbolje uslove za najviše zvanje ako takva zvanja za to radno mesto postoje. Na ovaj način razbija se zatvorenost jedne radne organizacije i ostvaruje princip da najbolji pojedinac (a to znači osoba koja ispunjava uslove za najviše zvanje) zauzme najodgovornije mesto. A to je, kao što smo videli, cilj svakog konkursa.

4. Prema postojećim propisima, propozicije konkursa određuju se na dva načina: autonomnim pravom radne organizacije i zakonskim odredbama (internim i eksternim normama). U drugom slučaju, uslovi konkursa unapred su određeni zakonom, te

konkurs samo praktično predstavlja javni poziv svakom zainteresovanom licu da učestvuje sa svojim uslovima u procesu odbira kandidata za popunu upražnjenog radnog mesta. Sigurnost za svako treće lice da će objektivnost konkursa biti obezbeđena zagarantovana je opštim i posebnim pretpostavkama koje su određene još pre raspisivanja konkursa.

Međutim, u prvom slučaju (autonomno određivanje uslova konkursa) ta mogućnost je svedena na mnogo manju meru. Prava trećih lica da učestvuju u konkursu u sklopu jednakih uslova obično su uskraćena u korist kandidata koji se već nalazi u preduzeću. Primeri podešavanja konkursnih uslova prema, recimo, direktoru koji se već nalazi u preduzeću dobro su poznati našoj javnosti. Stoga konkursno pravo mora pronaći pogodne kompleksne i adekvatne pravne kategorije, uslove i pretpostavke koji će obezbediti da propozicije konkursa budu „bezlične”. Autonomno pravo svakog radnog kolektiva može biti priznato samo pod uslovima koji su u skladu sa javnim poretком. Samoupravljanje u jednom kolektivu pravno ne može značiti privilegiju za lica koja se nalaze u radnoj organizaciji, već mogućnost za svakog građanina da pod jednakim uslovima ostane ili postane član tog kolektiva. Prema tome, samoupravljanje ne može značiti zatvaranje vrata trećim licima izvan kolektiva. Takvo shvatanje samoupravljanja mora doći u sukob sa odredbama konkursnog prava čija je misija u ovom slučaju usmerena u pravcu sprečavanja zloupotrebe u sistemu samoupravljanja ili, tačnije rečeno, korišćenja tog sistema suprotno interesima radnog kolektiva. A stara je istina da se u određenim slučajevima pravne norme pojavljuju i kao sredstvo presije na subjekte prava koji ne žele da postupaju u skladu sa svojim interesima. Već je Ž. Ž. Ruso govorio da čovek mora biti prisiljen da bude slobodan ako se tim političkim pravom ne želi da koristi. Neke naše zakonske odredbe nalagale su poljoprivrednicima da obrađuju svoje njive na način koji im omogućava najbolje prinose, a time i zaradu (zaštita njihovih interesa od sopstvenih postupaka). Na isti način konkursno pravo mora pronaći odgovarajuća pravna sredstva koja će preduzeća obavezivati da postupaju onako kako to njihovi najbolji interesi nalažu. Verujemo da tada nećemo imati pojavu da polupismeni ljudi potiskuju visokostručne kadrove samo zato jer preduzeća podešavaju uslove konkursa prema svojim ljudima, koristeći se svojim autonomnim pravom koje u ovom slučaju proizlazi iz njihovog pogrešno shvaćenog sistema samoupravljanja.

5. Na nekim fakultetima postoji praksa prilikom izbora nastavnika ili saradnika po kojoj se nastavniku, od-

nosno saradniku, koji se već nalazi na fakultetu omogućava da učestvuje u određivanju stručne komisije za pisanje referata o izboru kandidata u određeno zvanje. Naime, poznata je praksa prema kojoj su neki univerzitetski asistenti čiji je izborni period istekao i koji, prema nekim indicijama, nisu očekivali da će im se napisati pozitivan referat tražili izuzeće referenata sve do trenutka dok im se nije učinilo da će naići na blagonaklonu komisiju. Istovremeno, ostali „spoljni“ kandidati koji su učestvovali u istom konkursu povodom istog radnog mesta nisu ni znali ko su referenti niti da je njihov konkurent podešavao stručnu komisiju prema svojim ličnim interesima. I u ovom slučaju uslovi konkursa ili, bolje reći, okolnosti koje ga prate favorizuju u određenom domenu jednog kandidata na račun ostalih, čime je objektivnost uslova za učešće na konkursu ozbiljno narušena.

Ovakva pojava obično se pravda shvatanjem da izbor nastavnika potpada, u nedostatku bližih propisa, pod proceduralne odredbe Opšteg upravnog postupka ili Građanskog parničnog postupka, po kojim odredbama je priznata ustanova izuzeća veštaka ako stranka posumnja u njegovu nepristrasnost. Pri tom se uloga stručne komisije izjednačava sa radom veštaka.

Međutim, očigledno je da se konkursna procedura ne može odvijati po odredbama upravnog postupka, a još manje po pravilima parničnog postupka. Konkursno pravo mora imati svoju posebnu konkursnu proceduru koja će odraziti punu specifičnost materije koja je predmet ocene. To je još jedan argument više u prilog potrebe potpunog osamostaljivanja konkursnog prava i izrade njegove kompletne pravne fizionomije (materijalno-pravne i formalno-pravne). U ovakvim momentima konkursno pravo mora obezbediti podjednake uslove za svakoga kandidata koji učestvuje na raspisanom konkursu, kao i potrebne pretpostavke po kojima učešće bilo kog pojedinca ne može biti pomućeno osećanjem sumnje da je objektivnost narušena i da su jednaki uslovi svih kandidata dovedeni u pitanje. Smatraćno da bi najpogodnije bilo da se isključi mogućnost izuzeća referenata a da se kandidatima pruži mogućnost da sudski stave prigovor na izvršen izbor ako raspolažu dokazima o pristrasnosti stručne komisije. Time bi se svi kandidati, bez obzira na to sa kog radnog mesta konkurišu ili se uopšte ne nalaze u radnom odnosu, stavili u isti položaj prema istim referentima koji su u istom trenutku za sve kandidate određeni.

6. Zasnivanje radnog odnosa pomoću konkursa u mnogim radnim kolektivima, pa i fakultetima i višim školama, često je perfektuirano konstatacijom o po-

trebno broju pozitivno datih glasova. Prema postojećem stanju, svaki član kolektiva glasa po svom ubeđenju, po svojoj savesti (ili bi bar tako trebalo da bude) uz ocenu mišljenja konkursne komisije, referentskog tela, odnosno stručnog tela za izbor nastavnika. Međutim, strogo uzevši, nijedan član kolektiva nije obavezan da usmeno ili pismeno obrazloži svoju odluku o pozitivnom ili negativnom glasu. Ako kandidat nije izabran, onda mu se to saopštava u formi jedne suve i usmene konstatacije (a često mu se ništa i ne saopšti — dakle, odluka bez saopštenja!) ili kratke i šture pismene formulacije. Kada je u pitanju kandidat koji je već član kolektiva koji je konkurs raspisao, onda za njega ovo saopštenje znači konačan prestanak radnog odnosa sa retroaktivnim dejstvom od dana isteka izbornog roka. Treba pri tom napomenuti da njemu, obično, nije poznato zbog čega na konkursu nije uspeo, iako je, recimo, imao pozitivno mišljenje stručnih referenata (to naročito važi na teritoriji SR Srbije, dok je u SR Hrvatskoj respektovanje mišljenja referenata nešto obaveznije). Odluka o prestanku radnog odnosa u njegovom slučaju donosi se bez obrazloženja. Prezentirani glasovi pretapaju se u jednu anonimnu odluku čije činjenične i pravne pretpostavke nisu vidljive. To je, valjda, jedini slučaj gde se o tako značajnom pravu jednog lica kao što je pravo na rad donosi odluka koja nema osnovne elemente jedne pravno valjane odluke (zbog toga su mogući i legalni oblici ličnog obračuna koji se mogu izraziti i u rafiniranom vidu uzdržavanja od glasa ili odsustva sa sednice, pošto oba ova vida ispoljavanja samoupravne aktivnosti imaju jednaku vrednost sa negativno datim glasom).

U ovakvom slučaju konkursno pravo mora intervenisati. Način glasanja u konkursnoj proceduri, prema nama, ne spada u elemente samoupravnog prava koji dobrim delom nose primese političke celishodnosti, privrednog oportuniteta, trenutnih potreba posvetne i naučne politike koja je često elastična i promenljiva, već čini sastavni deo, pa čak i odlučujuću komponentu konkursnog prava čije su dimenzije tačno određene i precizno date. Zbog toga konkursno pravo nalaže samoupravljačima da svoje pravo i dužnost glasanja prime kao javnu misiju koju vrše u ime društva, a ne kao privatnu stvar koju obavljaju u ime sopstvenih interesa. Usled toga, konkursno pravo mora pronaći odgovarajuća pravna sredstva koja će u nekim slučajevima profanisani „glasački mehanizam” pretvoriti u ozbiljnu, studioznu i odgovornu misiju koja će počivati na stabilnim pravnim osnovama. Zloupotrebe ovlašćenja uvek su predstavljale predmet osude; zbog toga, mislimo, da se i zloupotreba u ovom slučaju može tretirati kao opravdan osnov

za uskraćivanje prava samoupravljaču da učestvuje u konkursnoj proceduri. Očigledno je da se i zahtev o pismeno obrazloženom glasu, naročito kad su u pitanju negativne odluke, i njegovo objavljivanje javnosti nameće kao pogodno pravno sredstvo koje može imati ogroman značaj za zakonito vršenje funkcije izbora pri sprovođenju konkursne procedure. Takav se zaključak naročito nameće zbog toga što, po našem mišljenju, cilj konkursnog prava nije samo stvaranje jednakih objektivnih uslova za svakog da u konkursu učestvuje već i da zasnjuje radni odnos i ostvari ustavno načelo o pravu na rad ako ispunjava uslove koji su konkursom propisani. Usled toga, u ovom slučaju treba insistirati na pravno obrazloženim odlukama i, s druge strane, na priznanju prava neprihvaćenom kandidatu, što sada nije slučaj, da se sudski potvrdi da ispunjava uslove raspisane konkursom.

Naime, prema postojećim propisima, učesnicima konkursa priznaje se samo mogućnost da sudski ponište izbor kandidata koji ne ispunjava uslove konkursa. Međutim, ako na konkursu učestvuje samo jedan kandidat koji ispunjava uslove a odluka je negativna, postojeći propisi izričito ne predviđaju, ili se bar nama tako čini, mogućnost da neprihvaćeni kandidat izdejstvuje sudsku odluku da ispunjava uslove koji su konkursom predviđeni. Objavljivanje konkursa obavezuje organizaciju koja ga je raspisala da se pridržava uslova koji su konkursom označeni. Nepridržavanje tih uslova znači negiranje ustavnog prava na rad građana a time i povredu njihovog određenog subjektivnog prava koje uživa sudsku zaštitu. Zbog toga se ne može reći da preduzeće ili ustanova isključivo odlučuju o tome koga će primiti po raspisanom konkursu. Istina, pravo je preduzeća da konkurs raspiše ako se koristi svojim autonomnim pravom (jer postoji i dužnost da se konkurs raspiše ako su propozicije isključivo određene zakonom), ali nije pravo preduzeća da uslove konkursa proizvoljno menja. Sadržinu odluke nosi već sam kandidat svojim kvalitetima i ona je već određena njegovim učešćem u konkursu, a ne stavom, ocenom ili tumačenjem foruma koji odluku objavljuje. Stoga se mora priznati pravo učesniku konkursa da sudskim putem anulira ovu proizvoljnost i da sudska odluka zameni akt o postavljanju na radno mesto za koje je raspisan konkurs.

7. U skladu sa prethodnim slučajem konkursno pravo mora obezbediti što je i do sada bilo u praksi sudova, da se jednom određeni uslovi konkursa više ne mogu menjati. Naime, život je pokazao da je bilo slučajeva da se uslovi konkursa naknadno menjaju prema uslovima kandidata koji se želi odabrati mimo zahteva konkursa. Ovo naknadno po-

dešavanje konkursa samo je varijanta prethodnih primera u kojima se uslovi konkursa propisuju prema određenim pojedincima još pre nego što se konkurs objavi. Stoga i ova varijanta negacije duha konkursa, kao osnovne institucije konkursnog prava, ne može biti dopuštena.

U sklopu ove problematike nameće se pitanje: da li se konkurs koji je raspisan može opozvati? Naime, organizacija koja je raspisala konkurs može se naći u položaju koji joj objektivno onemogućava da ostane pri konkursu koji je raspisala (viša sila, likvidacija preduzeća, restriktivna dejstva u kadrovskoj politici izazvanoj privrednom reformom i sl.). U takvom slučaju mislimo da bi jednostrano opozivanje raspisanog konkursa pravno moglo biti prihvaćeno. Pitanje obeštećenja učesnika konkursa ako su zbog toga ispustili drugo radno mesto (i uopšte momenat obeštećenja u konkursnom pravu) je pitanje koje će se morati posebno razmatrati. Međutim, izvan ovih uslova, jednostrano opozivanje konkursa ne bi bilo dopušteno jer objavljivanje konkursa stvara obavezu da se ostane pri uslovima koji su u konkursu označeni. To je jedno od načela na kojima bi trebalo izgraditi konkursno pravo sa njegovim sistemom u celini.

8. Konkurs u suštini znači javno pozivanje svih lica koja žele da zasnuju radni odnos, a ispunjavaju uslove, da na konkursu učestvuju. Istovremeno, konkurs predstavlja i oblik pravnog obraćanja široj javnosti da će interesi učesnika u konkursu biti poštovani na najbolje mogući način. Objektivnost konkursa i račelo da radno mesto, pri učešću više kandidata, može dobiti samo onaj koji ima najbolje uslove predstavlja osnov opravdanja raspisanog konkursa. Zbog toga kandidat koji smatra da su njegova prava, koja proističu iz konkursnih uslova, izigrana davanjem prednosti slabijem kandidatu, može tražiti da se izvršeni izbor sudski poništi i da se cela izborna procedura ponovi. Aktivna legitimacija podnosioca tužbe izvodi se iz činjenice da je učestvovao na konkursu i da su njegova konkursna prava oспорена.

Međutim, postavlja se pitanje: da li pravo na tužbu za poništenje konkursa treba priznati i svakom trećem licu koje na konkursu nije učestvovalo, ali koje je saznalo za povredu uslova konkursa u konkretnom slučaju? Naime, da li se može uzeti da su uslovi konkursa upućeni celokupnoj javnosti, a ne samo zainteresovanim licima te da iz te činjenice svaka osoba izvodi svoje pravo na podnošenje tužbe? Na ovo pitanje konkursno pravo mora naći pravi odgovor. Smatramo da bi se pravo na tužbu u ovom slučaju moglo priznati javnom tužiocu kao zaštitniku javnog poretka i potrebe da zakonitost poštuju

oni koji zakon primenjuju. Pravo na rad, kao značajno ustavno pravo, zahteva i svoju punu zaštitu od svih oblika neovlašćenih uzurpacija i grube zloupotrebe.

9. Van svake je sumnje da konkursno pravo nosi u sebi potrebu za stvaranjem i razradom i mnogih drugih institucija (npr., raspisivanje konkursa uz učešće društveno-političkih organizacija; određivanje pravnih posledica neraspisanog konkursa kada postoje zakonske obaveze da se konkurs raspiše; utvrđivanje odnosa između konkursa i zakonom određenog roka od 6 meseci da se procedura konkursa okonča, ukoliko se ona produži preko toga roka usled, recimo, neaktivnosti predstavničkog tela, odbijanja, odnosno sprečenosti stručne komisije da referat napiše ili usled drugih okolnosti vezanih za borbu interesnih grupa u kolektivu; obezbeđenje objektivnosti u slučaju da kandidati imaju podjednake uslove, odnosno u kojoj je meri arbitrarnost dopuštena pri oceni vrednosti kandidata; razrada sistema obaveštenja učesnika konkursa o njegovom ishodu sa ukazivajm na pravne posledice propuštanja u ovom slučaju; preciziranje pojma otvorenog konkursa; omogućavanje respektovanja rokova za učešće u konkursu sa određivanjem uslova koji će te rokove činiti objektivno podobnim za što širi krug učesnika; određivanjem preciznih pretpostavki za vođenje prethodnog postupka nakon uloženog prigovora na prvostepenu odluku kao uslova za vođenje sudskog spora i sl.) koje će omogućiti punu afirmaciju konkursnog prava kao zasebne grane prava i posebne discipline naše pravne nauke. Što su izražajni oblici konkursnog prava puniji i kompleksniji, bogatiji i sadržajniji, savršeniji i instruktivniji, što su njegove institucije kompletnije i savremenije a procedura efikasnija i jednostavnija, stvaraju se sve povoljniji uslovi za ostvarenje prava na rad naših građana.

KONKURSNO PRAVO

Stoga mislimo da bi o problemima vezanim za konstituisanje i razvoj konkursnog prava trebalo što pre da kažu svoju reč oni koji su za to najpozvaniji, bilo pojedinci bilo forumi. U tom kontekstu ovu našu skicu početnih ideja treba primiti više kao rezultat jednog ličnog, uzgrednog, neobaveznog razmišljanja o svakodnevnim pojavama nego kao kompetentno izrečeni sud o konkursnom pravu koje nam je potrebno.

FILOZOFIJA U SAVREMENOM DRUŠTVU

U dvobroju 6—7/1967. objavili smo stenogram diskusije „Filozofija u savremenom društvu” koju je Redakcija organizovala sredinom aprila 1967. godine.

U toj diskusiji učestvovali su Zdravko Kučinar, dr Aleksandar Kron, dr Mihailo Đurić, Danko Grlić, dr Vanja Sutlić, dr Ante Pažanin, dr Milan Damnjanović, dr Predrag Vranicki, dr Ivan Babić, dr Veljko Korać, dr Andrija Krešić, dr Rudi Supek, dr Davor Rodin, dr Milan Kangrga, dr Ljubomir Tadić, dr Zaga Pešić-Golubović, dr Miladin Životić, dr Svetozar Stojanović, Dragoljub Mićunović i dr Svetlana Knjazeva-Adamović.

Objavljujući diskusiju o filozofiji u savremenom društvu pozvali smo saradnike da nastave raspravu o bitnim pitanjima savremene filozofske misli. Našem pozivu odazvali su se Zdravko Munišić, dr Mihailo Nikolić i dr Miodrag Cekić. Njihove priloge objavljujemo u ovom broju.

**zdravko
munišić**

MARKSIZAM I FILOZOFIJA

Marksizam dominira društveno-političkim kretanjima savremenog čovečanstva. Nijedan duhovni ili politički pokret, filozofija ili religija u celokupnoj dosadašnjoj istoriji nisu imali ni približno tako svestran i presudan upliv na strukture sveta kao što ga danas ima marksizam. Uticaj i efikasnost marksizma su neosporni, ne samo u više desetina zemalja-država Evrope, Azije, Afrike i Amerike, koje obuhvataju oko polovinu čovečanstva, gde se naučni socijalizam uzima kao teorijski fundament osnovnih konstitutivnih dokumenata i gde najšire organizovane vladajuće društvene snage pokušavaju da realizuju socijalne ideale marksizma, već gotovo i u svim drugim zemljama savremenog sveta, u onim najvećim posebno, marksizam je bitna delujuća socijalna idejna sila oko koje se, protiv ili za, polarizuju osnovne društvene snage. Ekonomski i kulturno najrazvijenije zemlje sveta kreću se i razvijaju u znaku marksizma, a celi kontinenti i civilizacije razbijaju petrificirane klasne ili preistorijske društvene strukture, bude se iz viševekovnog sna i postaju subjekti moderne istorije uz pomoć i u ime socijalizma. Bauk stare Evrope, bauk komunizma odavno je pre-rastao granice koevke i obilazi ceo svet. Ideali su postali stvarnost najširih razmera, najraznovrsnijih društvenih sredina... Danas više niko nije u stanju, ni zaverama ćutnje, ni policijskim progonima i najsurovijim vojnim diktaturama, da spreči ili obuzda širenje marksizma.

Da političke ideologije i ekonomske strukture savremenog sveta u najširim razmerama suštinski obeležava ili određuje marksizam neosporna je činjenica, koju više ozbiljno ne poriče niko.

Duhovno-teorijski i naučno-filozofski uticaji marksizma danas su takođe bitni, mada ne onako sveobuhvatno dominantni kao

političko-ekonomski. U svetskim razmerama o marksizmu se danas raspravlja i publikuje više nego što se govorilo i pisalo ma kada ma o kom pitanju. Marksizam je sigurno osnovni i najčešći siže radova teoretičara zemalja koje izgrađuju socijalizam, kao i svih pisaca angažovanih u društveno-političkim borbama za rušenje klasnog društva i u zemljama građanskog sveta. Zbog tih sveobuhvatnih društveno-političkih i teorijskih naučno-filozofskih uticaja marksizma postali su neefikasni i pasivna rezistencija ignoriranjem i pamfletsko razračunavanje buržoaskog sveta sa marksizmom. Zato danas i građanski teoretirači pišu više, češće i ozbiljnije o marksizmu nego ma o kom drugom problemu, to je samo jedan od neospornih znakova afirmacije marksizma.

Marksizam je, dakle, u ovom stoleću, posebno posle oktobarske revolucije i naročito od drugog svetskog rata, doživeo i najširu praktičnu realizaciju u političko-ekonomskim strukturama sveta i najsveobuhvatniju teorijsku naučno-filozofsku afirmaciju u kulturi čovečanstva. I to je bitna činjenica situacije marksizma danas.

Ali i praktična realizacija i teorijsko naučno-filozofsko širenje marksizma, koji suštinski obeležavaju našu kulturu, uticali su bitno i na sam marksizam: on više nije jedna monolitna teorija ili jedinstvena praksa koju čini nekoliko osnovnih klasičnih dela ili koje se logički lako iz njih izvode, već obuhvata mnogobrojne postupke, strujanja, tokove, verzije, orijentacije, tendencije, interpretacije, čak i cele pravce, škole, učenja i koncepcije između kojih ponekada postoje ne samo neznatne već i suštinske principijelne razlike, a koji se nazivaju marksizmom ili marksističkom filozofijom. Dakle, danas ne postoje praktično zasnovani i metodološko-teorijski obrazloženi od najpoznatijih teoretičara-marksista opšteprihvaćeni jedinstveni koncepti marksizma i marksističke filozofije. — To je osnovna opšta karakteristika situacije savremenog marksizma.

Uzroci ovih raznovrsnih verzija savremenog marksizma su mnogobrojni. Oni čine značajan kompleks problema u čije razmatranje mi ovde ne možemo posebno ulaziti. Za naše potrebe ograničićemo se samo na nabrojanje nekih bitnijih:

(1) U tekstovima klasika marksizma nisu izričito data opšta teorijska određenja marksizma i marksističke filozofije i njihovo sistematsko obrazloženje; od za to potrebnih generalnih ideja u njima su samo neke eksplicirane, najčešće aforistički-fragmentarno, mnoge su ostale bez objašnjenja, a verovatno da neke nisu izričito ni naznačene. U delima klasika u kojima je reč o posebnim društveno-istorijskim procesima njihove epohe i koja impliciraju jednu opštu metodologiju veoma je teško ovu zadovoljavajuće sistematski obrazloženu eksplicirati, što marksisti do danas i nisu uspeli.

(2) Savremeni marksisti nisu uopšte ili nisu dovoljno proučavali mnoge probleme našega doba (npr.: demografsku eksploziju čovečanstva; ulazak „zemalja u razvoju” i „trećega sveta” u modernu istoriju; reperkusije na društvene strukture nekih značajnih novih izvora energije i oblika tehnike —

atomske energije, elektronike, automatizacije i dr.), i zato ih često veoma različito objašnjavaju...

- (3) Pragmatičko-ideološka revizija marksizma u staljinizmu, koja je kao zvanična interpretacija marksizma iz SSSR-a — najveće i najmoćnije socijalističke zemlje, u kojoj je najpre revolucionarnom oružanom akcijom izvršena promena vlasti i uspešno počela politički organizovana opšta socijalna transformacija klasnog u besklasno društvo — bila proširena, nametnuta ogromnoj većini komunističkih partija i zemalja koje grade socijalizam, što i danas ima teške reperkusije na stanje savremenog marksizma. Sem toga, pojave birokratizma u socijalističkim zemljama i komunističkim partijama i nekim drugim zemljama uslovljavaju i danas etatističke revizije i stvaranje oficijelnih pragmatičkih interpretacija marksizma. Ovo je unutar marksizma svakako osnovni razlog konstituisanja pragmatičko-ideoloških verzija marksizma, verzija koje će postojati sve dok budu postojali i njihovi moćni socijalni koreni: robna proizvodnja i država, sa svojim osnovnim uzrocima i reperkusijama.¹⁾
- (4) Sukobi između zemalja koje grade socijalizam (FNRJ — Informbiro, SSSR i dr. — NR Kina).
- (5) Korišćenje revolucionarnog potencijala socijalizma kao ideologije u konkretnoistorijskim progresivnim antikolonijalnim i drugim oslobodilačkim pokretima savremenog sveta, pokretima koji najčešće razbijaju, u stvari, pretkapitalističke ili, čak, i preistorijske društvene strukture i koji danas mogu biti uspešan početak realizovanja nekih od osnovnih ideja Marksovog socijalizma samo uz ogromne napore i izuzetnu suptilnost u političkoj akciji i drugim osnovnim društvenim delatnostima njihovih najprogresivnijih nosilaca. Međutim, u takvim pokretima, kad ne ovladaju društvenom stihijom pritisnutom često viševjekovnom zaostalošću, pozivanje na socijalne ideale marksizma dobija često profetske i utopijski-religiozne oblike.
- (6) Uticaj buržoaske ideologije.
- (7) Epigonsko-idolatrijski odnos mnogih savremenih marksista prema klasicima marksizma, ali i prema građanskim autorima.

Svi ovi, i mnogi drugi razlozi, uslovljavaju danas različite interpretacije marksizma. I dok to bude tako, pred marksistima će, i pored izuzetnog uticaja i širenja marksizma u savre-

¹⁾ Pod socijalističkim zemljama u ovom radu podrazumevamo one zemlje čije vladajuće političke snage proklamuju da grade socijalizam realizovanjem osnovnih socijalnih ideala marksizma: od NR Kine i NR Albanije, preko svih drugih, do SSSR-a i SFRJ. Nama je ovde nemoguće razmatrati pitanje koje društvene strukture stvarno dominiraju u tim zemljama, odnosno šta u njima ima faktički socijalističkog i kakav je njihov odnos prema pretkapitalističkim, buržoaskim i drugim nesocijalističkim strukturama koje se tu prepliću, kao ni to kakav je obim i zamah birokratizacije pojedinih od njih. O svemu tome ne postoje javnosti dostupne marksističke empirijske studije; sa izuzetkom naše zemlje, još nigde nisu realizovani ni politički uslovi njihovog nastajanja. Sem zvaničnih političkih dokumenata o tim problemima, danas u marksizmu nalazimo samo veoma različite manje-više inventivne impresije i refleksije, uglavnom kod nas i u nekim zemljama Zapada jače marksističke tradicije, kao što su Italija i Francuska. — Vid.: R. Garaudy, *Le problème chinois*, Seghers, Paris, 1967; R. Ratković, *Savremena epoha i idejna strujanja*, „Socijalizam“, Beograd, 1961, br. 1; A. Krešić, *Proletarijat i socijalizam u Marksovom delu i u današnjem svijetu*, „Međunarodni radnički pokret“, IRP, Beograd, 1967, br. 3; S. Stojanović, *Etatistički mit socijalizma*, „Praxis“, 1967, br. 1—2; Đ. Lukač, *Razgovor sa Đ. Lukačem*, „Gledišta“, 1965, br. 4; i dr.

menom svetu, ili upravo zbog njega, stajati otvorena pitanja:

Šta je to marksizam?

Šta je marksistička filozofija?

Koji su kriterijumi marksističkog u postupcima, koncepcijama koji se nazivaju marksizmom i marksističkom filozofijom?

Svi postojeći odgovori na ova pitanja, u onim društvenim sredinama gde nije vanteorijskim nefilozofskim razlozima nametnut kao obavezan jedan određen koncept marksizma i marksističke filozofije o kome se ne može diskutovati, doživeli su temeljite kritike od marksista, od kojih neki najozbiljniji smatraju, čak, da je danas i nemoguće rešiti taj kompleks problema.²⁾ Ali nevolja je svih teoretičara što su to upravo ona ključna pitanja čije rešenje je pretpostavka uspešnog razmatranja svih drugih historiografskih i teorijskih problema marksizma, a istovremeno i njegova konsekvencija: da bi se znalo šta je marksizam, mora se proučiti njegova istorija, a da bi se kritički proučila istorija svega što se nazivalo i što se smatra marksizmom, mora se znati šta je marksizam! Prećutno prihvatanje pogrešne pretpostavke da su ti problemi rešeni i jasni, u marksizmu znači danas samo ili polaganje od jedne od spornih postojećih interpretacija kao jedine ispravne ili često eklektičan pristup.³⁾ Zbog svega toga, za potrebe ovoga rada mi ćemo samo naznačiti neke od osnovnih puteva rešavanja ovoga problema i u bitnom anticipirati njegov novi iskustvima principijelno uvek revizibilan rezultat.

Rekapitulirajmo najpre situaciju savremenog marksizma: (1) pisano Marksovo delo i drugih klasika marksizma uglavnom je u celosti objavljeno; (2) najsveobuhvatnije organizovane društvene snage današnjeg sveta, zemalja koje izgrađuju socijalizam i mnogih drugih, veoma nejednakih nivoa društveno-istorijskog razvitka, pozivaju se eksplicite na Marksa i društvene ideale marksizma koje nastoje i žele da ostvare; (3) više postupaka, koncepcija, verzija nazivaju se danas marksizmom i marksističkom filozofijom, iako između njih, sem mnogih neznatnijih, postoje ponekad i bitne principijelne razlike.

Pretpostavka uspešnog orijentiranja u ovakvoj situaciji jeste celo sagledavanje-utvrđivanje biti marksizma i marksističke filozofije, zadatak koji eksplicite postavljaju i sve osnovne savremene interpretacije marksizma. Ali uslovi, načini i putevi njegovog rešavanja kod raznih autora su veoma različiti, pa ni rezultati nisu isti. Pored mnogih manje značajnih posebnosti u pristupu ovome problemu, najčešći načini njegovog rešavanja kreću se ipak u nekoliko osnovnih pravaca. Najpre, marksizam se traži samo u delu Karla Marksa i drugih klasika marksizma. Smatra se da treba samo pažljivo proučiti ovo delo otkriti njegovu suštinu i osnovne karakteristike i po njima odrediti-definirati mark-

²⁾ Vid.: V. Sutlić, Neke pretpostavke za pisanje misaone povijesti Marksove misli i marksizma, „Naše teme“, 1962, br. 7—8, str. 1022 i dr.; L. Althusser, J. Rancière, P. Mancherey, *Lire le Capital*, tom I, F. Maspero, Paris, 1965, p. 40 i dr.

³⁾ Vid.: Naše teme, 1962, br. 7—8, str. 1013—1155.

sizam.⁴⁾ Bit ovoga metoda jeste u pokušaju utvrđivanja istorijske „činjenice” nečega već datog u delu K. Marksa i drugih klasika, čiji pravi i nepromenljivi smisao na izgled treba samo konstatovati, i time bi svi sporovi trebalo da budu rešeni. Ali istorijske činjenice nisu nikada nešto nepromenljivo dato, one su celokupnost naših društvenih odnosa prema nasleđu kulture: zato ne postoje konačno utvrđene činjenice jer konca istoriji nema! Stoga čak i da je „tehničko-fizički” obim celine nama dostupnog dela K. Marksa i klasika marksizma za sve vreme ostao nepromenjen, što nije slučaj,⁵⁾ taj obimni i složeni opus za razne dobronamerne interprete ne bi bio jednoznačan jer oni nisu isti.

Ovaj „istorijski” postupak je u osnovi svih tzv. „ortodoksnih” interpretacija marksizma. Njegova nesumnjiva odlika je „autentično” čitanje tekstova klasika marksizma, ali vrlo često i ostajanje samo na njima. Zato je i njegov osnovni nedostatak izvestan konzervativizam: uporno pozivanje na tekstove klasika marksizma i onda kada za to više nema ni teorijskih ni istorijskih razloga. Rezultat je često gubljenje smisla celine i perspektive u značenju pojedinih delova opusa klasika marksizma, a ponekad i talmudističko iščitavanje iz njega svega što se tamo želelo naći.

Zbog svega toga, i pored svih najradikalnijih „povrataka Marksu” i najminucioznijih proučavanja njegovog dela, za mnoge marksiste ostala su još sporna i neka bitna pitanja, čak i ono o jednoznačnom određenju marksizma, ili, štaviše, i problem postojanja marksističke filozofije uopšte. Tako su i oni davali, u stvari, opet različite interpretacije marksizma.

Druge tendencija traženja smisla marksizma jeste pokušaj sagledavanja u njemu i prihvatanja samo onoga što je teorijski održivo i vredno: marksizam bi bio samo ono u delima klasika i njihovih sledbenika što je na nivou razvitka savremene teorije, sve ostalo nije marksizam. Dalji put razvijanja marksizma išao bi nadograđivanjem na te osnove rezultata savremenih istraživanja i integriranjem s njima celokupne kulture čovečanstva. — Ovaj „teorijski” postupak je često i eksplicite proklamovana metodska osnova mnogobrojnih „očuvanja”, „osavremenjivanja”, „razvijanja”, „nadopunjavanja”... i interpretacija Marksa, koja su u marksizmu počela već krajem prošloga veka, sa socijaldemokratskim revizionizmom E. Bernštajna i dr.; preko ruskog empiriokriticizma (Bogdanov i dr.), dicgenizma (E. Dicgen i dr.), „revolucionarnog sindikalizma” (Ž. Sorel i dr.), prirodnonaučnog materijalizma (K. Kaucki i dr.), ruskih „dija-

⁴⁾ Izvestan „povratak Marksu” bio je i ostao najčešći postupak u traženju „pravog” marksizma posle svih do sada najpoznatijih revizija; njega su krajem prošlog i u prvim decenijama ovog veka veoma uspešno primenjivali Plehanov, R. Luksemburg i Lenjin, i danas je ovo jedan od osnovnih načina traženja smisla marksizma ispod, kroz, u i preko njegovih mnogobrojnih varijanti.

⁵⁾ Podsetimo se samo koliko su diskusija i raspru među marksistima izazvala prva publikovanja, početkom četvrtre decenije našega veka, nekih ranih radova K. Marksa, naročito *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* iz 1844. god. Sem toga, svi bibliografski poznati Marksovi rukopisi nisu još pronađeni, Engelsova *Dijalektika prirode* objavljena je 1925. god., a neki Lenjinovi tekstovi tek danas prvi put postaju praktično dostupni sa petim izdanjem njegovih celokupnih dela, koje je upravo završeno, u kojem ipak nema svih njegovih napisa jer nisu otkriveni.

lektičara" (A. Deborin i dr.) i „mehanicista" (Buharin i dr.)... do mnogih današnjih „autentičnih" marksista (A. Lefevr drugog perioda, K. Akselos i dr.) i paramarksista (Ž. P. Sartr i dr.). Osnovne odlike ovog postupka jesu: kritički odnos prema klasicima marksizma, otvorenost prema građanskoj i premarksističkoj kulturi uopšte, znatna osetljivost za društveno-političke procese savremenog sveta, otuda i više značajnih novih ideja-inspiracija nekih od današnjih „autentičnih" i dr. marksista, koje nedostaju „ortodoksnom" marksizmu. Bitni nedostatak ovog postupka jeste eklekticizam, ponekad otvoreni revizionizam i gubljenje u mnogobrojnim interpretacijama u kojima nije uvek lako utvrditi zašto se nazivaju marksizmom.

U novijoj istoriji, naročito od tridesetih godina XX veka, marksizam je najčešće pragmatički interpretiran, izlagan u varijantama koje su bile neposredno korisne za interpretatore i u koje su stavovi klasika uklapani samo s obzirom na tu posebnu svrhu. Postojale su i danas se nude mnoge pragmatičke interpretacije marksizma, od kojih je nauticajnija staljinistička. U stvari, staljinizam nije napravio samo jednu pragmatičku koncepciju marksizma, ali J. V. Staljin je autor najpoznatije sistematske filozofske verzije ovog marksizma.⁶⁾ Sem toga, i sve mnogobrojne otvorene ideološke građanske interpretacije marksizma su i pragmatičke. Cilj pragmatičkih izlaganja marksizma nije jedna jedinstvena integralna koncepcija, već da se ili za određen sistem postupaka u celosti ili za svaki od njih u svim pojedinim slučajevima nađe ne-, anti- ili samo- „marksističko" objašnjenje, zavisno od potreba autora, koje služi kao idejni paravan postojećoj praksi za koju se pravi, čija je, u stvari, manje-više otvorena apologija i mistifikacija. Građanske pragmatičke interpretacije marksizma teže, naravno, verziji kojom se on diskredituje u celosti, ili, bar, postupci onih koji se nazivaju marksistima. Bitno obeležje ovog pragmatičkog metoda i njegovog rezultata jeste eklekticizam i jedan veoma nizak teorijski nivo. On je dao više varijanata marksizma.

Dakle, činjenica je da se opšte eksplicitno teorijsko određenje marksizma i njegovo sistematsko obrazloženje ne nalaze u delima K. Marksa i drugih klasika. Koncepcija integralnog marksizma koju bi prihvatila bar većina najpoznatijih teoričara-marksista ni kasnije nije izvedena. Za nju, štaviše, nisu izvršene ni mnoge bitne predradnje ni u delima savremenih marksista, Na primer: Marksov odnos prema Hegelu i filozofiji, iako fundamentalan za određivanje osnovnih Marksovih pozicija, za marksiste je težak problem na koji se uporno uvek uglavnom samo ukazuje, ali čija se rešenja više pretpostavljaju, skiciraju i veoma različito naznačuju nego što se studiozno rešavaju, tako da je Marks i za marksiste još uvek i hegelovac, i posthegelovac, i antihegelovac..., zatim filozof, a-, trans-, anti-filozof, pa, možda, i sve to istovremeno; iako savremeni marksisti suštinski ne dovode u pitanje jedinstvo i kontinuitet teorijskog razvoja

⁶⁾ J. V. Staljin, O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu (1938).

Karla Marksa, oni zauzimaju veoma nejednake, čak i principijelno različite stavove o problemu teorijskog integriteta nekih bitnih filozofskih gledišta klasika marksizma — Marksa s jedne, Engelsa i Lenjina s druge strane⁷⁾; od marksista opšte prihvaćeni studijski radovi i o mnogim drugim teorijskim i istoriografskim filozofskim i drugim problemima takođe nisu napisani, npr., o praksi, otuđenju, subjekt-objektu, dijalektici uopšte i dijalektici osnovnih struktura stvarnosti, društva posebno i dr., što je predmet velikih rasprava među savremenim marksistima; ni celi periodi razvoja marksizma nisu proučeni, npr. onaj socijaldemokratski pred prvi svetski rat, ili staljinizam, koji se još uporno u suštini pragmatički objašnjava kao rezultat uglavnom spoljnih opasnosti i karakternih osobina Staljina, ili savremeni marksizam. Kad se uz to podseti na veoma složene izvanredno osetljive društveno-političke aspekte ovih pitanja, tek onda se mogu sagledati osnovne teškoće pisanja jedne celovite istorije marksizma koja obuhvata njegova osnovna strujanja i izvodi iz njih ono zajednički bitno što je nužan sintetički poduhvat prekonstitucije koncepcije integralnog marksizma.

Ona zato i nije napisana, i razumljivo je što je do sada učinjen samo jedan jedini značajan pokušaj u tom pravcu.⁸⁾

Zbog svega toga savremeni teoretičari su u nedoumici: koju god od postojećih koncepcija marksizma u celosti ili delimično prihvatili ili kritikovali, pokazuje se da to nije ona „prava“. Situacija je takva da navodi neke od najčuvanijih živih filozofa marksista na konstatacije da „niko danas ne zna šta je marksizam“⁹⁾, „izgubili smo marksizam, te ga nanovo treba naći“¹⁰⁾.

Ipak neka osnovna opšta uputstva-načela konstitucije koncepcije integralnog marksizma kristalizuju se već i danas. Imajući u vidu sve teškoće o kojima je bilo reči, za ove naše potrebe pokušaćemo, razmatranjem nekih suštinskih metodskih pitanja, da naznačimo te osnovne regulativne ideje.

Iako nijedna od pragmatičkih interpretacija marksizma nije nikada mogla izdržati ozbiljnu teorijsku kritiku, neke od njih su iz vanteorijskih razloga decenijama bile najrasprostranjenije, a i danas se u mnogim zemljama i političkim pokretima konstituišu, propagiraju i „zaštićuju“ od neistomišljenika marksista. U nekim socijalističkim zemljama to se još radi, navodno samo radi potrebe monolitnog jedinstva, ideološke čistote i discipline pred spoljnim neprijateljem buržoaskog sveta, a previđa se ili možda i svesno prećutkuje činjenica da je isticanje samo tih potreba marksiste decenijama činilo širokogrudim, neosetljivim ili slepim za autohtone devijacije i teškoće socijalizma. Tragedija staljinizma, modernog socijalizma, i njegov internacionalni slom, započet na-

⁷⁾ Npr. cf.: P. Vranicki, *Historija marksizma*, „Naprijed“, Zagreb, 1961, str. 15—145, 267—311; M. Kangrga, *Etički problem u djelu K. Marksa*, „Naprijed“, Zagreb, 1963, str. 156—209. i dr.; K. Korsch, *Marxismus und Philosophie*, Leipzig, Hirschfeld, 1930. (drugo izdanje); i dr.

⁸⁾ To je delo Jugoslovena Predraga Vranickog *Historija marksizma*, op. cit.

⁹⁾ K. Axelos, *Karl Marx...*, u „Les Lettres nouvelles“, Paris, 1957, No 52, p. 322.

¹⁰⁾ Đ. Lukač, *Razgovor sa Lukačem*, op. cit., str. 628.

šim jugoslovenskim sukobom sa Informbiroom, značili su i početak buđenja samokritičnosti savremenog marksizma i izvlačenje teorije, nauke i filozofije ispod tutorstva politike. I ne samo dok staljinizam i oblici alijenacija klasnog društva budu prisutni u strukturama savremenog socijalizma već i inače stvarna samokritičnost, a ne samo kritika građanskog sveta, biće jedan od bitnih aspekata marksizma. Stoga ogromna većina najuglednijih teoretičara marksista odbacuje danas svaku pomisao na mogućnost teorijskog održanja i razvijanja marksizma ukoliko on, u prvom redu, nije kritika svakog otuđenja savremenog ne samo građanskog već i socijalističkog sveta.¹¹⁾ A jedan od preduslova za to je i oslobođanje teorijskog marksizma od tutorstva dnevne politike, načelo koje je već proklamovano u nekim najnaprednijim društvenim sredinama, čime je znatno olakšan dugotrajan i težak praktični proces u toku. Značajni rezultati postignuti su, međutim, već i na tom putu: otkako je diskreditovana društveno-politička praksa staljinizma, marksisti su teorijski radikalno razbili i naučno diskvalifikovali svaki pragmatički pokušaj konstituiranja marksizma u internacionalnim razmerama uopšte i posebno u svim onim socijalističkim zemljama gde još nije vanteorijskim razlozima nametnuta kao obavezna jedna određena varijanta marksizma. Tako taj postupak danas, u stvari, više nigde ne predstavlja nikakav naučno-filozofski, već samo društveno-politički problem. S druge strane, disperzija i divergencija varijanti, od kojih vrvi savremeni marksizam, ni u kom slučaju nije samo rezultat nekih stvarno ozbiljnih teorijskih problema, već delom i posledica-reakcija, često stihijski neobuzdano-anarhična, ponekad i traumatična, koju je izazvalo za mnoge na XX kongresu šokirajuće razobličavanje staljinizma. Ali vreme već čini svoje, najžešće polemike su prošle, i u mnogim zemljama marksisti danas mirnije, ozbiljnije i produbljenije samokritički prilaze i problemima marksizma, bilo da se „vraćaju” Marksu, bilo da „teorijski” prosuđuju i Marksa i marksizam.

Ali ni „istorijski” ni „teorijski” metod uzeti odvojeno svaki za sebe ne mogu danas, mislimo, zadovoljiti osnovne metodološke zahteve konstituisanja integralnog marksizma: prvi zbog svoga konzervativizma, ostajanja isključivo na tekstovima K. Marksa i drugih klasika, čim se dovodi u pitanje revolucionarna bit dijalektike marksizma; drugi zbog svoga eklekticizma, kojim se dovodi u pitanje kontinuitet u razvoju marksizma.

Savremeni metod konstituisanja interpretacije integralnog marksizma mislimo da mora biti i teorijski i istorijski istovremeno. On će biti takav samo ako bude kvintesenca najvrednijih praktičnih i teorijsko-metodoloških iskustava savremenog čovečanstva, koja nas već danas upućuju na neka osnovna načela. U jednoj takvoj interpretaciji ne treba da

¹¹⁾ Do danas „komunistički pokret je bio pretežno orijentisan na izučavanje protivrječnosti kapitalističkog društva i na kritiku tog društva u najrazličitijim oblicima... Protivrječnosti sopstvenog društva su ili prikrivane, ili prećutkivane, ili jednostrano i idealistički objašnjavane. Savremena komunistička partija mora što prije da izađe iz takve situacije, da se okrene kritičkoj analizi sopstvenog razvoja...” — Veljko Vlahović, u knjizi *Aktuelni problemi reorganizacije daljeg razvoja SKJ, VSPN — Ekonomska politika*, Beograd, 1967, str. 58.

bude prihvaćen kao marksistički nijedan stav koji nije i praktično zasnovan i teorijsko-metodološki obrazložen. Pod praktičnom zasnovanošću podrazumevamo potvrđivanje u društvenoj delatnosti tačnosti stavova, tj. činjenicu da oni uspešno služe u savremenoj (društvenoj, političkoj, teorijsko-naučnoj, filozofskoj) praksi. Pod teorijsko-metodološkom obrazloženošću stavova podrazumevamo njihovu saglasnost sa drugim provereno-istinitim teorijskim dostignućima. Da bi ispunila te uslove, jedna savremena interpretacija integralnog marksizma treba da se izgrađuje na društveno utvrđenim i javno proverljivim činjenicama kao logički koherentna kritički konstituirana celina pojedinih rezultata, uvek otvorena prema novim saznanjima i principijelno revizibilna u svim stavovima koji ne odgovaraju potpunijim praktičkim i teorijsko-metodološkim iskustvima. Društvena komunikabilnost je pretpostavka mogućnosti saznanja i provere, dakle, prihvatanja ili odbacivanja rezultata svake teorijske delatnosti, pa i jedne valjane interpretacije integralnog marksizma, zbog čega je i to jedan od nužnih metodoloških zahteva njenog konstituisanja. Sem ovih, suštinski kriterijum marksističkog je i jedna ideološki bitno humanistička, danas socijalistička humanistička orijentacija.

Ako bismo sa ovih metodoloških stanovišta pokušali odrediti bit Marksovog opusa, mislimo da je prethodno nužno istaći da je Marks pre svega revolucionar: osnovna Marksova težnja koja prožima sve njegovo delo, i „rane” i „kasne” radove, jeste nastavljanje socijalne revolucije modernoga doba, započete još renesansom, revolucije koja je događajima u Francuskoj 1789—1793. imala svoj dotada najspektakularniji oružani i politički čin.¹²⁾ Dakle, Marksova bitna intencija je transteorijska i transfilozofska: ne samo objasniti svet već ga praktično revolucionarno menjati. Ali to menjanje pretpostavljalo je sigurnu orijentaciju u biti vremena i tim zahtevalo od Marksa i teorijsko rešenje mnogih starih i novih filozofskih i drugih problema. Zato on već i u doktorskoj tezi 1840—1841. god. u istorijskoj analogiji klasičnog postaristotelovskog i svoga posthegelovskog doba pokušava da nađe taj kompas, a njegovo vraćanje na Hegela, posthegelovce i aktuelne društvene odnose Rajnske oblasti Nemačke ponovo ga je neposredno uključivalo u sam tok savremenosti. U tim ranim traganjima za smislom ljudskoga u ovom svetu, za mogućnošću dela, čovečnog bitisanja, udario je Marks temelje svim svojim kasnijim poduhvatima. Fragmentarne i nesistematske, razasute po spisima iz ovog perioda, Marksove misli o čoveku-svetu, praksi- proizvodnji-radu-delatnosti, istoriji, otuđenju, dezalijenaciji-slobodi... koincidiraju u jednoj opštoj koncepciji čoveka-prakse-sveta, koja je inherentna svim njegovim kasnijim i teo-

¹²⁾ To je danas opštepoznata i univerzalno priznata činjenica, koju dokazuju Marksov život i delo svojim epohalnim uticajem na ceo svet. Ipak, zbog autentičnosti i težine, navodimo Engelsovo mišljenje o tome: „... Marks je pre svega bio revolucionar. Sudelovati, na ovaj ili onaj način, u rušenju kapitalističkog društva... sudelovati u oslobađanju modernog proletarijata... — to je bio njegov pravi životni poziv. Borba je bila njegov element. I on se borio s takvom strašću, s takvom upornošću, s takvim uspehom kao malo ko...” — K. Marks—F. Engels, *Izabrana dela*, „Kultura”, 1950, tom II (ćirilicom), str. 164.

rijskim radovima i revolucionarnoj društveno-političkoj delatnosti. Pod uslovom da se uvek ima na umu osnovna Marksova praktično-revolucionarna intencija, eficientni i finalni uzrok svih njegovih napora, irelevantno je da li ćemo tu opštu koncepciju nazivati, u „tradicionalnom” ili „savremenom” smislu, a-, trans-, anti- ili samo-filozofskom, a Marksa onda odrediti kao bitno a-, trans-, anti- ili samo-filozofa.

U čemu je bit te Marksove koncepcije čoveka-prakse-sveta? Kakve je konsekvence iz nje za sebe izveo Karl Marks i šta to za nas znači danas? Šta su to marksizam i marksistička filozofija napokon? — To su pitanja na koja ćemo pokušati naznačiti samo najopštije odgovore.

U svome totalitetu kao biće, čovek je čovekov svet, celokupnost svojih društvenih odnosa, tvrdi eksplicite Marks.¹³⁾ Bit čoveka je praksa (proizvodnja, rad), univerzalna stvaralačko-samostvaralačka (svesna ljudska društvena, istorijska...), delatnost, u kojoj i po kojoj nastaje sve što za čoveka jeste, on-njegov svet.¹⁴⁾ I samo utoliko za čoveka sve jeste ako je i ukoliko je posredovano praksom: „priroda, apstraktno uzevši, za sebe, fiksirana u odvojenosti od čovjeka, nije za čovjeka ništa”¹⁵⁾, jer ona „niti — objektivno — niti subjektivno nije neposredno adekvatno data ljudskom biću”¹⁶⁾, tvrdi odlučno Marks. Ili, drugačije, ta priroda je samo totalitet ontičkih mogućnosti humanoga, čoveka-sveta, čiji genetski primat Marks nikada ne dovodi u pitanje, ali ljudskost čoveka i njegovog sveta, to jest upravo ono po čemu je ovo biće čovek, njegova diferentia specifica je ljudsko delo-proizvod a ne rezultat nekog od čoveka nezavisnog spontaniteta promena te prirode.¹⁷⁾ Istorija, delatnost svih dosadašnjih generacija ljudi, je rodno mesto čoveka. Ona je ontogeneza ljudskoga bića. Totalitet istorijski ostvarenih realnih mogućnosti čini integrum

¹³⁾ Marx—Engels, Rani radovi, „Naprijed”, Zagreb, 1961, str. 81, 322. i dr.

¹⁴⁾ Mnogi od ovih termina imaju znatno pleonastičko značenje. Inspirirani delimično i Marksom, savremeni marksisti upotrebljavaju nejednako i ponekad veoma različito neke od njih, cf. npr.: V. Sutlić, Bit čoveka i njegovo otuđenje u građanskom svijetu, „Naše teme”, 1957, br. 6; Z. Pešić-Golubović, Problemi savremene tehničke civilizacije, otuđeni i neotuđeni rad, „Sociologija”, 1960, br. 3—4; fusnota 17. ovog napisa; i dr.

¹⁵⁾ Marx—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 295. — Prevod S. Bošnjaka, redakcija P. Vranickog.

¹⁶⁾ Marks, op. cit., str. 287.

¹⁷⁾ Industrija i trgovina, „ovaj neprekidni osjetilni rad i stvaranje, ova proizvodnja, do takvog je stupnja osnova osjetilnog svijeta, kako on sada postoji, da bi Feuerbach zatekao ogromnu promjenu ne samo u prirodnom svijetu nego uskoro ne bi našao ni cijelo čovječanstvo, ni vlastitu mogućnost opažanja, štoviše, niti svoju vlastitu egzistenciju, kada bi ova djelatnost bila prekinuta ma i za jednu godinu. Svakako, prioritet vanjske prirode pri tome ostaje i, razumije se, sve je to neprimenljivo na prvobitne, uslijed generatio aequivoca proizvedene ljude; ali ovo razlikovanje ima samo utoliko smisla ukoliko čovjeka promatramo kao nešto što je različito od prirode...” — Marks—Engels, op. cit., str. 367. — „Priroda, koja postaje u ljudskoj historiji — u aktu nastajanja ljudskog društva — stvarna je čovjekova priroda...” — Marks, op. cit. str. 249. U ovim tekstovima nalazimo dva različita pojma pod istim terminom priroda: 1) Priroda = „vanjska priroda”, „priroda... fiksirana u odvojenosti od čovjeka”, koja je za čoveka ništa. — 2) Priroda = „stvarna čovjekova priroda”, praksom posredovana priroda, dakle istorijom za čoveka producirana priroda, priroda prirodnih nauka i drugih ljudskih iskustava. — Ako se u ovim i drugim tekstovima ne vodi računa o ovim i nekim drugim sličnim Marksovim terminološkim finesama, a ponekada i nekonsekvencijama, nemoguće ga je adekvatno shvatiti. Navodimo iz istog dela nekoliko mesta gde je ova razlika vidna: za prirodu pod 1) str. 367, 295, 287, i dr.; za prirodu pod 2) str. 366, 251—2, 243. i dr.

ljudskoga, ljudski svet, jer čovek jeste čovekov svet...¹⁸⁾ Marksov ideal je upravo taj celoviti čovek koji bivstvuje na nivou totaliteta istorijski kreiranih h u m a n i h ljudskih mogućnosti. Ali podelom rada, u prvom redu klasnom, ali i profesionalnom podelom rada uopšte i nastankom klasnoga društva, razbijen je integritet istorijski dosegnutih ljudskih mogućnosti, čovekov svet, u nezavisne, otuđene, uzajamno suprotstavljene sfere, što suštinski prožima-određuje celokupnost ljudskoga sveta, sve čovekove odnose, celo ljudsko biće i samu bit čoveka — proizvodnju-praksu — koja u alijenacije od slobodne, vanjskom silom i prinudom neuslovljene delatnosti koja je sama sebi svrha, postaje samo ili isključivo sredstvo za održanje gole fizičke egzistencije¹⁹⁾.

Pošto je ovako sagledao totalitet i bit ljudskoga bića uopšte i suštinu istorijske situacije u kojoj se čovek nalazi u savremenom klasnom društvu — otuđenje — Marks celokupnu svoju daljnu teorijsku delatnost usmerava na otkrivanje opštih i posebnih zakonitosti društvene evolucije čoveka uopšte i građanskog društva posebno, i to sve radi uspešnog revolucionarnog menjanja sveta i realiziranja takvog društvenog uređenja u kome će čovek u biti biti čovek, a ne radnik-proleter, buržuj, bankar ili general. Suštinu najopštijih rezultata te svoje delatnosti Marks je 1859. god. sažeo u čuvenom *Predgovoru* za „Prilog Kritici političke ekonomije“. „U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest...“²⁰⁾

Osnovni bitni praktični cilj koji je sebi postavio bio je tada veoma jasan: u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima kapitalizma Zapadne Evrope prvih decenija druge polovine prošlog veka, što je moguće više skratiti i ublažiti samrtne

¹⁸⁾ Istorija je „... akt nastajanja ljudskoga društva...“ — Marks, op. cit., str. 249. — „Historija je prava prirodna historija čoveka.“ — Marks, op. cit., str. 287. — „Stvaranje pet (ljudskih) osjetila jest posao cjelokupne dosadašnje svjetske historije.“ — Marks, op. cit., str. 247. U zagradi dopunio Z. M. — „... zato što za čovjeka socijalistu cjelokupna takozvana svjetska historija nije ništa drugo do proizvodnja čovjeka pomoću ljudskog rada, ništa drugo do nastajanje prirode za čovjeka, on ima očigledan neoboriv dokaz o svom rođenju pomoću samog sebe, o svom procesu nastajanja.“ — Marks, op. cit., str. 251; itd.

¹⁹⁾ Marks, op. cit., str. 209—231, 257, 242. i dr.

²⁰⁾ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura, 1956, str. 8. — V. integralni tekst navedenog dela na str. 8. i 9. gde je Marx najcelovitije sažeto dao suštinu svoje opšte teorije o društvu. Njen autentični smisao moguće je dokučiti samo polazeći od Marksove filozofske koncepcije čoveka-prakse-sveta, koju smo napred pokušali da rezimiramo. U ovom tekstu je, međutim, prenataglašen *socijalni determinizam* na račun slobode, što su već i Marx (npr., u pismima Kugelmanu od 17. aprila 1871. i V. Zasuličevoj od 8. marta 1881. i dr.) i Engels (npr. u pismima K. Šmitu od 5. avgusta i 27. oktobra 1890, J. Blohu od 21. do 22. septembra 1890, F. Meringu od 14. jula 1893, H. Štarkenburgu od 25. januara 1894. i dr.) uočili i korigovali. — V. o tome: P. Vranicki, *O historijskom determinizmu i ljudskoj slobodi* (1963), autorovoj knjizi „Čovek i historija“, „V. Masleša“, Sarajevo 1966; Z. Pešić-Golubović, *Mesto antropologije* u Marksovoj koncepciji istorijskog materijalizma, „Praxis“. 1967, br. 3; i dr.

muke „predistorije ljudskoga društva“, klasne epohe, i olakšati porođajne bolove istorije čovečnog sveta, modernog besklasnog društva. A Marksova učenja o višku vrednosti i profitu, robi, novcu, kapitalu i zemljišnoj renti, svojini, državi, klasama i birokratiji, diktaturi proletarijata, asocijaciji slobodnih proizvođača i dr., kao i celokupna revolucionarna društveno-politička delatnost, u biti su izvanredni poduhvati u rešavanju tog jedinstvenog zadatka: menjanja klasnog u besklasno društvo. Najznačajniji tekstovi i „mladog“ i „starog“ Marksa, već od doktorske disertacije, traže ili imaju tu osnovnu orijentaciju, iako su u njima prisutne i neke disonantnosti koje je u svojim teorijski najjačim stavovima prevazišao sam Marks: tako, npr., neki pasaži ranih radova imaju zaista i eshatološke dimenzije i profetsku intonaciju, jer još samo naslućivani i željeni cilj koncipiraju i suviše radikalno, a put do njega, sasvim nerasvetljen, postavljaju kao na izgled jedinstveno korenit kratkotrajan poduhvat ili, čak, i kao akt nadnaravnog nadahnuća klase odabranih²¹); ali drugi teorijski fundamentalniji takođe rani tekstovi, kao i svi kasniji i celina dela, obuzdavaju razbuktalu maštu mladoga genija, pa pravo carstvo slobode više ne postuliraju kao definitivno rešenje svih sukoba između čoveka i prirode, individue i roda, čoveka i čoveka, egzistencije i suštine, opredmećivanja i samopotvrđivanja, slobode i nužnosti već postavljaju samo kao bitnu sferu u integritetu celine društvenih odnosa, koja se i u besklasnom društvu može graditi samo na racionalnom uređenju „carstva nužnosti“, neophodnoj razmeni materije između društva i prirode u optimalno ljudski regulisanoj proizvodnji materijalnih dobara; put do njega izgubi nadnaravne crte i postade jedan „vrlo surov i opširan proces“ teških i složenih klasnih i drugih socijalnih borbi najprogresivnijih društvenih snaga čiji je realni nosilac istorijski nužno osnovni proizvođač savremenog društva — radnička klasa, proletarijat²²).

Ovim se, naravno, ne iscrpljuje teorijski domet Marksovog dela. Mi smo, naime, samo pokušali da u bitnom rezimiramo najopštije i konstitutivne i regulativne ideje njegovog opusa. Imajući stalno u vidu suštinski osnovnu Marksovu intenciju praktičnog revolucionarnog menjanja sveta i njegovu društveno-političku delatnost, polazeći od ovih ideja u svetlosti savremenog iskustva, mi bismo Marksov marksizam odredili kao samosvest čovečanstva o smislu i toku istorije i revolucionarni poduhvat na obuzdavanju-reguliranju-menjanju-usmeravanju ovoga tokana izgradnju besklasnog društva. Kao duhovna kvintesenca marksizma, Marksova filozofija je opšta teorija čoveka-prakse-sveta, nepošteditna kritika bitnih oblika otuđenja i humanistička vizija zaista čovečnog društva.

²¹) Vid.: Marx—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 242, 243, 95. i dr.

²²) Cf. sa prethodnom fusnotom: Marx—Engels, Rani radovi, op. cit., str. 252, 358; 260, 360—61 i dr. — Vid.: K. Marx, Kapital, „Kultura“ 1948, tom III (latinica), str. 756; zatim Marksove i Engelsove radove u kojima govore o klasama, proletarijatu, partijama, revoluciji, diktaturi proletarijata i sl., kao i Lenjinova dela o istim problemima.

dr mihailo
nikolić

**KRENUTI
DALJE U
STVARALAŠTVU!**

Ponovno pokretanje diskusije o mestu i značaju filozofije — ovog puta u „Gledištima” — zaslužuje pohvalu s obzirom na to da je teško proceniti njen značaj u vreme kada je on potcenjen, kako su to tačno konstatovali dr Mihailo Đurić, dr Ljuba Tadić i drugi. Dr Ljuba Tadić je dobro postavio pitanje: „Nije li i filozofija doprinela trijumfu takvog stanja stvari, nije li sama kriva za svoju bednu situaciju?” Priznati da je isključivo filozofija kriva za takvu situaciju, značilo bi isključiti je iz okvira sredine — sa njenim povoljnim ili nepovoljnim uticajima — i proglasiti je jedinim sopstvenim demijurgom, ali odbaciti njenu krivicu, značilo bi izostaviti i njene autogene pokretače, to jest potceniti činjenicu da je i ona svoj demijurg i da svi vanjski uticaji determiniraju kretanje u njoj, samo ako prolaze kroz filozofsku prizmu, ako se pretapaju u neku formu filozofskog sadržaja. Interesuje nas šta bi filozofija mogla u ovim uslovima koje sredina stvara da sama preduzme da se stanje popravi.

Pre svega, njoj je neophodno uverenje da može krenuti dalje u odnosu na bilo kog velikog prethodnika, da može razviti svoju misao, da ne tapka na mestu, da ne ponavlja samo mišljenja ranijih filozofa, ma koliko oni bili veliki, da, koristeći se nasleđem i oslanjajući se na najbolje tradicije, učini veliki korak napred u svim domenima filozofskog istraživanja. Teza Zdravka Kučinara da je „Marksova misao misao građanskog društva” je tačna ako se misli na vreme njene pojave, ali odmah zatim postaje jasno da Kučinar ne misli samo na to, već odatle izvodi zaključke o mogućnosti filozofskog razvitka koji bi se teško mogli braniti: „Sve dok ono (građansko društvo — N. M.) postoji... ne možemo prevazići tu (misli se na Marksovu — N. M.) filozofiju. Moguće je ostati u njoj uz sitne razrade... Dalje od Mark-

sove misli može se poći samo sa osnova društva koje je prevazišlo ili u bitnom prevazilazi građansko društvo. Filozofija socijalizma ili oslobođenog čovečanstva ostaje zadaća budućnosti". Prvo, Marksova misao nije misao građanskog društva (sem ako se ne misli na vremensku relaciju), već misaona negacija građanskog društva, koju, kao teorijsku negaciju, prati, u uzajamnom dejstvu s njom, i praktična negacija tog društva; drugo, Marksovu misao je moguće prevazići, ali ne njenim odbacivanjem (to ne bi bilo prevazilaženje), već razvijanjem, što se može postići i u vremenu dok još postoji građansko društvo; treće, socijalističko društvo je nemoguće razviti ako u njemu ne bude sistematski razvijana filozofija — kad ovo kažemo, mislimo na celoviti razvitak socijalizma, a ne samo na razvijanje njegove ekonomsko-političke strukture.

Uverenje u mogućnost razvijanja teorije marksizma treba da prati njeno stvarno razvijanje. Tačno je da za sada nije mnogo učinjeno u tom pogledu, pa se čak (svakako u veoma grubim crtama, jer i do sada je bilo primera originalnog, smelog prilaženja problemima) u dosadašnjem filozofskom radu mogu sagledati dve, dobrim delom, naročito u poslednje vreme, paralelno postojeće, faze — sređivačka (u odnosu na misao klasika marksizma i na shvatanja drugih mislilaca) i eklektička (u odnosu na tekovine drugih pravaca). Na stvaralačku (u prilaženju i rezultatima) fazu u filozofiji (nije, dakle, reč o pojedinim, pa i mnogobrojnim pokušajima kojih je i dosad bilo) ne treba tako dugo čekati da bismo se obreli u komunizmu, pa tek onda postali stvaraoci u filozofiji. Ta faza¹⁾ može i mora da nastupi i pre komunizma. Jer, ma koliko bili veliki mislioci, što im ni neki građanski teoretičari ne osporavaju, osnivači marksizma nisu obradili ogroman broj problema. Stvaralačka faza, stvaralaštvo uopšte (sad je reč o teorijskom, mada se to odnosi i na svako drugo) zahteva stvaralačke ličnosti koje će smelo i konkretno rešavati probleme značajne za progres. Ako se stvaralaštvo zameni verbalizmom, ako se na verbalnom nivou apeluje za njega, a na delu se ne dopušta borba mišljenja, iznošenje originalnih mišljenja, onda je u pitanju prikriveni dogmatizam. Normalno, nije samo dogmatizam prepreka. Takva prepreka može biti i obično neznanje, što samo dokazuje da na putu stvaralaštva ima mnogo prepreka i da se ono ne postiže običnim apelima u njegov prilog. Kad, na primer, neka redakcija razmatra članak u kom se na svojevrsan način tretira problem razvitka, izlažu se konkretno njegove odlike, ističu vrste itd. — i sve to na način na koji se to dosad nije činilo, onda je častan prilaz tom članku njegovo objavljivanje, a u slučaju neslaganja — polemika s njim, adekvatno prikazivanje njegovih slabosti, tako da se i njegovom piscu pruža prilika

¹⁾ Termin „stvaralačka faza“ upotrebljavamo uslovno, jer smatramo da nije bilo u ljudskom društvu apsolutno nestvaralačkih niti će nekada postojati apsolutno stvaralačka faza (u tom smislu da bi se u njoj javljala samo i jedino grandiozna ostvarenja). Taj izraz upotrebljavamo u želji da istaknemo veći stepen kreativnosti u filozofiji, koji može i mora nastati u naše vreme i doći kao smena periodu koji se javlja u toku poslednjih četrdeset-pedeset godina, a za koji su karakteristične, kao prevladavajuće, crte sređivanja i eklektičnosti, uz mestimičnu originalnost i prevazilaženje dotadašnjih ideja u ovoj ili onoj oblasti.

da kaže neku reč. Ako se, pak, stavlja veto na njegovo objavljivanje, onda se takva redakcija svojim načinom, bar u jednom slučaju, sigurno ogrešila o principe stvaralaštva. Stvaralaštvo je nemoguće, ako se takvi principi ustale i zato kad govorimo o rezultatima stvaralaštva, moramo govoriti i o uslovima u kojima se ono odvija i o svemu onome što doprinosi njegovom povećanju ili smanjivanju.

Počev od pojma filozofije, njenog predmeta, osnovnih problema, filozofskih disciplina, preko njenog odnosa prema posebnim naukama, odnosa prema tehnici, do pojedinih pitanja o uzročnosti, nužnosti, sadržaju, formi, pojavi itd., o argumentaciji i osnovnim metodima — kod klasika nalazimo izvesne polazne, ni izdaleka razrađene, danas ponekad čak i apstraktne postavke, koje se obavezno moraju uzimati u obzir, ali na kojima se ne možemo zaustaviti kao na konačnim istinama; uzećemo u obzir te postavke radi utvrđivanja kontinuiteta misli, radi boljeg razumevanja razvojnog puta filozofije, radi boljeg upoznavanja onog metoda kojim su se oni sa uspehom služili.

Čini nam se neophodno da se proširi i konkretizuje tematika naših diskusija²⁾ i da se sagleda postojanje i drugih, osim uhodanih, staza koje vode originalnijem rešavanju problema. Uzmimo samo stav prema „Jedanaestoj tezi o Foerjbahu”. Tu tezu mnogi ističu kao osnovnu misao marksizma. U diskusiji se na ovu tezu pozivaju dr Milan Kangrga, dr Vanja Sutlić, dr Ivan Babić i Dragoljub Mićunović, koji ovu tezu ističe kao zajednički pristup učesnika diskusije, iako se ta teza i te kako može kritikovati.³⁾ Ili uzmi mo kao primer „teoriju otuđenja”, za koju dr Svetozar Stojanović kaže da je „ubojito oružje”. Mislim i spreman sam da to dokažem (mogao bih o tome napisati poveću knjigu, samo pitam se ko bi je objavio) da se može razviti jedna druga teorija, antropogenička teorija, koja bolje rešava iste (i druge) probleme, kojima se bavi i teorija otuđenja. Moglo bi se navesti i mnoštvo drugih, sličnih, slučajeva.

Mislim da bi rešavanje mnogih problema bilo jednostavnije ako se filozofija ne bi svodila na jedan svoj ogranak, to jest ako bi se aktivirao celokupan njen fond. Meni se čini da se kod nas i suviše forsira, naročito poslednjih godina, socijalno-politička filozofija, što predstavlja jednostranu orijentaciju. Ne smatram takvu filozofiju beznačajnom, ne potcenjujem potrebu njenog razvijanja (a u postavljanju njenih problema kod nas, verovatno prednjači „Praxis”), sagledavam i njenu primenu, ali uza sve to postavljam i ova pitanja: zar neće razvitak većeg broja filozofskih disciplina doprineti uzajamnom produbljivanju znanja u svakoj od njih; zar jednostrana orijentacija ne umanjuje prostor za

KRENUTI
DALJE U
STVARALASTVU!

²⁾ Bilo bi dobro da se osim širokih diskusija, na primer, o temi „filozofija u savremenom društvu” postavljaju kao predmet rasprave i teme kao što su „praksa kao kriterijum fizikalnog saznanja”, „znak i uzrok”, „kvantitet i forma” (čime bi se izašlo iz okvira diskusija o polarnim kategorijama, a to bi u ovom slučaju bila relacija kvantitet—kvalitet), „suština i pojava”, „kriterijumi našeg znanja o nužnosti”, „forme uzročnih veza”, „ontološko i posebno naučno objašnjenje razvitka”, „kvantitativan odnos između uzroka i efekta” itd. Proširenjem tematike misao dobija još bolje uslove za svoj razvitak.

³⁾ Videti o tome „Smisao aktivizma”, „Vidici”, br. 97—98, 1965—1966. god.

mnoge druge filozofske discipline, kao što su logika, ontologija itd.; najzad, kad se već nameće kao specifična orijentacija, zar nije red da socijalno-politička filozofija eksplicira svoj stav prema sociologiji i da dokaže da se ne događa jedan obrnuti proces: nekada je sociologija morala da se razgraniči od filozofije i da dokaže potrebu svoje samostalnosti, a sad bi, zahvaljujući ovoj orijentaciji, filozofija mogla da dokazuje potrebu samostalnog razvitka da ne bi došlo do poistovećivanja sa sociologijom i svođenja na nju? Iako ovo poslednje kod nas u literaturi nije obrađeno, nema razloga verovati da ono takvu obradu ne zaslužuje. Ja mislim da socijalno-politička filozofija u odnosu na društvene nauke ima opravdanja da postoji u istom onom smislu u kom, npr., u odnosu na fiziku i hemiju, imaju opravdanja da postoje filozofija (gnoseologija, logika i ontologija) fizike i hemije.

Na taj način, socijalno-politička filozofija ne bi bila vrsta filozofije i filozofiranja, već bi mogla da se konstituiše kao metateorija, gnoseologija i logika (metodologija) društvenih nauka, a po svojoj biti može se tretirati kao još jedan rezultat interakcije filozofije i posebnih nauka, ovog puta društvenih nauka. Dr Aleksandar Kron govori o „dvema vrstama filozofije” i o sve većem antagonizmu među njima — o filozofiji koja se bavi problemima „vezanim za ljudsko saznanje i za opisivanje načina na koji se to saznanje stiče” i o filozofiji koja se bavi proučavanjem „egzistencijalnih ili temeljnih problema čoveka”. Prema dr P. Vranickom, koji usvaja ovu podelu, antagonizam navedenih vrsta ne može se sa vremenom ublažiti. On će biti još veći.

Za razliku od ovih mišljenja, smatram da taj „antagonizam” ne samo da ne može biti veći već je i tuđ prirodi predmeta i sadržaja filozofije i da nastaje (privremeno) kod filozofa koji su i suviše usmerili svoju pažnju samo na jedan predmet, na jednu oblast sveta, a ispustili su analizu dubljih parametara, to jest nisu krenuli dalje u analizu predmeta filozofije i njenog odnosa prema celokupnom ostalom ljudskom saznanju.

Kad ovo kažem, polazim od nesumnjive činjenice jedinstva tri elementa, koja postoje svuda gde postoji čovek: sve što znamo, želimo i činimo jeste proizvod pojedinačnog (mnoštva pojedinačnog), opšteg (mnoštva opšteg i najopštijeg) i čoveka sa njegovim dostignutim teorijsko-praktičnim nivoom. Ovo trojno jedinstvo čini nemogućim razdvajanje posebno-naučnog, filozofskog i antropološkog, ali omogućava razlikovanje posebnih nauka, filozofije i antropologije, zavisno od toga da li se iz navedenog jedinstva objašnjava najopštije (tad nastaje filozofija), ili sam čovek i njegov razvitak (antropologija), ili, pak, ovo ili ono pojedinačno i posebno (u kom se slučaju, ako se teži ka objašnjavanju celih oblasti i pojava u njima, razvijaju posebne nauke).

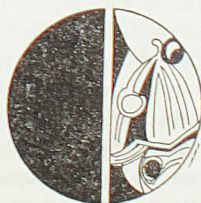
Iz ovoga bi proizlazilo da subjekt-objekt relacija i odnos svesti i bića nisu samo predmet filozofije, već je predmet (i još više će to postati) i posebnih nauka, a da je filozofiji preostalo da objasni samo najopštiju stranu pomenutih relacija, a

nikako sve moguće njihove varijante. Svesni smo da nekoliko ovde iznetih ideja zahtevaju opsežne i mnogobrojne argumente, koje nije moguće navesti, a koji, ukoliko bi se više navodili, utoliko bi više potvrđivali da je područje filozofskog istraživanja jedinstveno, da se ne dá svesti jedino na „probleme saznanja” ili na „probleme života”, već je svuda prisutno kao ono što je najopštije u subjekt-objekt relaciji i u odnosu svesti i bića. Filozofija danas zadržava osnovne funkcije koje je i ranije imala, ali njihov oblik je različit, koliko se razlikuju filozofija i društvo u kom se ona danas nalazi od društva i filozofije ranijih epoha. Jedno je jasno, društvo bez „usluga” filozofije ne može, jer je razvitak bilo koje nauke, ljudskog saznanja kao takvog, nemoguć bez objašnjavanja najopštije relacije subjekt-objekta i odnosa svesti i bića. Kad god je neka zajednica potcenjivala značaj filozofije, ona je ujedno smanjivala šanse za svoj razvitak. Ako nijedna nauka ne može bez pojmova: uticaj, razvitak, delovanje, osnova, uslovi, stvarnost, mogućnost, nužnost, sadržaj, formiranje itd., onda mora da postoji jedna grana koja će se baviti tim pitanjima, a to je radila filozofija i sa još većim uspehom to može raditi. Međutim, njen uticaj se ne svodi samo na ostvarenje ove metateorijske funkcije. Zbog same prirode jedinstva saznanja i emocija, filozofija zadržava i najopštija objašnjenja normativnog i vrednosnog života, a u tom sklopu ona daje i objašnjenje smisla života, što omogućava da se bolje reši ispravnost ovog ili onog postupka, ove ili one namere, dakle, omogućava pojedincu i široj zajednici da shvate posledice svojih postupaka i da se na vreme zaustave, ako je u pitanju pogrešan put koji su izabrali. Filozofija, razume se ne bi mnogo vredela ako bi, kako joj to preporučuje dr Mihailo Đurić, bila ili postala „priprema za smrt”. Njoj treba dati prostora u svim publikacijama, ako ona bude priprema za život pred vizijom smrti. Filozofija može da bude i mora da bude borba za produženje života, borba protiv smrti, koja se ne mora voditi samo medicinskim sredstvima, već se može voditi i filozofskim sredstvima: u razvijanju težnje ka stvaralaštvu, u otkrivanju ljudima da je stvaralaštvo smisao ljudskog života i put ka besmrtnosti, jer stvoriti znači produžiti sebe, svoje postojanje i nakon fizičkog nestanka. Danas u svetu ima mnogo tendencija koje vuku čoveka u drugom pravcu, u pravcu razaranja ljudske kulture; razobličiti te tendencije, ma gde se one javljale, pokazati drukčije puteve — u tome filozofija danas može dati novi doprinos.

KRENUTI
DALJE U
STVARALASTVU!

Ako bi se analiziralo jedinstvo navedena tri činioca, ako bi se pokušalo razmotriti od kolikog je značaja svaki navedeni činilac, postalo bi jasno da filozofija dobija neslućene mogućnosti za svoj razvitak i da je „kriza filozofije” obično nerazumevanje njene suštine. Ne možemo sva rešenja tražiti kod klasika marksizma, jer ih tamo (svih rešenja) nema! Treba sami da krenemo dalje i onda ćemo videti da ne možemo ostajati samo na analizama socijalno-političke filozofije, iako je ona najviše zastupljena kod klasika marksizma, da ne možemo i dalje samo ponavljati tri dijalek-

tična zakona, o kojima govore Hegel i Engels, jer nijedan od ovih zakona nije precizno formulisan, a mogu se navesti stotine drugih, o kojima kod Hegela i klasika marksizma postoje samo slutnje. Krenemo li dalje, videćemo da ipak nastavljamo onim istim osnovnim putem kojim se kretala i misao Hegela i klasika marksizma, a to je put stvaralaštva.

dr miodrag
cekić

**O KARAKTERU
SVAGDAŠNJEG
ANGAŽOVANJA
FILOZOFA**

U diskusiji o „Filozofiji u savremenom društvu” govoriću o tome šta sve može da znači angažovanje filozofa ili filozofsko angažovanje juče, danas i sutra.

Danas sa mnogih strana — od političara, filozofa, naučnika i pisaca — neprestano slušamo razna obrazloženja za jedno isto tvrđenje, koje je mnogobrojnim ljudima koji javno istupaju, uprkos svim razlikama između njih, zajedničko, naime, za tvrđenje da mi danas živimo u izuzetnom vremenu. Ta izuzetnost našeg vremena za jedne je u tome što živimo u doba ranije neviđenog tehničkog uspona i nove industrijske civilizacije, za druge u tome što danas postoji takvo nuklearno i raketno naoružanje kojim se, navodno, može uništiti čovečanstvo, za treće u tome što su savremeni oblici birokratije i tehnokratije toliko pritisli savremenog čoveka da su gotovo uklonjene sve mogućnosti za život dostojan pravog ljudskog življenja, za četvrte u tome što živimo i stvaramo novi socijalistički društveni sistem koji otvara srećnije vidike čoveku itd. Međutim, govoriti o izuzetnosti našeg vremena u odnosu na ranija vremena znači izreći jedan bitno nefilozofski sud, jer svi koji tvrde da je naše vreme izuzetno, tvrde to, u krajnjoj liniji, samo zato što oni žive u ovom našem vremenu. Ali ne postoji nijedna epoha u istoriji čovečanstva koju njeni nefilozofski savremenici nisu smatrali izuzetnom. Po mom mišljenju, naša epoha nije ni po čemu izuzetna ili privilegovana, ni u odnosu na prošle ni u odnosu na buduće epohe svet-ske istorije.

Ako naša epoha nije ni po čemu privilegovana, onda ona nije privilegovana ni po količini dobra, ni po količini zla koje u svetu danas postoji, ni po većem ili manjem stepenu otuđenja današnjeg sveta, ni po tome što je filozofija danas

više ili manje ponižena ili više ili manje potrebna nego u prošlim vremenima, ni po tome što je danas filozofija potrebna i moguća više kao praksa, a manje kao teorija ili, obratno, više kao teorija, a manje kao praksa itd. Nikada nije bilo rano i nikada nije bilo kasno baviti se filozofijom (tj. angažovati se na način svojstven filozofu), jer su umno (a ne samo razumsko) mišljenje i umno (a ne samo ograničeno svrsishodno) delanje uvek bili i uvek će biti inherentna obaveza svake epohe, odnosno onih pojedinaca u svakoj epohi koji su u stanju da se uzdignu na nivo takvog, tj. umnog mišljenja i umnog delanja.

Umno mišljenje i umno delanje mogući su kao određena činjenična stanja u svetu samo u razlici prema neumnom mišljenju i neumnom delanju. Filozofija je, dakle, moguća samo u antitezi prema jednoj „nefilozofskoj“ realnosti. Ta realnost ne samo što nikad neće dostići nivo filozofije već se tom filozofskom nivou i ne približava ni u beskonačnoj aproksimaciji niti na neki drugi način. Ako bi se filozof ili ako bi se svi filozofi jednog vremena poduhvatili (i to dejstvujući i na političkom, i na ekonomskom, i na društvenom, i na naučnom, pa i na filozofskom području) da tu razliku između nivoa realnosti i nivoa filozofije uklone, oni u tome ne bi uspeali. Štaviše, što se oni više zalažu za to da se određena ideja ili sistematska celina shvatanja oživotvori, to se više pokazuje da je (umna) filozofija dalja od (neumne) realnosti. Šta onda filozof treba da čini: da se angažuje ili da se ne angažuje? Ako se angažuje na oživotvorenju svoje ideje, pokazuje se da je realnost sve dalja do filozofije; ako se ne angažuje na oživotvorenju svoje ideje, onda bi zapravo prestao da bude filozof, jer bi odustao od umnog mišljenja i umnog delanja. Kako rešiti ovu dilemu ili kako je izbeći, ako je to moguće?

Za rešenje dileme potrebno je razmotriti pojam angažovanja. Najpre treba reći nešto o angažovanju uopšte, a zatim o filozofskom angažovanju. Neko se može angažovati na strani gvelfa, neko drugi na strani gibelina, a neko treći može ostati potpuno neutralan i u odnosu na gvelfe i u odnosu na gibeline. Svaki od ove trojice se angažovao, čak i ovaj poslednji, jer ako je on znao da su, na primer, gvelfi slabiji i da bi ih njegova eventualna pomoć znatno ojačala i ako se, i pored toga, nije angažovao na njihovoj strani, onda se on, u stvari, angažovao za gibeline i omogućio njihovu pobedu. Ali angažovanje može i da promeni smer: tako onaj koji je nekad bio za gvelfe može stati na stranu gibelina, onaj koji je bio neutralan može se kasnije strasno opredeliti za jednu od sukobljenih strana itd. Angažovanje je, dakle, uvek na delu, i ono se menja, i to kao rezultanta promenljivih interesa pojedinaca, grupa, staleža i nacija. Da li se i filozof na sličan način angažuje?

Pre svega, svaki filozof se takođe angažuje u svakoj prilici svog života i života zajednice kojoj pripada. Ali pri tome treba praviti razliku između njegovog angažovanja kao filozofa, s jedne strane, i njegovog angažovanja kao oca porodice, kao člana jedne profesionalne društvene grupe, kao građanina, kao pripadnika jedne nacije itd., s druge strane.

U našoj javnosti se uvrežilo apsurdno shvatanje, po kome se pod angažovanjem filozofa ili filozofskim angažovanjem razume sve ono što neko ko je inače filozof (tj. onaj za koga se po konvencionalnim društvenim merilima smatra da je filozof) čini i javno izražava. Sve ono što onaj koga smatraju filozofom čini i javno izražava nije stanovište filozofije, jer se može desiti da taj neko zastupa određene uže interese svoje profesionalne društvene grupe, ili čak i klase ili nacije, dakle, jedno parcijalno stanovište. Drugim rečima, treba najpre svojom duhovnom strukturom, intelektualnom snagom i moralnim samoodricanjem osvojiti filozofsko stanovište, pa će tek posle toga ono što taj zaista pravi filozof čini i javno izražava biti i stanovište filozofije. Prema tome ono što sam malo čas rekao, naime, da se mora praviti razlika između angažovanja filozofa kao filozofa s jedne strane i njegovog angažovanja kao građanina, kao pripadnika jedne profesionalne društvene grupe, svodi se na razlikovanje između pravog i nepravog filozofa. Na žalost, ne postoji nikakav znak raspoznavanja niti pravilo koje bi u tome bilo od pomoći. Može se reći samo toliko da pravi filozof ne mora biti onaj koji je stekao diplomu filozofije ili onaj koji takve diplome daje, a ne može biti ni onaj koji je spao na to da (privatno i plašljivo ili javno i bezobzirno) zastupa neko parcijalno stanovište, tj. stanovište jedne profesionalne društvene grupe, jedne partije, jedne klase ili jedne nacije. Pravi filozof je onaj koji je stvarno (a ne samo na rečima) zauzeo opšteljudsko univerzalno stanovište, i to ono opšteljudsko univerzalno stanovište koje je on svojim intelektualnim snagama samostalno izgradio a sebe svojim moralnim samoodricanjem osposobio da ga uvek i svuda zastupa. Samo u tom slučaju može se sve ono što on čini i javno izražava okvalifikovati kao stanovište filozofije, ali, razume se, kao stanovište jedne određene filozofije tog i tog filozofa. Potrebno je da proteknu duge godine rada i stvaralaštva da bi se nečije delovanje pokazalo i priznalo kao delovanje zaista pravog filozofa. U našoj sredini, u kojoj su poljuljana merila procenjivanja na mnogim pa i na ovom području, bili su prihvatani otvoreni apologeti socijalnih i nacionalnih mitova, a poslednjih godina postaju priznati oni „radikalni kritičari” koji „radikalno kritikuju” samo do one tačke koja im omogućuje da postanu popularni u javnosti.

Na osnovu ovoga što sam rekao jasno proizlazi da filozof ne može imati ni „utopijski”, ni „zbiljski”, ni „filozofski”, niti kakav drugi model društva ili neku socijalnu doktrinu, u ime koje će sve ono što se s tim modelom i doktrinom ne slaže kritikovati bilo strasno i bezobzirno, bilo smireno i promišljeno. Isto tako, ja sam daleko od toga da podržavam onaj način angažovanja filozofa, za koji se zalaže i koji ostvaruje Sartr, zato što je taj način angažovanja filozofski irelevantan, a politički neefikasan. Sa moralnog stanovišta bilo bi mnogo ispravnije a sa političkog stanovišta mnogo efikasnije kad bi Sartr (a i svi oni koji se u tome ugledaju na njega) osnovao jednu političku partiju i pomoću nje ostvarivao svoj program. Ali on ne želi ni da

DR MIODRAG
CEKIC

pokuša da realizuje svoje čisto političke ideje i na taj način uvek zadržava jedan fiktivni alibi, jedno netačno uverenje da je on uvek bio u pravu. Angažovanje filozofa ili filozofsko angažovanje ne može biti u tome da se čovek zalaže za program neke postojeće ili potencijalno moguće političke partije (ili nekog postojećeg društvenog sloja, profesionalne grupe, nacije itd.), nego u tome da svoje opšte ljudsko univerzalno stanovište učini javnim, da bi se sa tog stanovišta ukazale perspektive za rešavanje opštih pa i posebnih društvenih problema.

Angažovanje filozofa kao filozofa nije u tome da on a d h o c daje recepte ili projekte za rešavanje ovih ili onih političkih, ekonomskih, socijalnih, moralnih i drugih problema zajednice u kojoj živi, nego u tome da on (što inače kao filozof, ako je filozof, čini i mora činiti) umno razmišlja i umno dela, da svojim poštenim i nepokolebljivim načinom života oživotvorava mudrost sopstvenog razumevanja sveta u celini i čoveka u tom svetu, da jezgrovitosti i dubinom svog povremenog istupanja u javnosti osvetljava ono što je zbilja u tom momentu društvenog života njegove zajednice najbitnije. Javna istupanja filozofa donose nova, ostalim ljudima još nedostupna, viđenja postojećeg sveta i društva, omogućuju nova stanovišta i osposobljavaju ljude za nove načine mišljenja (pa i delanja). U tom smislu može se reći da su filozofov raniji način života i način mišljenja i u datom momentu izrečeni savet kao neka zvezda-vodilja, putokaz i primer koji treba slediti. Slažem se s onima koji smatraju da je to u današnje vreme veoma teško ostvariti, ali se s njima nikako ne mogu složiti u tome da je to danas teže nego juče ili možda sutra. Ostvariti ovakvu filozofsku angažovanost bio je i biće, po mom mišljenju, svagdašnji zadatak svakog pravog filozofa. I upravo težina tog zadatka čini da je doprinos takvog filozofskog angažovanja toliko vredan i dragocen.

Prava filozofska istupanja po prirodi stvari ne mogu biti ni svakodnevna ni česta; ona ne mogu doneti ploda u svako doba, a pogotovo ne onda kad nekom „filozofu“ padne na pamet da javno zauzme stav o nekom parcijalnom pitanju. Hegel tačno kaže: Minervina sova počinje svoj let u sumrak. Filozof ne može u svako doba davati savete, nego samo onda kad je njegov savet neophodan, tj. onda kad su se sva druga parcijalna rešenja pokazala bezuspešna. Sova, doduše, može da poleti i u podne, ali ona tada ne nosi Minervinu poruku.

U staroj Kini, kad je u jednom periodu sve krenulo u neželjenom pravcu, mandarinu su se Konfučiju obratili s pitanjem: „Šta treba učiniti?“ Konfučije je odgovorio kratko, jezgrovito i u pravom smislu filozofski samo sa dve reči: „Promenite nazive.”

čedomir
popov

**U ZNAKU
PREŽIVELIH
IDEJA I
TEORIJA**

Iznenaduje koliko se ljudi danas, kada se glasno i opravdano, argumentovano i ubedljivo, ukazuje na sve nepovoljniji položaj i tretman društvenih nauka, interesuje za prošlost i bavi istorijom. Naše vreme kao da opet postaje svesno značaja istoriografije za formiranje društvene svesti, za obelodanjivanje ogromnih iskustava prošlosti potrebnih i pri razrešavanju tolikih zagonetki i dilema aktuelnog socijalno-političkog trenutka. U tom učestalom obraćanju prošlosti, međutim, kao da se stiglo do granice racionalnog, da su dovedeni u pitanje neki neosporni i neophodni kriterijumi naučne i seriozne istoriografije. Sve je rasprostranjenija zablude da istorijom može da se bavi svako ko to zaželi, svako kome se u određenom trenutku za to ukaže prilika ili mu se probudi prolazno i efemerno interesovanje za neko pitanje iz prošlosti. Zahvaljujući tome, po istoriji (naročito novoj i najnovijoj) danas se pretura bez mnogo reda, o istoriji se često sudi nadohvat, površno i neupućeno; istorija se proučava parcijalno, nesistematski, metodološki neispravno, a o pitanjima iz prošlosti daju se olake, neobjektivne i neobrazložene ocene, subjektivni i tendenciozni sudovi. Razume se, nisu ovo karakteristike celokupne naše istoriografije. Ozbiljna naučna istoriografija uspela je u nas da prevaziđe i otkloni mnoge od navedenih slabosti, da ovlada savremenim naučnim metodima i da dostigne relativno visok naučni nivo. Ali naučna istoriografija nije jedina koja se u nas bavi istraživanjem prošlosti. U celoj armiji onih koji govore o proteklim vremenima, koji raspravljaju o smislu i suštini pojedinih zbivanja ili celokupnog istorijskog procesa, koji otkrivaju „senzacionalne“ istine i ispravljaju „nepravde“, pravi istoričari, naučnici, su u osetnoj manjini. O njima,

čak, u redovima istoričara amatera i diletanata, istoričara iz hobija ili trenutne radoznalosti, istoričara iz određenog kratkoročnog interesa, uglavnom se rđavo misli i sudi, njihove naučne metode se ignorišu ili potcenjuju, a uglavnom ne poznaju. Većina onih, međutim, koji se prema složenim problemima prošlosti ponašaju nonšalantno, koji nipodaštavaju istorijsku nauku, koji preziru mukotrpana i sporohodna arhivska istraživanja, veoma je pretenciozna kad se sama poduhvati istorijske materije i kad joj se prohte da o prošlosti sudi i prosuđuje, da istoriji pravdu deli.

Ove, možda, prejake i gorke reči, ovo, možda, i profesionalno preosetljivo reagovanje na pojave i slabosti kojima vrvi sve veći broj napisa o historiografskim temama, objavljenih u najrazličitijim publikacijama — od ozbiljne književne periodike, do tzv. žute štampe — neposredno su inspirisani nekim literarno-esejističkim improvizacijama na koje se poslednjih meseci, i godina, moglo naići u našim poznatim književnim časopisima i publikacijama. Mi, naravno, ne mislimo da su književni eseji o prošlosti suvišni i unapred osuđeni na neuspeh; mislimo, naprotiv, da, zahvaljujući svojim estetskim vrednostima, mogu imati koristi za duhovni i kulturni razvoj ove sredine čak i kad su obeleženi nekim osobenostima koje se, sa strogo naučnog stanovišta, moraju ceniti kao nesumnjivi nedostaci i promašaji. Mislimo, dakle, da je to literatura koja ponekad, i kad nije na najvišem naučnom nivou, može biti pozitivan faktor u obrazovanju i vaspitavanju ljudi, što se, svakako, ne može reći za često pogubno lošu feljtonistiku i štetnu, polupismenu publicistiku, koje je sve više i na stranicama dnevnih i nedeljnih listova, kao i u posebnim knjigama i edicijama. I pored toga, ili upravo zbog toga, u ovoj belešci biće reči samo o nekim od onih napisa koji se, zbog određenih literarnih kvaliteta, mogu smatrati, u izvesnom smislu, ozbiljnijom i značajnijom kulturnom tvorevinom. Neće, pak, biti reči o feljtonistici koja, u najboljem slučaju, ne može ni na koga negativno delovati; neće biti reči ni o neukim i amaterskim hroničarskim obradama najnovije prošlosti, koje će, sem lepih i časnih izuzetaka, predstavljati pre teret nego pomoć budućim istraživačima; neće, najzad, biti govora ni o pseudonaučnim kritikama koje pokušavaju da naučnoj i stručnoj literaturi nature, kao naučna rešenja, pragmatično-političke fraze ili dogmatske sheme, upotrebljavane još na davnim frontovskim sastancima.

Ozbiljniji povod za nas su tekstovi eminentnih pisaca, ličnosti s književnom i intelektualnom reputacijom, čiji se radovi dočekuju s interesovanjem i respektom, čiji je, prema tome, uticaj na ovu sredinu nesumnjiv i trajan. Ukoliko su to ugledniji stvaraoci, utoliko je neugodniji susret s njihovim plitkim improvizacijama, ili s preživelim i u naučnom svetu već odbačenim idejama, koje zastupaju na stranicama poznatih listova i časopisa.

Miroslav Krleža je jedan od onih naših književnih velikana koji su objavili veliki broj izvrsnih književnih eseja na teme

iz prošlosti (kao oni o Jurju Križaniću, o mnogim temama iz kulturne i društvene istorije: bogumilstvo, tzv. „treća komponenta” i drugi¹⁾ — v. E s e j, knj. 5, Zagreb, 1966). I njemu se, međutim, dogodi da nas neprijatno iznenadi neobaveznim meditacijama, koje je teško usaglasiti s naučnim shvatanjima. U poslednje vreme objavljena su dva Krležina teksta kojima se mogu staviti ozbiljnije primedbe. Našu pažnju naročito su privukla njegova objašnjenja nekih istorijskih fenomena izneta u Uvodnoj riječi na znanstvenom savjetovanju u Zagrebu o 130-godišnjici hrvatskog narodnog preporoda („Kolo”, 8, 9, 10. za 1966). Tada nas je Krleža, elokventno i temperamentno kao i obično, uveravao da su nacionalna svest, nacionalizam, nacionalni egoizam, šovinizam, pa čak i etatizam, prvenstveno produkti književnog jezika i literature, kao da jezik i književnost nisu samo komponente i funkcije — doduše, veoma značajne — u procesu formiranja nacionalnih svesti. O tome pitanju Krleža je, govoreći o pojavi nacionalne svesti u Bugara, ovako pisao u Uvodnoj riječi ...: „Kako je narodnost uglavnom jezik, a kao takav jedini garant nacionalnog dostojanstva, narodne svijesti i svih iluzija o političkoj i ekonomskoj slobodi, kako samo po jeziku narod postaje politički subjekt, to su se rodoljubivi osjećaji bugarski pod turskom vlašću bili u prvom redu probudili interesujući se za narodnu pjesmu i poslovicu. Već krajem XVIII stoljeća javljaju se prvi gramatici na bazi čistog narodnog govora, a pojava gramatičara i pitanje pravopisa i kod Bugara predstavlja početak svih ostalih briga kakve donosi buđenje narodne svijesti u prvoj, bezazlenoj fazi, pretvarajući se kasnije u nacionalizam, u etatizam, u šovinizam, u beskompromisnu negaciju svojih političkih protivnika, u jednu riječ, u nacionalni egoizam, koji u ime državnog autoriteta, s oružjem u ruci, osigurava svoje interese” (134 — 135). Iako Krleži ovako uprošćena shvatanja inače nisu svojstvena, neka nam bude dopušteno da ovde iznesemo odgovor E. Kardelja na pitanje o postanku nacije, koji se smatra jednim od najsavremenijih marksističkih tumačenja nacionalne problematike. Prema Kardelju, nacija je „istorijska socijalno-ekonomska i kulturno-politička pojava koja je nastala u određenim uslovima društvene podele rada”. Ona je tvorevina „društveno-ekonomskih odnosa epohe kapitalizma, odnosno stepena razvitka produktivnih snaga koji je karakterističan za tu epohu”. Spoljni okviri u kojima je izvršeno ekonomsko povezivanje široke nacionalno-narodne zajednice u doba nastanka kapitalizma činili su zajednički jezik, kulturna i etnička obeležja, istorijska tradicija, ponekad religija itd. (Edvard Kardelj Sperans, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd, 1960, 47, 63, 79—93).

Opisujući istorijski značaj i sudbinu ilirske ideje o stvaranju zajedničke nacionalne svesti svih Južnih Slovena, Krleža je za njen neuspeh bacio krivicu na nacionalnu isključivost i uskogrudost „svih Slovenaca”, „svih Srba” i svih Bugara.

¹⁾ Naročito eseji „Illyricum sacrum”, „Zlato i srebro Zadra”, „Zadarski zlatari”, „O nekim problemima Enciklopedije”, „Bogumilski mramorovi” itd.

„Za volju političkog i kulturnog jedinstva, zbog dalekovidne utilitarističke perspektive bratstva s ostalim narodima od Istre do Bosne, od Kranjske do Srbije, do Makedonije i do Bugarske, odreći se svoje vlastite književne prošlosti i tradicije, svoga jezika i svoga imena, bila je to smionost samozatajna koju je mogao da nadahne samo bezazleni idealizam bez ikakvih skrivenih misli ili kombinacija.

Ovaj romantični gest kod susjeda, međutim, nije naišao ni na kakvo kongenijalno razumijevanje. Kao što je poznato, odmah, takoreći istog trenutka, javio se odlučan i kompaktan otpor kod svih Slovenaca i kod svih Srba. Sve što se govorilo i pisalo o ilirskoj ideji izvan hrvatske sfere, kretalo se u znaku nepomirljive i postojano sve glasnije i sve beskompromisnije negacije" (131). U istom smislu pisao je Krleža i o držanju Bugara prema jugoslovenskoj ideji. Ostavljajući po strani neprihvatljivo generalisanje pojave otpora prema zahtevima iliraca, kojim se, u stvari, potpuno negira postojanje jugoslovenske ideje i jugoslovenske misli i izvan „hrvatske sfere", moramo konstatovati da je u najmanju ruku jednostrano ne obazreti se na nedozrele društvene i političke prilike za njeno pretvaranje u realnost u XIX veku, kad znamo koliko smo i danas od toga daleko.

Povrh svega, Krleža je u Uvodnoj riječi... govorio i o „Drugom bugarsko-srpskom ratu godine 1941". Mi smatramo da govoriti u jednom ozbiljnom trenutku, u tekstu pisanom s pretenzijom, o bugarsko-srpskom, a ne bugarsko-jugoslovenskom ratu 1941 — kao što radi Krleža, svakako ne slučajno — ne znači samo ignorisati određenu formalnu i faktičnu državnu situaciju onog vremena već i posredno i nesvesno terati vodu na vodenicu one teze koja tvrdi da je otpor agresoru u aprilskom ratu pružio samo srpski narod, a da su se ostali narodi Jugoslavije držali pasivno ili, čak, izdajnički.

Mnogo adekvatnija i naučnija nisu ni Krležina razmišljanja o istorijskom poreklu, perspektivama i sudbini nacionalno-revolucionarnih omladinskih pokreta naših naroda uoči prvog svetskog rata („Politika", 1, 2, 3. januar 1967). Pošto je V. Dedijer dao kratak, ali sadržajan odgovor („Savremeni", br. 10, 1967), na ova Krležina tumačenja, na njima se ovde nećemo zadržavati.

I Milan Kašanin je jedan od onih naših pisaca i intelektualaca koje zaokuplja problematika ne samo književne i kulturne prošlosti nego i srpske istorije u celini. Razmišljajući o prošlosti svoga naroda, Kašanin je počesto nezadovoljan onim što su o toj prošlosti otkrili i napisali istoričari, pa im to i otvoreno prebacuje. Tako je on u eseju *Nauka i viteštvo* („Letopis Matice srpske", maj 1967) održao srpskim istoričarima jednu stilski briljantnu, ali idejno i naučno prilično pogrešnu lekciju o tome kako nije trebalo i kako bi trebalo proučavati istoriju Srba. Pošto im je otkrio da jedna od glavnih istorijskih nedaća Srba leži u tome što im „pretci nisu prošli kroz sistem apsolutističke monarhije i crkvenih poglavara, drugim rečima, kroz epohu zapta i discipline" (str. 476), Kašanin objašnjava istoričarima i gde su koreni „poremećene ravnoteže", tj. nekultivisane

društvene svesti srpskog naroda i srpskih intelektualaca: „Jeste da su narodne pesme uzdige u nama smelost, ali su nam i poremetile ravnotežu i spustile vaspitanje” (477). Kamo sreće, dakle, da smo umesto narodnih pesama imali apsolutne monarhije i crkvene poglavare. U takvim nesrećnim uslovima — bez apsolutističke monarhije, a s narodnim pesmama pod miškom — formirala se i moderna srpska historiografija, koja potiče ni od koga drugog do od „odmetnika prebega”, „ojađenog guslara”, „megdandžije” i „seoskog kverulanta” Ilariona Ruvarca. Taj „antihrist” u mantiji, koji je „od svih ljudi koje je sreo u istoriji i životu... istinski poštovao i voleo samo svoju majku”, zaboravljao je „da mu je mati i nacija, i bivao surov prema njoj” (477). I baš na tog i takvog Ruvarca ugledali su se srpski istoričari: „U nas, gde svet voli megdandžije, Ilarion Ruvarac je zaneo naučnike ništa manje nego čitaoce. Naši istoričari su pokazali više divljenja za Ruvarca nego za velikog župana Nemanju, ili za despota Stefana” (478). Umesto da, „kao u drugom svetu”, koriste svoje „temperamentne prirode” radi pregonjenja „u glorifikovanju svoga naroda”, Ruvarac i njegovi sledbenici su, prema Kašaninu, pregonili u njegovom ocrnjivanju. Time su oni dokazali da je u nas za poslednja dva veka „uvek bilo temperamentnog i obdarenog sveta, ali samo izretka staloženih ljudi”, i da je bilo „dosta naučnika i ratnika, političara, književnika, umetnika, ali nije bilo mnogo prave i rođene gospode” (478). Zato što nisu prava i rođena gospoda, već potomci ratara i pastira, naši istoričari su bili nesposobni da osete veličinu i istorijski doprinos srpske feudalne vlastele, srpskih vladara i velikodostojnika. Nedovoljno kulturni i obrazovani, nedovoljno talentovani i nadahnuti nacionalnom svešću, naši istoričari su — smatra Kašanin — u svojoj malodušnosti potcenili i unizili srpsku prošlost. „U nas je puno rasprava i ogleda — veli Kašanin — u kojima se retko čim ponosi i malo čemu divi, ali se često jadikuje i mnogo čega stidi. Nije verovatno da ima drugog primera da su nečiji istoričari tako umanjili veličinu prošlosti svoga naroda kao srpski istoričari” (481).

U čemu se sastoji to „unižavanje” srpske prošlosti i kako bi je, po Kašaninovom mišljenju, valjalo izbavljati od toga, pokazće nekoliko primera. Za Kašanina, na primer, nije važno, kao za istoričare, to što su Srbi izgubili bitku na Marici 1371, ali je veoma značajno i dokaz je veličine ne toliko Srba koliko braće Mrnjavčevića, što su uopšte smogli hrabrosti i Turoima izašli u susret, a nisu se kukavno „kao Vizantinci i Bugari”(!) predali osvajaču. I za mnoge druge grehe optužuje Kašanin istoričare. Tamo gde Stanoje Stanojević vidi srpskog kralja kao zdravog, patrijarhalnog i pomalo primitivnog čoveka, Kašanin nalazi obrazovanog, uglednog, darovitog vladara i mecenu — bezmalo renesansnu ličnost. On prebacuje Stanojeviću da nije vodio računa o velikom poreklu i otmenoj okolini Uroša I, ali zaboravlja da su baš u vreme tog porekla vladari i velikaši širom Evrope na koju se inače rado poziva) još grabili pečeno meso s trpeza prstima, jer za viljuške nisu znali, a da su se vitezovi

i u XIV veku davili u londonskim blatištima. Tamo gde Konstantin Jireček u XIII veku nalazi srpsku kraljicu s vretenom u ruci, Kašanin je prikazuje kao poklonika umetničkih zanata, praveći pri tome nedopustive analogije s docnijim vremenima. Kašanin se oštro spori sa istoričarima i oko „uloge i značaja Dubrovačke republike u odnosu i poređenju sa srpskom državom srednjeg veka”. Zato što su gledali „na Srbiju iz Dubrovnika”, a ne obrnuto, srpski istoričari su, navodno, precenjivali Dubrovnik, a potcenjivali Srbiju. Naučno rešenje bi, prema Kašaninu, bilo u sledećem: „Jeste da su Dubrovčani mudro vodili svoju republiku i još mudrije trgovali, držeći je pod zaštitom sad Vizantije, sad Mađarske, sad Turske, ali se njihova državnica, za srednjeg veka, na evropskom planu, jedva videla u senci srpske carevine, koja se, u jednom trenutku, prostirala od Dunava do Peloponeza, a njeni ljudi se pojavljivali na svetskoj sceni međunarodnih odnosa” (484). Ostavljajući po strani druge dokaze protiv ovakvih Kašanih domišljanja, moramo samo konstatovati da on zanemaruje dve notorne činjenice kojih je i sam svestan: 1. da je veličina srpske države o kojoj govori ipak bila stvar jednog kraćeg istorijskog razdoblja i da je Dubrovnik svoj vrhunac dostigao upravo u vreme kad srpske države više nije bilo; 2. da je u svom razvoju Dubrovnik održao dugi kontinuitet koji ga je učinio zanimljivim istorijskim fenomenom.

Ali Kašanin ne ostaje samo na srednjovekovnoj srpskoj prošlosti. On zamera istoričarima velike seobe Srba što su propustili „da ukažu na redak slučaj u modernoj istoriji da emigranti, zahvaljujući svojoj crkvi, postanu država u državi i da se, za dva i po veka otpora, ne samo nacionalno očuvaju već da idejno i kulturno stanu na čelo celog svog naroda i, na kraju, sjedine se u svojoj državi sa sunarodnicima iz zemalja iz kojih su nekad emigrirali” (485). A sve to isključivo i jedino „zahvaljujući svojoj crkvi”. Istoričare srpskog XIX veka Kašanin prekoreva što događaje toga doba, u svojim „ironičnim” i „skeptičnim” knjigama, predstavljaju „kao grotesknu farsu”, pa „ostaje nerazumljivo kako je došlo do pobeđe srpske vojske na Kumanovu, na Bregalnici i na Solunskom frontu i do ujedinjenja Srba” (485).

Na kraju svega, Kašanin nam otkriva i svoj hibridni hegelijansko-ničeovski stav „da mase nisu narod, da mase bez države i bez kulture čine gomilu i da gomile ne prave istoriju, već joj služe” (485). Iz prethodnog njegovog izlaganja proizlazi da obeležje naroda jednoj ljudskoj masi daju samo „prosvećena” i „kulturna” vlastela i elita vlasti, da njenim nestankom nestaje i države i kulture, a da samim tim masa prestaje biti narod i pretvara se u gomilu (u „neistorijski narod” kako bi rekao Hegel).

Razume se, istoričari moraju uvažavati Kašaninov zahtev da svaku istorijsku pojavu i ličnost treba osvetljavati svestrano, sa svih aspekata i sa svake njene strane — pozitivne i negativne. Ali kad Kašanin demonstrira kako on sam to zamišlja, onda se vidi da je to, u stvari, zahtev za lakirovkom nacionalne prošlosti, za nekritičkim hvaljenjem nacionalnih veličina, tekovina i institucija, za prikrivanjem tamnijih

strana te prošlosti. Zato njegov esej i ima neprigušeni prizvuk anahroničnog lamentiranja za starom, davno umrlom romantičarskom istoriografijom. Taj prizvuk potenciran je još i potpunim ignorisanjem rezultata srpske istoriografije za poslednjih dvadesetak godina.

Najdalje u nenaučnom tumačenju istorijskih procesa otišao je u poslednje vreme književni kritičar i esejist Branko Lazarević. U svom filozofsko-istorijskom eseu Litija istorije („Savremenik“, br. 10, 1967) on nam je saopštio niz starih, preživelih, a uz to i protivrečnih i metodoloških principa, kojih se do danas odrekla iole progresivnija naučna istorijska misao u čitavom svetu. Ima u njegovim stavovima ideja različitog porekla i raznih filozofsko-metodoloških pravaca: od Heraklita do Hegela, od Fihtea do Ničea, od Đ. B. Vika do Edvarda Mejera, Špenglera i Tojnbi-ja, od Voltera do Senjobosa i Karlajla. Reč je, dakle, o jednom eklektičarskom, nesamostalnom i neoriginalnom shvatanju sveta i njegove istorije, u kome pojedine komponente i filozofije ipak preovlađuju i vidljivije su od ostalih. Lazarević smatra baš ovakvo eklektičarsko stanovište najbližim istini i čak samouvereno tvrdi da ne poštuje nijedan metodološki pravac, jer svi oni koji su se „napili vina ove ili one metodologije“, rekli su „zbogom istino“.

U ZNAKU
PREZIVELIH
IDEJA I TEORIJA

U osnovi Lazarevićevih shvatanja leži nekoliko davno poznatih i od savremene nauke uglavnom odbačenih pretpostavki. Prva od tih pretpostavki, koje se on čvrsto drži i koju varira na različite načine, jeste teza da istorijski razvoj nije jedan stalni progresivni proces, već je neprestano tapkanje i vrćenje ukrug ili spiralno. „Ogromna litija istorije — kaže Lazarević — tako nosi i menja svoje zastave, ripide, ikone, zapise i natpise, posrćući, zastajući, pa napred, pa natrag, pa u mestu tapkajući, i uvek po krugu koji nema ni početka ni kraja i u kome je svaka tačka i početak i kraj...“ (232). A kao što je celokupni život i celokupna istorija samo jedno kruženje, tako su kruženje i pojedine njihove komponente, pojedini slojevi: „Jedan ciklus su vere, drugi rase, treći klase, četvrti društvo, peti ekonomika, šesti politika, sedmi umetnost, osmi nauke i tome slično“ (232). Sve te komponente i svi ti slojevi istorije okreću se ukrug kao nebeska tela nekakvog planetarnog sistema, a sve zajedno kreću se kao sistem u celini. Ovu osnovnu, špenglerovsku teoriju cikličnog kretanja istorije Lazarević je više puta ponovio u svom eseu. Na jednom mestu on piše: Sfinks vremena posmatra, iz svoje pustinje, taj neprestani pohod koji neprestano kruži oko njega“ (237); a na drugom: „Ciklusi su to u kojima se kreće masa istorije, ciklusi, krugovi koji su isti, i spiralnog oblika“ (244).

Da bi ostao što posledniji svome uzoru, Lazarević će od njega preuzeti i svoje drugo fundamentalno gledište da je istorija mnoštvo slučajnosti poređanih jedna do druge i povezanih bez nekog naročitog reda i smisla. U ovom gledištu on se podudara i sa nekim drugim teoretičarima i istoričarima: na primer, Senjobosom od starijih i Riterom od savremenijih. U Lazarevićevoj interpretaciji ovaj stav polazi od pomenute premise da se ljudski i društveni razvoj kreće

kružnom linijom i da se istorija ponavlja, a da svaka tačka u tom krugu predstavlja jednu istorijsku slučajnost. Koliko istorijsko kretanje u svojim pojedinostima (u svojim tačkama) zavisi od slučajnosti, naš autor pokazuje na nekoliko primera: „Potrebno je samo da u nekoj litiji glavnom vođi neka strela, kao Henriku II, probije oko, pa da se litija odmah uputi drugim putem. Da je atentat na Hitlera uspeo, kakav bi obrt uzeo ovaj diluvijalni rat? Istorija je istorija i ekonomskih odnosa i još mnogo i mnogo drugih stvari i odnosa — ona je jedan, kao i sve, čudesan kompleks, ali je ona i skup „slučajeva“” (236). Uz ovo kao dokazni materijal idu već banalni primeri o Kleopatrinom nosu, malariji Aleksandra Velikog („Drugačije bi izgledala istorija da malarija ne ubi Aleksandra Velikog”) i Napoleonovoj bolesti. Sve to da bi se čitalac ubedio kako ne treba da prihvati „evolucionistički Darvinov „slučaj”. Ni druge i druge razloge” (koje „druge razloge”, ne kaže se). Za Lazarevića čak je i „veliki čovek slučaj, a njegov genije je motor koji zuji kroz istoriju”.

Time dolazimo na treću osnovnu pretpostavku Lazarevićeve filozofije istorije, pretpostavku o ulozi ličnosti, o odnosu pojedinca i mase i o mestu masa u istoriji. Stavovi koje je on u vezi s ovim pitanjima zauzeo potpuno su u duhu gledišta Tomasa Karlajla i Fridriha Ničea. Gotovo u samom početku eseja Lazarević ističe svoje osnovno filozofsko-istorijsko načelo: „Život je naš život tih elita, i elite današnjice, kad ih ima, produžuju ga. Ceo put života je život tih elita i kad one vode mase, život dejstvuje dobro, a kad njih one vode, on dejstvuje rđavo i, mesto da se razvija, zadržava se i vraća” (232). O kakvim je elitama reč? O elitama vlasti, verskim elitama, vojnim takođe, ali, pre svega, objašnjava Lazarević, o elitama uma: „Da njih nije, tok bi se zaustavio, voda bi se ustajala i nastao bi grobni mir i žabokrečina sa orkestrom žaba i melodijom od dva tona. Oni dijatonsku skalu istorije i čovečanstva drže u celom rasponu i udaraju u sve ljudske žice. Bez njih, ljudski bi se krug sužavao, čovečanstvo bi se vraćalo u primitivizam ili bi bilo u mrtvom miru, arterije istorije bi se zakrečile i imali bismo mir, ali ne mir kontemplacije, nego neki mir koji liči na groblje” (234). Ali kad govori o postojanju elita, Lazarević ima u vidu duge vremenske periode; u kraćim razdobljima, u razdobljima jedne generacije ili jednog ljudskog veka, može se govoriti samo o vodećim pojedincima, koji vode, regulišu i usmeravaju istorijsko kretanje, koji zapravo grade samu istoriju. „I za sve to vreme na maršu kroz istoriju, uvek je na čelu jedan čelnik. Ljudska masa ne može bez vođe iza koga nosi zastave. Istorija je bezmalo istorija tih „putovođa” i te mase su njegova hrana... Oni su ti u kojima se kanališe zlo i dobro, i svi ostali binomi ljudski, i oni su ti koji navodnjavaju ljudska polja i pustinje. Ti primerci su primeri kojima se izražava i sa i po kojima ide ljudsko društvo čak i kad misli da je taj primerak inkarnacija njega samog... I to je tajna vođe; vođe-anđela, vođe-demoni, vođe-čuda, vođe-čudovišta, vođe-slepčovođe; i tako je to od oca i starešine zadruga do voj-

skovođe i do Boga. Kolo igra po taktu kolovođe, i orkestar izvodi simfoniju pod palicom dirigenta. Duh vođe vlada duhom mase". Vođe su, dakle u istoriji sve, mase su ništa (ili njihova su „hrana"), vođe su subjekti, a mase objekti istorije. A tako je to otkad je sveta i veka. „I tako je od atoma do demokratije. I u samoj demokratiji vođstvo je — kratija a ne demos..." (241—242).

Kako što se vidi, prema Lazareviću, svim putevima kojima se ljudska povorka kreće kroz istoriju, kreću se, u stvari, samo vođe, dok se bezoblična masa tegli i povija za njima. Jer, kretanje masa samo od vođa zavisi: „Pravac je čas jedan, čas drugi, čas treći i dalje prema tome kakav je vođ koji ih vodi" (248). U tom smislu, na raznim stranicama i u različitim varijantama, meditira Lazarević o vođi čiji je genije „motor koji zuji kroz istoriju".

U ZNAKU
PREŽIVELIH
IDEJA I TEORIJA

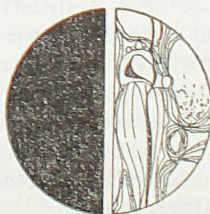
Priličnu zbrku načinio je Branko Lazarević tragajući za pokretačkim snagama istorijskog kretanja (onog ukrug i spiralno). Iz prethodnog stava jasno je da su glavni pokretači istorije genijalni pojedinci — vođi masa. Ali pitanje je šta te velike nagoni na određenu akciju? Na jednom mestu Lazarević kaže da je taj glavni pokretač u sud, koji je udesio „da se ništa dva puta na isti način ne ponovi". („Život je, ipak, Heraklitova reka", vajka se Lazarević — str. 235.) Ali samo dve stranice docnije zaključak će biti drugi, vulgar-nomaterijalistički: „Jer šta je to što sve to kreće? Je li to zakon polariteta, suprotnosti, koji kreće i druge pojave na zemlji i po svetu? Sigurno je da je i on tu i, sem njega, i samoodržanje, i presvetli egoizam, i održanje vrste. Ima još i drugih uslova i razloga, ali ovi su glavne opruge. One su taj 'životni dah' koji funkcioniše i kreće taj ljudski pokret i taj hod ka nepoznatim ciljevima" (236). Iz ovih osnovnih razloga — zakona polariteta, samoodržanja, presvetlog egoizma i održanja vrste — u svetu se vode večite borbe i sudari: između čoveka i čoveka, čoveka i društva, između rasa, ideologija, vera, političkih stranaka, klasa, država itd. „Zato su ratovi prirodne pojave, i zato ih ima više nego mira. I mir nije ništa drugo do primirje između dva rata" (238). Prema tome, konstatuje Lazarević, borba je zapravo osnovni pokretač istorije: „Borba, borba i borba je osnovna poluga i bitni pokretač od atoma do ljudskog društva, kroz svu faunu i floru i kroz svu silu i materiju" (238). Razrađujući ovu misao, Lazarević dolazi i do nekih neodrživih konkretnih rešenja: na primer, da se borba među klasama i političkim grupacijama u autokratskim režimima obavezno pretvara u revoluciju, „dok se u demokratskim ovo ne dešava", jer se sve nekako reši kompromisom i međusobnim poravnanjem zavađenih strana. Tako nam je Lazarević otkrio i svoje shvatanje o društvenim revolucijama: one su stvar i rezultat veće ili manje demokratičnosti političkih režima. Na kraju krajeva, Lazarević je opet promenio mišljenje o osnovnim polugama istorijskog kretanja, pa ih je pronašao u ljudskom duhu. U tom smislu on piše na jednom mestu: „Sve je to (kretanje), pak, ograničeno, jer je ograničen i ljudski duh, pokretač svih tih snaga", misleći pri tom na istorijske snage.

CEDOMIR
POPOV

U posljednjem poglavlju eseja Branko Lazarević je saopštio još nekoliko svojih subjektivističkih i, po našem uverenju, potpuno neprihvatljivih, shvatanja istorije i istoričara. Polazeći od pretpostavke da „istorija ima koliko i istoričara” i da se prava istina o prošlosti zapravo i ne može saznati, on otkriva da najmanje vere ima u dela napisana od doktrinara, bez obzira na to kojoj doktrini pripadali. „Kad oni navuku svoje sektaške naočare i navuku naušnjake i napiju se vina ove ili one metodologije — onda zbogom istino” (250). Da nas ne bi ostavio u nedoumici, on nam otkriva i koje istoričare ne smatra doktrinarima, već „koliko-toliko nezavisnim”, čija dela nisu pisana „za državnu, rasnu, versku i političku upotrebu”. To su pisci „prave i stvaralačke istorije”, „veliki duhovi” Polibije, Cezar, Tacit, Tit Livije i Salustije od starijih, i niko drugi do Teodor Momzen i maršal Peten (!) od novijih.

Takvim, dakle, gledištima „obogatio je” Branko Lazarević, leta gospodnjeg 1967 (ništa ne menja stvar što na kraju eseja stoji da je napisan još 1944-45.), našu progresivnu naučno-istorijsku i filozofsku misao. Gledišta su to koja su se mogla sresti u građanskim historiografskim i filozofskim školama još u XVIII i XIX stoleću i samo u reakcionarnijim naučnim pravcima našeg veka. Tako kompletno sortirana u čitav jedan sistem — neprihvatljiv i neosnovan gotovo od svoje prve do poslednje tačke — ne može se, međutim, više pronaći gotovo nigde u svetu.

Primeri nenaučnog, anahroničnog i improvizatorskog tumačenja istorijske problematike, kojih smo se ovde dotakli, kao i drugi slični koje nismo pominjali, moraju izazvati otpor svakog naprednijeg intelektualca. U istoričara ova tumačenja biće razlog jednoj posebnoj odbojnosti prema svakoj popularizaciji i literarno-esejističkoj obradi historiografske i filozofsko-istorijske problematike. Zato se i ne treba čuditi, i ne treba to nazivati esnafskom zaštitom sopstvenog zanata, ako jednog dana bude u javnosti i glasno izgovoren zahtev: prepustite istoriju istoričarima.

dr radoslav
stojanović

**POVODOM
ZABRANE
JEDNOG
UNIVERZITETSKOG
UDŽBENIKA**

Komisija za udžbenike Zagrebačkog sveučilišta zabranila je u novembru 1967. godine udžbenik Međunarodni odnosi i međunarodno pravo od prof. dra Staniše Kostića. Komisija je pri odlučivanju imala u vidu negativnu kritiku na koju je ovaj udžbenik naišao u domaćoj i stranoj naučnoj i stručnoj javnosti. O ovom događaju opširnije je pisala zagrebačka štampa („Studentski list”, br. 25 i „Vjesnik u srijedu” od 15. XI 1967).

Zabrana jednog univerzitetskog udžbenika u svakoj sredini, pa i u našoj, nije svakidašnja pojava, stoga izaziva šire interesovanje javnosti. Ovo utoliko pre što je poznato da udžbenike pišu renomirani naučni radnici i pedagozi ili, ako to nije slučaj, što se udžbenici napisani od mladih i još nepoznatih naučnih radnika objavljuju uz recenzije poznatih naučnika i pedagoga. Uz ove mere, redovno je slučaj da se organizuju posebne univerzitetske komisije, a u birokratskim sistemima i komisije nadležnog ministarstva vlade, čija se nadležnost svodi na organizaciju stručne i naučne provere priloženog rukopisa udžbenika. U skladu sa rezultatima različitih oblika provere, ove komisije zvanično daju odobrenje da se rukopis štampa ili ga odbacuju.

Ako uza sve te mere društvenog obezbeđenja od eventualne neodgovornosti ili nedoraslosti autora jedan udžbenik biva zabranjen, onda se sasvim ozbiljno postavlja pitanje: kako je to uopšte moguće? Pitanje u preciznijem vidu redovno glasi: ko je društveno i naučno odgovoran što je svetlost dana ugledao jedan udžbenik prema kome se primenjuje drastična mera zabrane njegovog korišćenja?

U slučaju udžbenika profesora Kostića, svi ovi poznati postupci bili su sprovedeni. Renomirani recenzenti, od kojih je jedan akademik, a drugi rektor univerziteta, odobrenje nad-

ležne komisije na osnovu ovih recenzija i, najzad, edicija udžbenika, pošto se ovo delo objavljuje kao učilo u jednoj visokoškolskoj ustanovi.

Pred našu javnost se sada postavlja pitanje: da li su na donošenje odluke o zabrani odlučno uticali neki napred navedeni razlozi, ili su u pitanju neki treći činioci? Mada je u odluci o zabrani rečeno da je upravo stručna kritika u stranoj i domaćoj javnosti dovela do ovakvog rešenja, po toku stvari u vremenu koje je prethodilo zabrani može se steći utisak da je reč o uzrocima političke prirode, tj. o političkoj nepodobnosti ovog udžbenika za pedagoški rad na univerzitetu. Zbog toga što se može steći utisak da je do zabrane došlo zbog političke nepodobnosti ovog udžbenika želim ponovo da uzmem reč povodom ove knjige.¹⁾ U stranoj kritici i komentarima kritike u domaćoj štampi nije došao u prvi plan potpuni naučni i stručni promašaj ovog udžbenika te se još više može sumnjati da je u pitanju delo koje je iz političkih razloga zabranjeno. Ovakvi zaključci posebno se mogu sresti u štampi na Zapadu, čemu je ozbiljno doprineo ceo postupak oko odobrenja i zabrane ovog udžbenika, kao i kritika sovjetskog profesora Jakovljeva, objavljena u časopisu „Voprosi istorii“, br. 9 od oktobra 1967. god.

Prof. Jakovljević je svoju kritiku usmerio na neke stavove profesora Kostića o politici Sovjetskog Saveza u toku drugog svetskog rata. Ozbiljnost sa kojom je prof. Jakovljević prišao ovoj knjizi je, međutim, u potpunoj nesrazmeri sa naučnom neozbiljnošću tog udžbenika Visoke upravne škole u Zagrebu. Zato bi moglo da se postavi pitanje prof. Jakovljeviću: da li je on tu knjigu pročitao u celini? Osvrćući se uglavnom na politički smisao nekih antistavova prof. Kostića, prof. Jakovljević propušta da ukaže na naučni promašaj knjige u celini.²⁾ Pošto je naučni radnik, prof. Jakovljević morao je znati da pred sobom ima jedno delo koje je neki čudom moglo da se uvrsti u ediciju Manualia Universitatis Studiorum Zagrebensis. Knjiga prof. Kostića predstavlja, bez sumnje, naučni skandal (svestan sam neadekvatne oštine ove reči, jer ovo delo nikako ne može da se smatra naučnim po bilo kakvim kriterijumima koji odvajaju naučni rad od drugih oblika delatnosti) u jugoslovenskoj nauci, jer njen opšti kulturni nivo ne doseže ni linije najnižih oseka naučne misli uopšte. Svaki upućeni čitalac može zapaziti da u toj knjizi nema nikakvih stavova kojih se autor dosledno držao, da ta knjiga vrvi od nepreciznosti u ocenama, faktološkim greškama, koje su mogle da se jave samo kao rezultat krajnje neozbiljnosti itd.

„Vjesnik u srijedu“ je 15. XI 1967. god. doneo izjavu jednog od recenzenata akademika Ferda Čulinovića, u kojoj se doslovce kaže: „Kad sam razgledao rukopis, ustanovio sam da Kostićevo djelo, uzeto u cjelini, može odgovoriti spomenutoj namjeni ako se izostave neka mjesta, a druga teme-

¹⁾ Kritiku ovog udžbenika sam objavio u „Jugoslovenskoj reviji za međunarodno pravo“, 1–3, 1966. O ovom udžbeniku je prvi kritički osvrt na neka pitanja objavio dr Velibor Gavranov u „Gledištima“, br. 10–11/1966.
²⁾ Nije naodmet zabeležiti i to da prof. Jakovljević propušta da sovjetskoj javnosti kaže da je knjiga dra Staniše Kostića u Jugoslaviji naišla na izuzetno loš prijem, i to mnogo pre nego što se on latio pera.

ljito prerade." Drugim rečima, udžbenik je na zadovoljavajućem nivou, ali ima nekih mesta koja treba da se izostave i nekih koje treba preraditi. Ako bi bilo sve tako kako kaže akademik Čulinović, a to je VUS bez komentara preneo (s razlogom, prirodno), onda nema mesta primedbi sovjetskom piscu kritike prof. Jakovljevu da je u svojoj kritici preosetljiv (kritika VUS-a) jer polazi od toga da je autor imao zle namere. Jer ako je sve dobro, izuzev političkih stavova o nekim pitanjima, onda su i ti delovi rezultat naučnog stava i naučne odgovornosti i savesti prof. Kostića, Naime, ako je neko sa punom naučnom odgovornošću i savešću došao do nekakvih stavova, što znači, uz doslednu primenu naučnog metoda došao do potpuno proverene naučne istine, onda samo razlozi političkog oportuniteta mogu da dovedu do neobjavljivanja takvih stavova. Ako bi, pak, takvi stavovi bili objavljeni, onda se može prihvatiti njihova politička kritika, te kroz polemiku u javnosti omediti odgovornost i autora tih naučnih stavova i njegovih političkih kritičara. Drugim rečima, u tom slučaju ni naša zamerka prof. Jakovljevu nema osnova. Međutim, s obzirom na kvalitet dela dra Kostića, o čemu sam u kratkim crtama već govorio i sa čime se zainteresovani čitalac može upoznati detaljnije u objavljenim kritikama koje sam naveo, takvoj polemici nema mesta sa stanovišta naučne savesti i naučne odgovornosti.

POVODOM ZABRANE
JEDNOG
UNIVERZITETSKOG
UDŽBENIKA

Ipak, mislim da se može odati priznanje akademiku Čulinoviću što je svojom izjavom odgovorio zahtevima javnosti. Međutim, prof. Branimir Janković, koji je takođe bio recenzent ove knjige, čini se, ne smatra da ima nekakvih obaveza prema naučnoj, stručnoj i uopšte, javnosti u nas.³⁾ Utoliko gore, naravno, ne za javnost.

Govorimo otvoreno i ne vređajmo se. Ne mogu da verujem da su recenzenti pažljivo pročitali ovaj rukopis pre nego što su dali svoju aprobaciju za njegovo objavljivanje. Ne mogu to da verujem s obzirom na naučni ugled i naučnu spremnost recenzenata da ocene vrednost jednog naučnog rada iz kruga njihove naučne delatnosti. Nije to, na žalost, prvi slučaj u nas. Oportunizam koji u nas postoji u nauci doveo je do stanja u kome mi, tako reći, nemamo naučne kritike. Ili ako se ona i pojavi, posledice su najčešće loše po njenog autora. Često se preti sudom, čak se i izlazi na sud, ili se kroz moćne kuloarske puteve čini sve da se autor kritike unizi, okleveta za zlu nameru, bonapartističko osvajanje pozicija, katedara, honorara za sopstveni udžbenik itd. Usmena razmatranja i raspravljanja o udžbenicima ili drugim radovima u okvirima naučnih i stručnih kolegijuma, profesionalnih udruženja, redakcijama časopisa, s malim izuzecima, potpuno su zamrla i nikakvi naponi ih ne mogu pokrenuti. Intelaktualna atmosfera se tako umrtvljuje, odgovornost za naučni rad slabi, jer se najčešće u jednoj određenoj sredini uopšte ne zna, a još manje čita, o čemu pišu pojedinci iz takvih krugova. Tako nije retka pojava da u

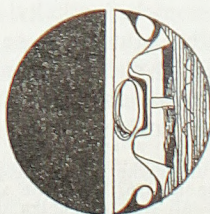
³⁾ Izjava Komisiji za udžbenike Zagrebačkog sveučilišta, o kojoj je pisala „Borba“ od 27. decembra 1967. god., ne znači i izjavu za javnost pred kojom su se svi događaji oko udžbenika dra Staniše Kostića javno odigravali.

udžbenicima možemo naći nečuvane jezičke i pojmovne skradnosti, što je za udžbenik (i za svako objavljeno delo) nezamislivo s obzirom na njegovu pedagošku funkciju. Ako bi se kritika i pojavila, autor bi sa olimpske visine hladno objavio drugo izdanje, ne osvrćući se na tamo neka piskaranja malicioznih kritizera.

Po pravilu, štampane stvari se ne proprate odgovarajućom kritikom a prikazi knjiga se najčešće svode na prepričavanje sadržaja ili ukazivanje pohvala autoru. S druge strane, ako se i pojavi loša kritika u štampi, o njoj se najčešće govori u kuloarima, jer naša naučna sredina ne želi da se „potresa” javnim raspravljanjem o „osetljivim” pitanjima. Na taj način se i naučna recenzija uspavljuje pred malom mogućnošću osude javnosti. Najbolji dokaz za ovo tvrđenje je i činjenica da je udžbenik dra Kostića zabranjen kao udžbenik tek nakon kritike inostranog kritičara (ne bih želeo da poverujem da je toj kritici usledio i neki politički pritisak), koji se uglavnom zadržao na kritici nekih političkih stavova autora. Znači, naučna kritika nije bila dovoljna, a to je žalosna činjenica. Sigurno je da je Komisija, koja je sada zabranila ovaj udžbenik, morala nakon oštire kritike u našoj naučnoj javnosti, preduzeti korake da se ponovo recenzira taj udžbenik i da tek nakon te nove recenzije donese odluku. Dakle, ne zabranu nakon negativne kritike u zemlji i inostranstvu, već nakon nove recenzije pozvanih stručnjaka, s obzirom na to da kritika može biti negativna na različite načine, te se zbog nje same ne mora zabranjivati jedan udžbenik.

Ovo je moje mišljenje, jer ima pojava da je javna kritika ukazivala i na plagijate u našoj naučnoj literaturi a da odgovorne komisije nisu reagovala (čekajući, možda, kritike iz inostranstva), što pokazuje dokle ide naše malograđansko nezameranje. Zar treba naročito isticati kakav smisao imaju ovakvi odnosi za našu nauku? Zato neka nam knjiga dra Kostića bar pomogne da se krenu neke vode.

DR RADOSLAV
STOJANOVIC

snežana
joksimović

**TREĆI
KONGRES
PSIHOLOGA
JUGOSLAVIJE**

Treći kongres psihologa Jugoslavije, održan u Beogradu od 25. do 28. oktobra, višestruko je pokazao napredak psihologije za ove tri godine koje su protekle od prethodnog kongresa. Činjenica da su prve samostalne psihološke katedre u našoj zemlji osnovane pre šesnaest godina, što dokazuje da se psihologija kod nas može smatrati relativno mladom naučnom granom, još više uvećava značaj njenog naglog razvoja poslednjih godina. Razvitak psihologije ogleda se u neprestanom povećanju broja diplomiranih psihologa, u diferenciranju više grana psihologije, kao i u otvaranju sve različitijih radnih mesta za psihologe. Postojanje posebnih republičkih društava psihologa, učešće oko 100 psihologa sa svojim saopštenjima na kongresu, simpozijumi i sekcije u kojima je organizovan rad kongresa, takođe su pokazatelji napretka psihologije. I najzad, najbolji pokazatelji nivoa na kome se danas psihologija nalazi su sami kongresni radovi — njihov sadržaj i kvalitet, što je istovremeno i jedan od najznačajnijih pokazatelja uspešnosti samog kongresa.

Sekcije za opštu psihologiju, socijalnu psihologiju, psihologiju rada, za pedagošku i razvojnu psihologiju, za kliničku psihologiju, kao i simpozijumi „Metodološki problemi procenjivanja znanja i osobina učenika“, „Psihološki problemi samoupravljanja u industrijskim preduzećima“, „Sposobnosti“, „Umor i odmor“ predstavljaju istovremeno i kategorije u koje su, prema svojoj tematici, svrstani svi radovi. Nazivi sekcija i simpozijuma već nagoveštavaju aktuelnost problema koji su u okviru njih obrađivani, što će pokazati detaljnija analiza pojedinih radova.

Kongresni razgovori predstavljaju značajnu novinu ovog skupa. „Privredni i društveni problemi Jugoslavije u svetlu prime-

njene psihologije", „Mesto psihologa u našem društvu" i „Siromaštvo kao promenljiva u našim istraživačkim projektima" — to su teme za razgovor kojima se aktuelnost takođe ne može osporiti.

Plenarno predavanje koje je neposredno posle otvaranja kongresa održao dr Rudi Supek na temu „Socijalna psihologija i socijalistički humanizam" po svom pristupu bilo je dosledno autorovom zahtevu da se u razmatranju određenog problema ne sme ostati samo u okvirima „vlastite specijalnosti i znanstvene sigurnosti". To nije bio ni psihološki ni sociološki pristup, to je naprosto naučni pristup koji je probleme sagledavao celovito, kakvi oni i jesu. Jedino takvim pristupom je i bilo moguće postići cilj koji je autor imao: pokazati na primeru odnosa socijalne psihologije i socijalističkog humanizma da objektivnost i preciznost naučnih pojmova zavise od samih okvira u kojima se pojmovi definišu i operacionalizuju. Odnos između socijalne psihologije i socijalističkog humanizma razmatran je još konkretnije kao odnos između psihologije i sociologije, posebno kad je reč o tumačenju problema „individualne" i „kolektivne" svesti. Na primerima različitih shvatanja, od kojih neka dominantnu ulogu pripisuju pojedincu, a druga društvu, prikazano je prevazilaženje jaza koji je kod nekih autora oštro delio individualnu svest od kolektivne svesti, a time i psihologiju od sociologije.

Kao rešenje za jednu od velikih briga socijalističkog humanizma, koja proizlazi iz činjenica da ljudi otuđuju jedan deo svoje volje u moći koju predstavlja država i kojoj se dobrovoljno podvrgavaju jer je nosilac „opštih interesa", navodi se Marksova ideja o komunističkoj zajednici, koja bi jedina bila pravi posrednik između ljudi i pravi medijum njihove socijalizacije.

Mada se u istraživanjima sa sociološkom orijentacijom ide od globalnog nivoa, a u istraživanjima psihološke orijentacije obratnim putem — od pojedinca i međuličnih odnosa do spoznaje grupe kao specifičnog oblika društvene egzistencije, ove orijentacije se susreću na istim problemima, što je ilustrovano na primeru odnosa čoveka prema radu i proizvodnim odnosima, koji je od neposrednog interesa za socijalistički humanizam. Dok se u prvoj fazi na čoveka u radu gleda sa čisto tehničkog i ekonomskog utilitarnog gledišta, u drugoj fazi se interes okreće ka čoveku kao organizmu ili psiho-fizičkom mehanizmu. Psihološki interes se u trećoj fazi pretvara u izrazito socijalno-psihološki, o čemu svedoče i mnoga istraživanja „ljudskog faktora" u proizvodnji. Još dalje se otišlo u četvrtoj fazi, koju karakteriše vođenje računa o tome da i grupa kojoj radnik pripada nije izolovana, već je samo element jednog društvenog sistema, čime se i socijalno-psihološko stanovište proširilo do sociološkog stanovišta.

Uvođenje socijalnog sistema u ispitivanje odnosa među ljudima i grupama u proizvodnom procesu dovelo je, pored potrebe za saradnjom psihologije i sociologije, i do situacije u kojoj je stav „naučne neutralnosti" neodrživ. Savest prisiljava sociologa i psihologa da se radikalizuju u smislu onog

humanizma koji u dodiru sa društvenim sistemom i njegovim prilagođavanjem na čovekove društvene potrebe (kao što je i potreba za učestvovanjem u donošenju svih značajnih odluka) postaje socijalistički humanizam.

Svestrano razmatranje shvatanja odnosa kolektivne i individualne svesti sa gledišta različitih grana psihologije, kao i sa gledišta sociologije, precizno određenje osnovnih zahteva socijalističkog humanizma, kao i stav o nemogućnosti potpune odvojenosti sociologije od psihologije, osnovna su obeležja ovog predavanja. Ova obeležja mogu se istovremeno smatrati i obeležjima kongresa u celini, koji je ostao dosledan stavu o potrebi interdisciplinarnе saradnje, a raznovrsnošću i aktuelnošću problema kojima se bavio pokazao svestranost psihološkog pristupa, i njegovu društvenu angažovanost.

Ponekad se psiholozima stavlja primedba da se bave usitnjenim, društveno manje važnim problemima u laboratorijskim uslovima i da su takvi radovi, bez obzira na svoju naučnu vrednost, kratkog društvenog dometa. Međutim, činjenica da je jedan od simpozijuma na kongresu posvećen psihološkim problemima samoupravljanja pokazuje da ta primedba nije uvek održiva. Kako je period samoupravljačke prakse u nas relativno dug, postojanje radova iz te oblasti nije nimalo neobično. Naprotiv, bilo bi mnogo neobičnije da ih nema.

Od desei radova, koliko ih je na kongresu bilo u okviru simpozijuma o problemima samoupravljanja, nekoliko njih, bilo pomoću teorijskih razmatranja ili na osnovu empirijskih podataka o distribuciji socijalne moći i o odgovornosti rukovodećeg kadra u radnim organizacijama, pokazali su da je stvarno upravljanje proizvođača ograničeno.

Teorijski prilog dra Mladena Zvonarevića „Distribucija socijalne moći u radnoj organizaciji”, koji je za svaku fazu sprovođenja jedne akcije pokazao koliko je moć samoupravljača ograničena i razloge zbog kojih je tako, posebno je značajan kao podsticaj za dalja teorijska a naročito empirijska proveravanja ovog koncepta. I mada je vrlo argumentovano pokazano da osnovna intencija samoupravljanja nije ostvarena, zaključak koji je izveden nije pesimističan jer se navodi postojanje makar i malog broja preduzeća u kojima je samoupravljanje realnost, a ne fikcija. Osim toga, autor nije ostao samo na kritici načina sprovođenja samoupravljanja, već je dao i vrlo realne predloge za poboljšanje takve situacije.

Druga grupa radova sa ovog simpozijuma posvećena je preprekama ekonomskom napretku i razvitku samoupravljanja kao što su tradicionalističko ponašanje sa svim karakteristikama predindustrijske ruralne sredine, nedovoljna informisanost i nestručnost samoupravljača.

Dr Josip Županov je u svom referatu pokazao da istraživanje ljudskog ponašanja u samoupravnoj radnoj organizaciji treba proširiti na ekonomske stavove članova organizacije koji obuhvataju stavove prema preduzetničkom riziku, kao i stavove koji se odnose na raspodelu čistog dohotka. Koristi od ovakvog proširenja područja istraživanja autor

vidi u tome što se u istraživanje uključuju „struje koje teku kroz preduzeće a koje ono niti stvara niti kontroliše“, u novim analitičkim mogućnostima koje pruža povezivanje ekonomskih stavova sa procesima socijalne participacije i sa strukturom društvene moći u organizaciji, kao i u podsticaju interdisciplinarnoj saradnji prilikom izučavanja samoupravne radne organizacije.

Referat dra Nikole Rota zasnovan je na empirijskim podacima koji su pokazali da odnos prema samoupravljanju kao principu organizovanja društva, prema samoupravljanju kao realizaciji tog principa u određenom privrednom preduzeću i spremnost za aktivno angažovanje u sprovođenju samoupravljanja, predstavljaju tri psihološka različita odnosa a ne jedan jedinstveni stav. Ovakvi rezultati od značaja su za prevazilaženje grešaka prethodnih istraživanja u kojima su se neopravdano identifikovala ova tri različita odnosa i na osnovu jednog od njih zaključivalo i o ostalima.

S obzirom na relativno dugu praksu samoupravljanja u nas, na mnoge teškoće oko sprovođenja principa samoupravljanja i na često neargumentovane i uopštene kritike samoupravljanja, ovaj bi simpozijum bio mnogo uspešniji da je, pored vrlo značajnih i podsticajnih teorijskih doprinosa, bilo više empirijskih radova. Nedostatak empirijskih radova iz ove oblasti donekle je ublažen postojanjem nekih od radova iz oblasti socijalne psihologije i psihologije rada, koji su indirektno tretirali i samoupravljanje.

Da se psihologija nije okrenula od potreba društva, pokazali su i ostali problemi razmatrani u okviru sekcije za socijalnu psihologiju, kao što je uloga sindikata, grupno odlučivanje, analiza dosadašnjeg načina reizbora direktora sa nacrtom kriterijuma čija bi primena poboljšala kvalitet izabranih stručnjaka. Sličan odnos prema aktuelnim društvenim problemima karakteriše i sekciju za psihologiju rada na kojoj je, između ostalih, razmatran problem uticaja uslova rada na stav prema skraćenoj radnoj nedelji, odnos između stepena učešća u donošenju odluka i otpora prema promenama u proizvodnji, kao i uticaj metode rukovođenja na produktivnost i međuljudske odnose.

Rad posebnog simpozijuma o metodološkim problemima procenjivanja znanja i osobina učenika biće od velike koristi za nastojanje da se učenici i njihov uspeh procenjuju što je moguće tačnije i objektivnije. Takva objektivnost omogućila bi relativno jednak odnos prema svim učenicima i povećanje nivoa i kvaliteta znanja koje se od njih očekuje.

Osnovni cilj ovog delimičnog pregleda rada pojedinih sekcija i simpozijuma bio je omogućavanje uvida u aktuelnost, društvenu usmerenost i praktičnost jugoslovenske psihologije. I ostale oblasti koje su na kongresu bile zastupljene nisu ništa manje značajne ni za razvoj psihologije ni za društvo u kome se ona razvija. U vremenu u kome živimo i koje karakteriše česta ugroženost mentalnog zdravlja, postojanje kliničke psihologije kao posebne oblasti ne samo što je razumljivo već je i neophodno. Pedagoška i razvojna psihologija su od velikog društvenog značaja već tim što se bave određenim problemima dece i omladine. Upra-

vo zbog njihovog značaja, mali broj radova iz oblasti dečje psihologije svakako predstavlja nedostatak ovog kongresa koji je utoliko veći što je i u okviru sekcije za kliničku psihologiju bilo malo radova posvećenih dečjoj psihopatologiji. Ovako svestrana i po oblastima diferencirana manifestacija psiholoških dostignuća ne bi se mogla zamisliti bez radova iz opšte psihologije koja se može smatrati početkom i osnovom daljih grananja i diferenciranja. Njen stalni razvoj još više podstiče dalji napredak već postojećih specijalnih grana psihologije, kao i što stvara uslove za pojavu novih.

TREĆI KONGRES
PSIHOLOGA
JUGOSLAVIJE

Mada je programom kongresa bila predviđena posebna sekcija za profesionalnu orijentaciju, radova iz ove oblasti nije bilo, što, uprkos velikoj raznovrsnosti tema, predstavlja veliku prazninu. Upravo u pogledu društvene važnosti i aktuelnosti koje su već istaknute kao odlike većine radova, kongres je na području profesionalne orijentacije izneverio. S ozbirom na dugu tradiciju koju profesionalna orijentacija ima kod nas i njen veliki značaj, odsustvo takvih radova je skoro neobjašnjivo. Možda je to zato što profesionalna orijentacija u našim uslovima ne može da ima mnogo efekta, jer je za nečije profesionalno opredeljenje često presudniji kapacitet pojedinih škola i fakulteta i mogućnost zaposlenja u određenim strukama nego sposobnosti onih koji se profesionalno orijentišu. Ovo hipotetičko objašnjenje nije i opravdanje, jer su psiholozi dužni da i u izmenjenim i otežanim uslovima ostanu angažovani, bilo tako što će pokušavati da nađu rešenja u novonastaloj situaciji, bilo što će tražiti načine za izmenu takve situacije.

Gledano u celini, kongresne radove karakteriše visoki stepen naučnosti, što se ogleda u njihovoj teorijskoj zasnovanosti, metodološkoj egzaktnosti i osnovanosti zaključaka. Teorijski radovi, mada dobro argumentovani, dobili bi u značaju kada bi se više zasnivali na empirijskim podacima.

Nedostatak ponekih empirijskih radova je i njihov čisto deskriptivni nivo, bez neophodnih interpretacija, uopštavanja i predviđanja. U korišćenju statističkih metoda, bez obzira na to koliko je to adekvatno činjeno, postoji izvesno preterivanje i neelastičnost, što se ogleda u revnosnom navođenju ne samo statističkih postupaka koji su primenjeni već i pomoćnih dokaza da je neki statistički zaključak tačan. Kao da bi se određeni zaključci smeli izvoditi ako za njih ne bi postojala statistička osnova koju svakako uz rad treba priložiti, ali ne i posebno naglašavati, jer se ona u naučnim radovima podrazumeva.

Problemi nekih radova su možda suviše usitnjeni, suviše praktički i ne daju mogućnosti za šira uopštavanja. Oni su, bez sumnje, interesantni za one koji se njima neposredno bave, ali ne i za razvoj psihologije kao nauke. Opravdanje što su i takvi radovi ušli u program kongresa može se donekle naći u činjenici da se psihologijom najviše bave psiholozi — praktičari, za koje je i razmena rezultata uže stručnih radova potrebna i korisna.

Nedostatak neophodne naučne opreznosti je karakteristika nekih od empirijskih radova koji se ispitivanjem determinanti

određene pojave bave tako što uticaju svakog pojedinačnog faktora pridaju apsolutni značaj, ne kontrolišući i druge, istovremeno prisutne faktore čije je dejstvo takođe moguće. Pored bogatstva i raznovrsnosti tema, za empirijske radove u celini karakteristične su i raznovrsnost i složenost primenjenih metodoloških postupaka, što, svakako, povećava njihovu vrednost.

Inače umesna i korisna diskusija kongresnih radova, koja se uglavnom odnosi na metodološke probleme, bila bi još značajnija da je više posvećena teorijskim problemima i postavkama.

Tri kongresna razgovora, mada o podjednako važnim temama, obavljena su sa različitim uspehom.

Najmanji uspeh postignut je diskusijom na temu „Mesto psihologa u našem društvu“, koja, osim što je pokrenula pitanja kao što su potreba za užom specijalizacijom psihologa po završenom fakultetu, nedovoljno korišćenje psihologa i psihologije od strane društva i nerešen status psihologa (koji se ogleda i u tome što posao psihologa obavljaju stručnjaci i nestručnjaci drugog profila), nije pružila značajnije rezultate. Pored toga što mnogi važni problemi nisu ni zahvaćeni, diskusija je ostala bez rezultata i usled nedostataka konkretnih, precizno razrađenih predloga za izmenu i poboljšanje položaja psihologa. Stiče se utisak da su još aktuelni problemi koji su razmatrani na Savetovanju o stanju i perspektivama jugoslovenske psihologije, održanom marta 1963. godine, da se od tada gotovo ništa nije uradilo na njihovom rešavanju pa su se i sami psiholozi pomalo umorili od takve neefektivnosti.

Privredni i društveni problemi Jugoslavije u svetlosti primenjene psihologije razmatrani su ne toliko kroz razgovor koliko pomoću monologa pojedinih učesnika. Tako je izneveren pojam razgovora, ali zato ništa više nije iznevereno. Pored dosta značajnih problema navedenih u uvodnom materijalu za diskusiju, kojima bi psiholozi mogli da se bave, ali se ne bave jer se to od njih ne traži, i ostali učesnici su navodili različite probleme za čije je bolje rešenje neophodno angažovanje psihologa. To su, na primer, različiti problemi iz oblasti turizma, zdravstva, sporta, selekcija najboljih ljudi u situaciji viška radne snage, objektivno ispitivanje znanja učenika na čijim bi se rezultatima bazirala i reforma školstva, donošenje teza i propisa o dužini radnog vremena i staža, problemi omladine, vaspitavanje za poziv roditelja, obrazovanje odraslih. Na žalost, zvaničnih predstavnika društva koji bi mogli da kažu šta društvena zajednica očekuje od psihologa i da čuju šta psiholozi mogu da pruže društvu nije bilo, kao što ih nije bilo ni tokom celog kongresa, čak ni na njegovom otvaranju.

Psiholozi se nisu zadržali samo na problemima na čijem bi rešavanju društvena zajednica trebalo da ih angažuje. Oni su samokritički izneli i neke od mogućih subjektivnih uzroka zbog kojih zajednica to ne čini: nedovoljna stručnost pojedinih psihologa, amaterska zloupotreba psiholoških instrumenata, nedovoljna umešnost psihologa da rezultate svoga rada prezentuju u razumljivoj formi, odsustvo nacрта eko-

nomske i političke koristi koju bi društvo moglo da ima od određenog poduhvata.

O siromaštvu kao promenljivoj u našim istraživačkim projektima se zaista razgovaralo. Učesnici u diskusiji, mada različitih profesionalnih pristupa, gotovo svi su se složili da se termin siromaštvo može upotrebljavati jer je adekvatan i korišćen u neformalnim situacijama. Razgovarano je o moralnom, političkom i sociološkom aspektu siromaštva. Mada je o postojanju problema siromaštva u nas govorilo više učesnika, niko od njih nije bio za uravnilovku niti za napuštanje principa raspodele prema radu. Svi su se složili da diferenciranje uslovljeno razlikama u znanju, stručnosti, sposobnosti i produktivnosti treba dozvoliti, ali uz stalno podizanje baze, uz stalnu brigu o poboljšanju materijalnih uslova najsiromašnijeg sloja u društvu.

Pored rezultata nekih konkretnih istraživanja, koji ubedljivo govore o evidentnosti siromaštva u nas i uticajima koje ono ima na razne vidove društvenog života, izneti su i neki predlozi za prevladavanje siromaštva. Ovim predlozima se naročito insistira na većim ulaganjima u društveni nego u lični standard, pogotovo kada su u pitanju deca i omladina kojima treba omogućiti jednak start.

Ova diskusija, čiji su učesnici pokazali punu angažovanost u rešavanju neobično akutnog društvenog problema, može se smatrati logičnim zaključkom i završetkom osvrta na rad kongresa pošto sadrži sve njegove osnovne karakteristike predstavljajući najpotpunije ostvarenje zahteva koji su postavljeni u plenarnom predavanju. O tome najpre svedoči sama tema razgovora, koja znači vođenje računa o ljudskim potrebama, čime je zadovoljen jedan od osnovnih zadataka socijalističkog humanizma. Učesnici različitih profesionalnih opredeljenja, sa stavom koji je daleko od svake neutralnosti, omogućili su ispunjenje zahteva koji se na to odnose. Granica između sociološkog i psihološkog pristupa nije bilo, što je i razumljivo s obzirom na to da problem siromaštva, svojom složenošću i nerazlučivošću na pojedinačne vidove, ne dopušta ni pojedinačne, jednostrane pristupe.

Treći kongres psihologa Jugoslavije, pored raznovrsnosti razmatranih tema i korišćenih metoda, što je dokaz velikog napretka psihologije u nas, karakteriše i izrazita usmerenost ka rešavanju društvenih problema. Takva usmerenost i zainteresovanost za najakutnije probleme naše društvene zajednice govori o tome da psiholozi predstavljaju društvenu snagu na koju treba računati više nego što se to u nas dosad činilo.

TREĆI KONGRES
PSIHOLOGA
JUGOSLAVIJE

silvano
bolčić

DIREKTOR U SAMOUPRAVNIM ODNOSIMA*

Učestalim raspravama u dnevnoj štampi o položaju i ulozi direktora u našem samoupravnom sistemu pridružili su se i naučnici, grupa saradnika okupljenih oko Ekonomskog instituta Hrvatske u Zagrebu, koji su, uz pomoć „Informatora“, organizovali vrlo intresantan i koristan susret sa više od 500 direktora iz svih krajeva Jugoslavije. Osnova za diskusiju na ovom simpozijumu bila je knjiga¹⁾ sa 18 priloga, od kojih svaki predstavlja rezime jednog obimnijeg proučavanja pojedinih aspekata položaja i funkcije direktora u samoupravnim odnosima. Čini se da se u sadašnjoj fazi proučavanja ove složene pojave redaktori ove knjige (D. Gorupić, J. Brekić) nisu usudili da naprave sintezu navedenih priloga. Takva sinteza nije prezentirana ni na Simpozijumu mada je jedan vid rezimiranja objavljenih radova ipak izvršen. Pošto su svi prilozi bili podeljeni u tri grupe (Razvoj samoupravljanja i rukovođenja, Funkcija direktora u samoupravnim odnosima, Kadrovi u ulozi direktora radne organizacije), svakog dana na Simpozijumu tri poznata naučna radnika koji se bave ovom problematikom (dr A. Fiamengo, dr M. Dautović i dr M. Novak) pripremili su uvodna izlaganja koja, iako različita po karakteru, predstavljaju pokušaj sinteze priloženih referata za navedene tri grupe.

Dobar prikaz ovog skupa verovatno bi zahtevao sintezu ne samo podnetih referata već i diskusije koja se vodila tri dana. Cilj ovog osvrta je mnogo skromniji. Prikazati svaki referat nije moguće, a pogotovo nije moguće detaljnije opisivati diskusiju. Glavna namera ovog napisa je da prikazu-

*) Osvrt na simpozijum „Funkcija direktora u samoupravnim odnosima“, Opatija, 30. X—1. XI 1967.

¹⁾ D. Gorupić, J. Brekić (redaktori), „Direktor u samoupravnim odnosima“, Ekonomski institut, „Informator“, Zagreb, 1967.

jući Simpozijum istakne nekoliko osnovnih ideja, koje su više ili manje otvoreno došle do izražaja na ovom skupu:

1. Raspravljanje o direktoru u samoupravnim odnosima nužno znači i raspravljajanje o samoupravljanju u praksi.
2. Način i n t e r p r e t a c i j e „normativne“ koncepcije samoupravljanja uveliko određuje shvatanje funkcije direktora u samoupravnim odnosima.
3. Nerešena pitanja funkcionisanja samoupravne organizacije otežavaju određivanje funkcije direktora u samoupravnim odnosima.

Sigurno je da se referati objavljeni u knjizi, pa ni diskusija i uvodna izlaganja, ne mogu svesti na navedena tri problema, ali je moj utisak da se veliki deo Simpozijuma može shvatiti kao nastojanje da se odgovori na ta pitanja.

U referatima D. Gorupića i Z. Vidakovića²⁾ dolazi do izražaja veoma naglašeno prva osnovna ideja. D. Gorupić je vrlo detaljno obradio razvoj sistema samoupravljanja, vodeći računa o promenama u sistemu rukovođenja koje s tim razvojem dolaze do izražaja. Koristeći se analitičkim postupkom (pa i grafičkim prikazivanjem), on želi da pokaže osnovne odnose koji se uspostavljaju na liniji vršenja vlasti (koja se u kontekstu njegovog rada može shvatiti kao način obezbeđivanja funkcionisanja organizacije radi ostvarivanja osnovnih zadataka zbog kojih ona postoji) i onih odnosa u organizaciji koji znače rešavanje sukoba interesa što dolaze do izražaja u tom zajedničkom delovanju.

Bez namere da detaljno prikazujem njegov prilog, izložiću samo one delove toga rada koji su na liniji konkretnog usavršavanja samoupravljanja u praksi.³⁾ Gorupić smatra da treba prevazići protivrečnost rukovođenja i samoupravljanja, i s tim u vezi, on vidi više rešenja od kojih ću izneti samo najinteresantnija. On naglašava neophodnost razvijanja neposrednog samoupravljanja na nivou radne jedinice („ekonomske jedinice”), s tim da rukovodilac radne jedinice bude s t r u č n o , ali i demokratski (samoupravno) izabrano lice. Povezivanje radnih jedinica na nivou preduzeća (organizacije) vrši se preko radničkog saveta, kao najvišeg predstavničkog organa koji kreira generalnu politiku razvoja, i upravnog odbora, koji je izborni, stručni i plaćeni organ. Članovi upravnog odbora su rukovodioci radnih jedinica, direktor i pomoćnik direktora koga bira savet. D. Gorupić smatra da takav organ ima dovoljno stručnosti i „demokratske reprezentativnosti” da može samostalno voditi poslovnu politiku radne organizacije. On smatra da se sve odluke u radnoj organizaciji prema predloženom „modelu” donose g r u p n o , tako da se i funkcija direktora najvećim delom iscrpljuje u koordinaciji delovanja posebnih delova organizacije. On smatra da bi i naziv u vezi s tim trebalo promeniti. Trenutno — smatra Gorupić — naziv „koordinator” najadek-

DIREKTOR U
SAMOUPRAVNIM
ODNOSIMA

²⁾ D. Gorupić, „Tendencije u razvoju radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji”, nav. delo, str. 3—39; Z. Vidaković, „Socijalno-ekonomske determinante položaja i uloge direktora radnih organizacija”, nav. delo, str. 40—70.

³⁾ Vidi o tome detaljnije, D. Gorupić, nav. rad, str. 33—39.

vatnije bi odgovarao funkciji direktora u uslovima samoupravljanja.

Prilog Z. Vidakovića jedan je od teorijskih radova Simpozijuma, čiji je cilj bio da normativnu koncepciju samoupravljanja „operacionalizuje”, imajući u vidu način dosadašnje realizacije koncepcije samoupravljanja u praksi. U analizi položaja i funkcije direktora u dosadašnjim odnosima on je izložio determinantne tog položaja čiji je izvor u sukobu samoupravljanja sa elementima svojinskih monopola i najamnog rada, s jedne strane, i stihijnosti materijalnih procesa koji su dobrim delom „ispali” iz kontrole samoupravnog mehanizma, s druge strane.

Vidaković dolazi do interesantnog zaključka da je jedan od pokazatelja postojanja najamnog karaktera rada i dejstva svojinskog monopola nepoklapanje interesa radne organizacije (taj interes čini osnovu ponašanja direktora i ostalih članova stručnog tima) i interesa radnika, koje dosadašnji sistem samoupravljanja samo delimično uspeva da pretvori u udružene proizvođače.⁴⁾ Na osnovu toga on zaključuje: ukoliko je motivacija aktera samoupravnog odlučivanja za razvijanje proizvodnih snaga (otpori odvajanju sredstava za modernizaciju i sl.) slabija, utoliko je verovatnija reakcija profesionalnih upravljača (kao funkcionera svojinskog monopola) u pravcu potiskivanja radničkog samoupravljanja ili u pravcu uspostavljanja efikasne kontrole nad tim organima. On smatra da je najčešći i najefikasniji način da se to postigne u stvaranju jedne latentne, neformalne organizacije upravljanja i rada i z v a n (ne nasu prot) formalno institucionalizovane samoupravne organizacije.⁵⁾

Drugi značajan splet determinanti položaja i funkcije direktora on vidi u nedovoljnoj kontroli materijalnih procesa (to nije samo pitanje tehnologije, već i delovanje tržišta, ekonomskih zakonitosti i drugih vanekonomske činilaca koji imaju svoju logiku ispoljavanja). Ta stihijnost procesa koji određuju ekonomski i ukupni položaj radne organizacije predstavlja važan faktor ograničavanja samoupravljanja. Radna organizacija je p r i s i l j e n a da odlučuje o stvarima za koje nije u stanju da unapred (racionalno) predvidi rezultate (posledice) takve odluke, a pogotovo nije u stanju da tom prilikom vodi računa o okolnostima koje će činiti okvir ostvarivanju njene odluke. U taj splet okolnosti spadaju i samoupravne odluke drugih organizacija, o čemu radna organizacija nema nikakvih ili vrlo slabe informacije. Vidaković zaključuje: ukoliko je autonomija radne organizacije prema spoljnim faktorima manja, utoliko je nezavisnost direktora i drugih „faktičkih upravljača” prema samoupravnim odlukama veća.⁶⁾ U takvoj situaciji informacije o kretanjima na tržištu, kao i sve druge informacije, imaju poseban značaj. Koliko su više spoljne komunikacije postale m o n o p o l direktora i

⁴⁾ Vidi Z. Vidaković, nav. rad, str. 46.

⁵⁾ Vidi Z. Vidaković, nav. rad, str. 48.

⁶⁾ Vidi Z. Vidaković, nav. rad, str. 55.

ostalnih članova rukovodećeg tima, toliko je njihova nezavisnost od samoupravnih odluka veća.

Može se reći da je problem informacija i racionalnog operativnog odlučivanja bio veoma naglašen i na ovom simpozijumu. Pored Vidakovića, o potrebi uvođenja modernih metoda odlučivanja i upravljanja, o novoj „tehnologiji upravljanja“, o „kibernetici“, M. Sindić je dao veoma stručan prilog.⁷⁾ Stiče se utisak da bi se funkcija direktora i drugih rukovodilaca i stručnih kadrova u našim uslovima mogla definisati kao pokretanje i stručno vođenje istraživačkih, analitičkih i programerskih poslova, stručno vođenje komunikacionih i informacionih procesa radi proizvodjenja što veće količine informacija za zasnivanje samoupravnih odluka.⁸⁾

Veliki deo razmišljanja o načinu određivanja funkcije direktora sadrži ideju razgraničavanja samoupravnih i rukovodnih poslova. D. Bilandžić ovu ideju posebno jasno ističe u svom prilogu.⁹⁾ On najpre analizira izvesna pogrešna shvaćanja koja polaze od stanovišta da su svi stručni da odlučuju o svim problemima privređivanja i poslovanja, zbog čega se stalno kompromituje ideja samoupravljanja u praksi. Drugo stanovište zastupaju oni koji ističu da naučna organizacija rada isključuje potrebu participacije radnika u odlučivanju. Bilandžić zatim ukazuje da način interpretacije samoupravljanja u praksi nužno dovodi do prevlasti stručnih kadrova u samoupravnom odlučivanju. Način raspravljanja o pojedinim pitanjima, tj. stručno postavljanje problema, stručno raspravljanje o predloženim rešenjima faktički isključuje radnike iz tog procesa. Bilandžić smatra da bi za radnički savet trebalo formulisati predloge odluka polazeći sa stanovišta, ne njihove stručne zasnovanosti, već društveno-ekonomskih implikacija koje one sadrže.¹⁰⁾

Mada je ovakvo shvaćanje do sada već isticano u praksi, u naučnim i drugim diskusijama o problemima realizacije samoupravljanja, ono nije našlo odjeka u zakonskim propisima koji regulišu odnose rukovođenja i samoupravljanja. Može se tvrditi da će određivanje funkcije direktora zavisiti uveliko od shvaćanja osnovnog cilja koji se samoupravljanjem želi postići i zahteva koji udruženi radnici postavljaju s obzirom na samoupravljanje. Po mišljenju D. Bilandžića, glavni kriterijum za ocenjivanje prihvatljivosti stručnih i poslovnih odluka jeste njihov uticaj na lične dohotke i fondove radne organizacije.¹¹⁾ Moglo bi se zaključiti da su ekonomski ciljevi osnovni, ako ne i jedini ciljevi koje radnici izražavaju u svojim zahtevima prema samoupravnim i drugim organima odlučivanja, i da se u

⁷⁾ M. Sindić, „Direktor i suvremeni metodi upravljanja procesima“, nav. delo, str. 137—156.

⁸⁾ To je zaključak i Z. Vidakovića o osnovnoj funkciji direktora i drugih rukovodećih kadrova u uslovima samoupravne organizacije, nav. rad, str. 68.

⁹⁾ D. Bilandžić, „Odnosi između radničkog savjeta i direktora u poduzeću“, nav. delo, str. 83—94.

¹⁰⁾ Vidi D. Bilandžić, nav. rad, str. 92.

¹¹⁾ Isto, str. 92.

razgraničavanju poslova rukovođenja i samoupravljanja moraju imati u vidu, pre svega, ti ciljevi.

Po mišljenju nekih diskutanata, domen odlučivanja direktora i drugih stručnih kadrova u radnoj organizaciji svodi se na poslovno-tehničku oblast, a područje samopravnog odlučivanja su društveno-ekonomski odnosi. U podtekstu tih mišljenja je shvatanje da su tehničke odluke socijalno (i politički) „neutralne”, da se o tome može odlučivati objektivno, racionalno, na osnovu naučnih metoda, i da svako ograničavanje slobode odlučivanja u toj oblasti, ako se samoupravljanjem nameće, ne samo smanjuje poslovno-tehničku efikasnost radne organizacije već i kompromituje samoupravljanje i omogućava zadovoljavanje zahteva udruženih radnika u pogledu porasta ličnih dohodaka (što je pretpostavka podizanja njihovog životnog standarda) i porasta fondova (što je, opet pretpostavka njihove ekonomske sigurnosti). Toj grupi shvatanja pridružuju se i oni koji ističu da „samoupravljanje nije samo sebi cilj”, da je to „sredstvo” da se ostvare ekonomski ciljevi, porast produktivnosti, viši standard itd., što je pretpostavka za ostvarivanje socijalističkih odnosa u društvu. U ovom prilogu ima mnogo ideja sa kojima bi trebalo započeti dijalog. Ali, s obzirom na određenu veličinu osvrta, ukazaću samo na neke logičke posledice navedenih shvatanja.

Pre svega, nije sasvim sigurno da se sve tehnološke odluke mogu tretirati kao socijalno „neutralne”. Kada bi to bilo tačno, razrešavanje protivrečnosti i nejasnoća u odnosu rukovođenja i upravljanja, pa i pitanje funkcije direktora, ne bi predstavljalo tako ozbiljan problem da se o njemu više od deset godina raspravlja. Kao što je D. Bilandžić istakao u svom radu, stručne (a to su tehnološke i ekonomsko-poslovne) odluke imaju određene socijalno-ekonomske implikacije o kojima se mora samopravno odlučivati. Apstraktno nije naročito teško (mada ni to nije do sada činjeno) razlučiti stručni i socijalno-vrednosni aspekt jedne odluke, ali zadatak nije u apstraktnom već u praktičnom, konkretnom diferenciranju tih aspekata, jer se tek tada uspostavlja „čisti” odnosi među onima što odlučuju o stručnim i onima što odlučuju o socijalno-vrednosnim implikacijama neke odluke. Istraživanja u tom pravcu još nisu vršena; ako se uopšte takvo diferenciranje može izvršiti, ono mora biti zasnovano na iskustvu i nauci.

Drugi problem nastaje u vezi sa shvatanjem da samoupravljanje nije samo sebi cilj, već sredstvo da bi se postigli drugi ciljevi. Pretpostavimo da je pojam samoupravljanja jasno i jednoznačno određen za one koji takva shvatanja zastupaju (što nije realna pretpostavka). Tretirati samoupravljanje kao sredstvo znači prihvatiti i sledeće logičke implikacije:

- a) ako je samoupravljanje sredstvo, postavlja se zahtev da se ono jasno, jednoznačno i operacionalno, dakle, racionalno, odredi;
- b) potrebno je razmotriti efikasnost samoupravljanja s obzirom

na postavljene ciljeve (ciljevi su — pretpostavlja se — ta-kođe jasno i jednoznačno određeni);

- c) pošto je cilj, po pravilu, važniji nego sredstvo, uvek je moguće postaviti pitanje: da li je izabrano sredstvo najefikasniji način da se dati cilj ostvari? Ako nije, trebalo bi izabrati druga sredstva da bi se ti ciljevi efikasnije ostvarili.

Verovatno da zastupnici shvatanja da „samoupravljanje nije samo sebi cilj” polaze ili od određenog načina ostvarivanja samoupravljanja ili nemaju u vidu ovaj logički niz zaključaka koji se na osnovu takvog stava može izvesti. Radi izbegavanja eventualnog nesporazuma, potrebno je u vezi s ovim delom osvrta istaći da shvatanja koja su ovde analizirana nisu tako jasno istaknuta na Simpozijumu, naročito ne u objavljenim referatima, ali na osnovu nekih diskusija moglo se zaključiti da takvi stavovi postoje. Logička analiza tih shvatanja daje im veću „težinu”. Namera je takvog razmišljanja da istakne ideju da pod pritiskom praktičnog ostvarivanja samoupravnih odnosa mora doći do shvatanja koja u osnovi znače **z a h t e v z a r e d e f i n i s a n j e m n o r m a t i v n e k o n c e p c i j e s a m o u p r a v l j a n j a u p r a v c u n j e n o g o p e r a c i o n a l n o g i r a c i o n a l n o g „p r e v o d e n j a” u s i s t e m o s t v a r l j i v i h i e f i k a s n i h o d n o s a u p r o c e s u p r i v r e d i v a n j a**.

DIREKTOR U
SAMOUPRAVNIM
ODNOSIMA

Zaboravimo na trenutak logičke implikacije navedenih shvatanja. Sasvim je sigurno da su takva shvatanja rezultat traženja rešenja na liniji efikasnijeg samoupravljanja i efikasnijeg poslovanja u radnim organizacijama. Ideja o razgraničavanju poslova rukovođenja i poslova samoupravljanja stalno se javljala u referatima i u diskusiji na Simpoziju. To razgraničavanje je u izvesnoj meri i zakonski obezbeđeno. Potrebno je reći da je rukovođenje vođenje proizvodnih (radnih) procesa i upravljanje tim procesima pomoću posebnih savremenih metoda u okviru zacrtane samopravne politike¹²⁾, ali to nije dovoljno. To je, čini se, opšteprihvaćeno mišljenje. Takvo rešenje je i suviše uopšteno da bi moglo služiti kao osnova za efikasno rukovođenje i efikasno samoupravljanje. Istovremeno, tumačenje zakonskih propisa, smatraju mnogi direktori, ograničava slobodu njihovog delovanja, pa je to, verovatno, dalo povoda J. Brekiću da istakne ideju da „direktor može uspešno igrati svoju ulogu u samoupravnim odnosima ako se **d e e t a t i z i r a n j e g o v a f u n k c i j a**” (podvukao S. B.).¹³⁾ Razgraničavanje domena odlučivanja dovodi do veće slobode ponašanja direktora i drugih članova rukovodnog tima, pa se s tim u vezi naglašava značaj jasnog definisanja odgovornosti pojedinih aktera u donošenju odluka. Taj se problem, po mišljenju J. Brekića, rešava tako što svaka radna organizacija stvara svoj „poslovník” — „kodeks odgovornosti”.¹⁴⁾

M. Korošić je svojim radom¹⁵⁾ dao vrlo koristan doprinos defi-

¹²⁾ Tu ideju ističe J. Brekić u svom prilogu „Organizacioni aspekti funkcije direktora u samoupravnim odnosima”, nav. delo, str. 113—135.

¹³⁾ Vidi J. Brekić, nav. rad, str. 129.

¹⁴⁾ Vidi detaljnije, isto, str. 134.

¹⁵⁾ M. Korošić, „Funkcija direktora s obzirom na tržište i cijene”, nav. delo, str. 171—190.

nisanju funkcije direktora kao samostalnog aktera u procesu odlučivanja, i to, pre svega, u domenu odluka koje su vezane za tržište i cene. On sasvim jasno ističe da za takve odluke direktor treba imati ovlašćenje da ih samostalno donosi uz konsultacije sa njegovim stručnim „štabom”. Prenosjenjem takvih ovlašćenja na direktora prenosi se i o d g o v o r n o s t za odluke koje on samostalno donosi. Pošto takva funkcija znači i preuzimanje velikog r i z i k a, pojedinci će biti motivisani da vrše takvu funkciju ako postoji odgovarajući sistem nagrađivanja. Korošić smatra da se poslovi direktora u sferi tržišta i cena za koje on odgovara svode na sledeće: (1) stvaranje novih tržišta, (2) prodavanje robe po ceni koju je tržište spremno da plati, (3) stalno investiranje za održavanje nivoa i proširivanje proizvodnje prema potrebama tržišta; (4) politika prema tržištu treba da polazi od principa da preduzeće mora biti ne samo sve veće već i sve bolje, (5) s tim da se svi ti ciljevi ostvaruju uz realizaciju što većeg dohotka.¹⁶⁾ Poslednji problem na koji bi u ovom radu trebalo ukazati vezan je za motivaciju direktora da se ponaša u skladu sa očekivanjima koja su institucionalno ili netorمالno izražena u pogledu njegove uloge.

Rad J. Županova¹⁷⁾ predstavlja još jedan značajan prilog ovog autora proučavanju sistema samoupravljanja u praksi. Kao polaznu osnovu svojih razmatranja on je uzeo shvatanje koje je i u objavljenim radovima za Simpozij i u diskusiji na tom skupu, pa i u svim javnim raspravama isticano, tj. da direktor treba da bude stručnjak. On je najpre analizirao tri moguće interpretacije ovakvog shvatanja.

Po jednoj interpretaciji moglo bi se tumačiti da će direktor biti stručnjak ako je r u k o v o d e n j e p r o f e s i j a koja se može naučiti kao i druge profesije (inženjer, ekonomista i sl.). Po drugom shvatanju, direktor će biti stručnjak ako r u k o v o d e n j e p o s t a n e trajna delatnost, „karijera”, što pretpostavlja postojanje „p r o f e s i o n a l n e u p r a v e”. Najzad, treće shvatanje (za koje Županov nalazi da se jedino može imati u vidu kada se u našim uslovima iznosi taj zahtev) ističe princip s t r u č n i h k v a l i f i k a c i j a kao osnovnog kriterijuma za izbor d i r e k t o r a umesto političkih „kvalifikacija” ili poznanstva i sl. Iako Županov naglašava da se sposobnost rukovođenja ne može dokazati diplomom, on ipak ističe nužnost izbora stručnjaka na rukovodeća radna mesta. Sposobnost „učenja” veštine rukovođenja znatno je veća kod onih sa višim prethodnim obrazovanjem. Istovremeno, stručniji direktor će lakše sarađivati sa stručnjacima, pošto će stručna mišljenja, pružajući manji otpor dolasku stručnjaka u radnu organizaciju, što će se pozitivno odraziti na podizanje kvalifikacione strukture radne organizacije.

¹⁶⁾ Vidi M. Korošić, nav. rad, str. 180.

¹⁷⁾ J. Županov, „Motivacioni aspekti regrutiranja stručnjaka za funkciju direktora radnih organizacija”, nav. delo, str. 234—256.

Da to nisu samo logička očekivanja, potvrđuje i referat J. Brekića¹⁸⁾ o povezanosti osobina direktora i karakteristika radne organizacije kojom on rukovodi. Jedan od rezultata Brekićeve analize potvrđuje prethodnu misao da će stručniji direktor biti okružen stručnijim rukovodećim timom i uopšte kvalifikovanijim članstvom radne organizacije. Bilo bi jednostrano zaključivati da će kvalifikaciona struktura radne organizacije zavisiti samo od stručnosti direktora. Ali, da stručnost direktora može uticati na tu strukturu, teško bi bilo sumnjati.

U drugom delu svog priloga Županov daje analizu pozitivnih i negativnih motivacionih faktora koji određuju ponašanje stručnjaka u odnosu na direktorsku funkciju. Povod za takvu analizu autor nalazi u nepovoljnoj strukturi direktorskog kadra i minimalnim promenama te strukture posle opštih reizbora direktora u 1966. godini.¹⁹⁾

O izvesnom otporu stručnjaka da se prihvate direktorske funkcije već je bilo pisano u nekim naučnim radovima. Dr Županov svojim radom ponovno i sistematski analizira faktoze koji dovode do takvog ponašanja.

Među negativnim motivacionim faktorima Županov ističe sledeće činjenice:

1. Kada se stručnjak javlja za direktorsku funkciju, on menja svoju profesiju. Mogućnost neuspeha znatno je veća, s tim što će odvojenost od profesije kasnije otežati povratak u profesiju ako se na funkciji direktora doživi neuspeh.
2. Funkcija direktora je izrazito polifunkcionalna. Direktor vrši kontrolu zakonitosti (što ga stavlja u ulogu „birokrate“ iz državne administracije). On mora da zastupa interese lokalne zajednice (u izboru direktora, lokalna zajednica ima često presudan uticaj), pa se mora ponašati kao „lokalni političar“. On je i organ samoupravljanja jer priprema predloge odluka za radnički savet i sprovodi odluke samoupravnih organa što ga stavlja u ulogu „štabnog savetnika“, i izvršnog rukovodioca. Najzad, on samostalno obavlja poslove iz svog delokruga, što mu nameće ulogu „upravnog rukovodioca“. Vršiti uspešno sve te poslove nije nimalo jednostavno, utoliko pre kada se zna da interesi koje pojedine uloge nameću nisu uvek isti, već su često suprotni. Prema tome vršiti funkciju direktora nije nimalo lako.
3. Teški radni uslovi, „sastančenje“ i stalna vezanost za radnu organizaciju, uz приметно ograničavanje privatnog života, odbijaju stručnjake od rukovodećih funkcija.
4. Socijalna klima — smatra Županov — takođe deluje kao negativan motivacioni faktor. Istraživanja pokazuju da direktor ima najveći faktički uticaj u procesu odlučivanja u radnoj organizaciji. Ta „društvena moć“ je, međutim, „nelegalizovana“, stoga se direktori stalno nalaze u opasnosti da budu proglašeni „krivcima“ i „birokratima“ kada rezultati rada budu nepovoljni. S druge strane, uspeh or-

DIREKTOR U
SAMOUPRAVNIM
ODNOSIMA

¹⁸⁾ J. Brekić, „Ocjenjivanje uspešnosti rada direktora“, nav. delo, str. 257—277.

¹⁹⁾ J. Županov iznosi o tome i statističke podatke, nav. rad, str. 233.

ganizacije, po pravilu, tumači se ne kao njihov uspeh, već uspeh organa samoupravljanja.

U analizi pozitivnih motivacionih faktora Županov ističe sledeće:

1. lični dohoci direktora, po pravilu, veći su od ostalih stručnjaka u radnoj organizaciji, što može doprineti da se stručnjaci prihvate direktorske funkcije;
2. društveni status (ugled) direktora u radnoj organizaciji i van nje često je viši od statusa drugih stručnjaka, što, takođe, direktorsku funkciju može činiti privlačnijom;
3. društvena moć, koja je, kao što je već istaknuto, znatno veća u direktora nego u ostalih u organizaciji, može biti pozitivan motiv, jer,
4. omogućuje ostvarivanje vlastitih zamisli, daje veći „prostor“ za ispoljavanje inicijative, kreativnosti i preduzetničke sposobnosti;
5. direktor uživa posebnu sigurnost u zaposlenju, jer se teže smenjuje nego drugi članovi organizacije;
6. direktorski položaj otvara nove mogućnosti za unapređenje, doduše, ne po profesionalnoj liniji, ali ako neko nije u stanju da napreduje u svojoj profesiji, on može biti motivisan da preuzme rukovodeće radno mesto koje mu otvara nove kanale za napredovanje.

Empirijske činjenice i logičko-teorijska analiza navode Županova na zaključak da u sadašnjim uslovima, negativni motivacioni faktori imaju veći uticaj nego pozitivni i da se time može objasniti nedovoljan broj stručnih kandidata na konkursima za izbor direktora. On posebno ističe problem „nelegalizovane“ velike društvene moći direktora, koja stalno rađa sukobe između direktora i organa samoupravljanja, tražeći od direktora da stalno „manipuliše“ u svojim različitim ulogama da bi smanjio sukobe i rizik neuspeha. Županov ukazuje na mere koje bi doprinele jačanju pozitivnih i slabljenju negativnih faktora. Neke od tih mera traže i određene strukturne promene, koje se mogu preduzeti na osnovu sistematskih razmišljanja i istraživanja koja idu u dva pravca:

- „1. u pravcu redefiniranja funkcije i uloge direktora poduzeća, a to zahtijeva da se preispita cjelokupna institucionalna struktura privredne organizacije;
2. u pravcu ispitivanja svih aspekata direktorskog „zanimanja“ koji mogu motivirati ili demotivirati stručnjake da se natječu za radno mjesto direktora.”²⁰

Ne negirajući značaj ostalih priloga, trebalo bi spomenuti posebno i rad V. Rusa o sociološkim aspektima odgovornosti rukovodilaca.²¹) Taj rad, sa analiziranim radovima, kao i nekoliko drugih radova na Simpozijumu, stavlja naglasak na nerešene probleme samoupravne organizacije u praksi, koji otežavaju jasno definisanje uloge direktora u našem samoupravnom sistemu. Autor posebno ukazuje na izvesna neshvatanja razlike između mera sankcionisanja i mera stimulisavanja za efikasan rad organizacije. Njegova analiza procesa sankcionisanja odluka i ponašanja u organizaciji

²⁰) Vidi o tome detaljnije, J. Županov, nav. rad, str. 240—255.

²¹) V. Rus, „Sociološki aspekti odgovornosti rukovodilaca“, nav. delo, str. 203—217.

ukazuje na izvore pogrešnih koncepcija o odgovornosti i, u tom sklopu, uloge direktora u samoupravnoj organizaciji. U praksi se često koristi sankcionisanje tamo gde bi trebalo koristiti stimulisanje, i obratno. Pri tome se zaboravlja da je funkcija sankcionisanja da o bezbedi minimum integrativnog ponašanja, dok je stimulisanje upereno na maksimiranje bilo koje aktivnosti. Ova ideja V. Rusa je istaknuta u ovom prikazu jer doprinosi osvetljavanju problema sa kojima se susreće samoupravno „zakonodavstvo“, što se vrlo jasno vidi u nerešenim problemima nadležnosti direktora i drugih rukovodećih kadrova u radnim organizacijama.

DIREKTOR U
SAMOUPRAVNIM
ODNOSIMA

Razmišljanja o problemima koji su vezani za određivanje nadležnosti direktora i odgovornosti pojedinih tela koja donose odluke sa različitim posledicama za članove jedne radne organizacije ukazuju na značaj p o v e r e n j a kao osnove za efikasno odlučivanje u samoupravnoj organizaciji.

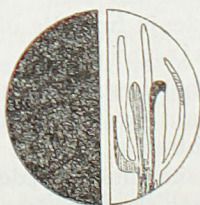
Bez obzira na način određivanja i sadržaj nadležnosti direktora, njegova funkcija predstavlja jedan vid posrednog odlučivanja, posrednog ostvarivanja volje radnog kolektiva, koji je nosilac „samoupravnog suvereniteta“ u našim uslovima. Pretpostavka posrednog ostvarivanja vlastite volje (posredne demokratije) jeste p o v e r e n j e u sistem posredne demokratije i n o s i o c e posrednog odlučivanja. Što je veće poverenje u organe radne organizacije da će donositi odluke u interesu ne samo apstraktno shvaćenog preduzeća već i radnih ljudi u organizaciji, veći će biti njihov autoritet i nadležnosti u samoupravnom odlučivanju. Na relaciji direktor-organi samoupravljanja pitanje poverenja takođe postoji i ukoliko se zahtevi za ograničavanje nadležnosti bilo direktora bilo organa samoupravljanja više ističu, utoliko više postoji nepoverenje u mogućnost ostvarivanja interesa organizacije (ili nekog dela organizacije) tim putem.

U sadašnjim uslovima, funkcija direktora određena je dvostrukim poverenjem (ili nepoverenjem): društvene zajednice, koja zakonom određuje izvesna područja direktorovih prava, i radne organizacije, koja svojim samoupravnim aktima utvrđuje obaveze direktora prema radnoj organizaciji. Stalno prisutne tendencije institucionalnog ograničavanja nadležnosti direktora govore o stalnom nepoverenju u mogućnost ostvarivanja interesa radne organizacije i društvene zajednice drugim metodima osim sankcionisanja ponašanja direktora i ostalih aktera u procesu odlučivanja. Pored V. Rusa, i drugi učesnici Simpozija su isticali da postojanje dva „sankcijska subjekta“ (kako bi V. Rus rekao) otežava efikasno vršenje funkcije direktora i njeno s a m o u p r a v n o d e f i n i s a n j e.

Moj je utisak da se, pored nesumnjivog doprinosa ovog skupa praktičnom rešavanju problema efikasnog funkcionisanja samoupravne organizacije, najviše pažnje posvetilo onim aspektima direktorske funkcije gde je moguće prilagođavanje zahtevima samoupravne organizacije. Ukazujući

na problem poverenja, želeo sam da istaknem misao da je potrebno tražiti rešenja ne samo na liniji prilagođavanja već stvarnog samoupravnog definisanja direktorske funkcije i rukovodećih uloga uopšte. To bi, pored ostalog, značilo da će funkcija direktora biti različito definisana u različitim organizacijama, i da će samo takvim određivanjem specifičnosti date radne organizacije doći potpuno do izražaja.

Želeo bih da ovaj osvrt podstakne interesovanje za ovaj skup, koji, iako okrenut najviše direktorima, nije bio posvećen samo njima, već traženju rešenja da se sistem samoupravnog odlučivanja i proces privređivanja učine efikasnijim nego do sada. Za sve one koji se bave izučavanjem naše samoupravne prakse ovaj napor grupe naučnih radnika, okupljenih oko Ekonomskog instituta u Zagrebu, ne bi trebalo da ostane nepoznat.

dr zaga
pešić-golubović

**SOCIOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE
— ŠTA JE TO?***

Nemam nameru da ulazim u pitanje — da li je vrsta radova kao što je knjiga K. Kilibarde društveno korisna i u kom smislu može biti društveno korisna. Ono što je mene podstaklo da pišem povodom ove knjige jeste podnaslov: „Samoupravljanje i Savez komunista — rezultati sociološkog istraživanja u srezu Kraljevo” (podvukla Z. P. G.). Mislim da je koristan i vredan truda pokušaj da se odgovori na pitanje: mogu li se radovi ove vrste smatrati sociološkim istraživanjima i gde je granica između sociološkog istraživanja i prezentiranja određene vrste evidencije, između naučnog empirijskog ispitivanja i iznošenja zapažanja, između naučne verifikacije teorijskih pretpostavki i empirijskih ilustracija neobaveznih razmišljanja. Smatram da je ovo neophodno učiniti, jer se u nas sve manje povlači ta neophodna granica, pa javnost stiče pogrešnu sliku o sociologiji kao nauci i o vrednosti socioloških istraživanja.

Na primeru knjige Krste Kilibarde, koju ću baš zbog toga nešto detaljnije analizirati, može se pokazati da nije teško povući tu granicu, ali i da je neophodno naglasiti da ta granica postoji — ne osporavajući da je, možda, potrebna i ova vrsta radova.

Mislim, stoga, da će biti potrebno da se odmah na početku istakne nekoliko do sada priznatih u nauci kriterijuma za razgraničavanje socioloških istraživanja od raznih ispitivanja socijalnih problema koja imaju mnogo skromnije pretenzije: da prikupe evidenciju

*) Povodom knjige: Krsto Kilibarda, Samoupravljanje i Savez komunista, Sociološki institut, 1966.

o nekom problemu i da zainteresovane institucije suoče sa postojanjem i rasprostranjenošću date pojave. Za razliku od takvog ispitivanja, koje takođe mora biti stručno vođeno, ali ne pretenduje da služi kao naučna analiza, sociološko istraživanje se mora pridržavati sledećih zahteva: (1) ono mora polaziti od određenih teorijskih pretpostavki, koje će odrediti: okvir istraživanja, metode i ukazati na vrstu podataka koje treba sakupljati; taj teorijski okvir kasnije služi za sistematizaciju sakupljene evidencije; (2) sociološko (kao i svako naučno) istraživanje pretpostavlja da su osnovni pojmovi definisani (teorijski i operacionalno), da bi se, s jedne strane, znalo o čemu istraživač govori i, sa druge, da bi se moglo proveravati koliko je u istraživanju bio dosledan i koliko su upotrebljena sredstva, odnosno dobijeni rezultati, adekvatni datim odredbama pojmova koji su empirijski proveravani; (3) istraživač mora biti rukovođen jasnim ciljem prilikom sakupljanja empirijskog materijala i već u toku istraživanja vršiti selekciju podataka, pokazujući neophodnu kritičnost prema „činjenicama”; (4) ali istraživač mora uzimati u obzir sve raspoložive podatke, da bi jedne činjenice proverio pomoću drugih, te mora i korigovati svoje teorijske pretpostavke, ukoliko empirijska evidencija pokazuje suprotno, ili formirati nove; empirijska evidencija ne sme da služi kao ilustracija (što se često meša sa dokazivanjem) hipoteza, niti se činjenice smeju „natezati” da bi teze na svaki način bile „dokazane”; (5) istraživač se mora služiti složenim sredstvima — metodima istraživanja, a stepen njihove složenosti zavisi od problema koji se ispituje; anketa ne može biti osnova jednog kompleksnijeg istraživanja, niti se samo dodavanjem utisaka (što se često meša sa posmatranjem) može izbeći jednostranost postupka; i (6) najzad (mada ovo nije ni poslednje po redu, ni krajnji element u nizu kriterijuma naučne analize), sociološko istraživanje se ne može svoditi na deskripciju stanja koje se činjenički argumentuje, niti na utvrđivanje procentualne zastupljenosti elemenata koji se u nekoj pojavi ispituju; ono se mora pitati o uzrocima, o faktorima koji stoje iza uočljivog stanja i opisivanih situacija, o korelacijama između elemenata koje mogu objasniti složenost pojave, ali i o prividnim korelacijama koje mogu da zamagle pravi karakter pojave.

O svemu tome Krsto Kilibarda se ne pita ni eksplicitno ni implicitno. Mislim da neće biti teško ovo dokazati. Ali zato treba govoriti što konkretnije i što više jezikom samog autora.

Pođimo najpre od definicije osnovnih pojmova. Istražuju se neki problemi samoupravljanja, odnosno mesto i uloga Saveza komunista u sistemu samoupravljanja (autor to određuje kao „odnos samoupravlja-

nja i Saveza komunista", što je nejasno). Pretpostavlja se da će pojam samoupravljanje biti defenisan. Međutim, autor to nije učinio, iz nepoznatih razloga (čak i da je mislio da je pojam toliko jasan i naučno definisan, bio je dužan da se na neku definiciju pozove i od nje pođe, da bismo, kao što sam napomenula, znali o čemu govori). Osim ako autor nije smatrao da sledeća rečenica predstavlja definiciju samoupravljanja:

„Radi se o fundamentalnom društvenom odnosu koji prožima i izaziva značajne promene u svim društvenim odnosima revolucionišući ih. Sa samoupravljanjem dolazi ne samo do promjena u odnosima već i do preocjenjivanja ljudskih vrednosti i ideala. Može se reći da je samoupravljanje način postojanja jugoslovenskog društva s obzirom na promjene koje je izazvalo” (str. 5).

SOCIOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE
— ŠTA JE TO?

Ili, možda, sledeći tekst:

„Samoupravljanje predstavlja sistem socijalnih odnosa koji postepeno razriješava suprotnost direktive i inicijative, pretvarajući direktivu u samoupravni čin, odnosno rezultat mnogih inicijativa, rezultantu volje sve većeg broja samoupravnih subjekata... Samoupravni procesi i odnosi, stvarajući uslove u kojima radni čovjek autonomno odlučuje o fundamentalnim pitanjima svoga rada, života, društva, oslobađaju čovekov kreativni potencijal” (str. 12).

Ostavimo po strani jezički kvalitet ovakvih odredbi, ukoliko one pretenduju da budu definicije; postavlja se pitanje: po kojim pravilima definisanja su one sačinjene, a zatim, kako se ovakve mogu iskoristiti u istraživanju. Možda se zato i dešava da se u radu samoupravljanje mnogo više tretira kao „čarobni štapić”, koji će rešiti sve probleme o kojima autor govori, jer je ono, kako reče autor, „način postojanja jugoslovenskog društva”, umesto da se otkriva karakter samoupravnih odnosa i njihovo lice i naličje (što autor, doduše, čini, ali te pojave tretira kao one koje su izvan samoupravljanja, a ne kao karakteristike samoupravnog sistema kakvog imamo danas i ovde). Možda se zbog nejasno određenih pojmova takođe dešava i to da autor govori o samoupravljanju i Savezu komunista kao o „dva sistema socijalnih odnosa” (str. 22. i 185, gde se kaže:

„Ako bi Savez komunista bio faktor vlasti nad ljudima nebi se mogli razvijati o d n o s i i z m e đ u n j e g a i s a m o u p r a v l j a n j a u p r a v c u njihove dalje humanizacije” — kurziv moj; pravopisne greške prepisane).

Stvarno ostaje krajnje nejasno šta je samoupravljanje za autora, kada ono (tj. samoupravljanje) stupa u neki odnos sa Savezom komunista, a verovatno i sa drugim organizacijama i institucijama u društvu? S obzirom na to da su društveni uticaj i demokratsko odlučivanje sledeća dva ključna pojma sadržana u pojmu samoupravljanje, da vidimo kako stoji sa njihovim definisanjem u ovoj knjizi. Mi saznajemo da je:

DR ZAGA
PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ

„u administrativnom periodu društveni uticaj u znatnoj mjeri bio određen društvenim položajem, odnosno ostalim komponentama koje ulaze u društveni položaj... Razvitkom samoupravnih procesa i odnosa dolazi do demonopolizacije, dekoncentracije društvene moći i uticaja. Razvija se u većoj mjeri samoupravna demokratska osnova društvenog uticaja. Umjesto ekonomske moći, društvenog položaja, samoupravni uticaj sve više p o č i v a n a b a z i a r g u m e n a t a, vrijednosti alternativa koje se predlažu za rješenja određenih problema i slično” (str. 20 — kurziv moj).

Ali šta je društveni uticaj, šta je društveni položaj, da li su društveni položaj i ekonomska moć identični ili različiti faktori itd. ne saznajemo. To ne saznajemo ni iz sledećih rečenica:

„Kao osnova društvenog uticaja postepeno nestaje bogatstvo, društveni položaj i slični elementi, a afirmiše se uticaj na osnovu istine, argumenata, vrijednosti, koje se postižu iz puteva i ciljeva koji se predlažu, istinitost i životnost izbora pravca akcije, itd.” (str. 95);

„Društveni uticaj zavisi prije svega, od sistema socijalnih odnosa radnog kolektiva, kao i šireg društva o kojem se radi. Ali on zavisi i od nivoa razvijenosti ličnosti koje čine dotično društvo. Otuda je uticaj indikator prirode tih odnosa, kao i stepena razvijenosti lica koje utiče i lica na koje se utiče” (str. 122).

Neosporna je originalnost autorovog shvatanja društvenog uticaja, koje se ovde nazire, ali mi možemo, ipak, samo da nagađamo šta autor podrazumeva pod društvenim uticajem, jer nigde nije jasno odredio komponente društvenog uticaja, već se služi krajnje opštim terminima, kao što su: socijalni odnos, šire društvo itd. Zato se, verovatno, i dešava da autor smatra da se o distribuciji društvenog uticaja može govoriti samo na nivou radnog kolektiva i da tu treba tražiti uzrok konkretne distribucije, te dozvoljava da postoji nejednakost društvenog položaja, ali veruje u snagu argumenata kao osnovu demokratskog odlučivanja i proširivanja baze društvenog uticaja; ne videći društvene korene postojeće di-

stribucije društvenog uticaja, autor okrivljuje neprestano pojedince u kolektivu kao nosioce birokratskog i tehnokratskog mentaliteta i sl.

Ovakva analiza bi se mogla sprovesti kod svih pojmova koji se upotrebljavaju i koje je bilo nužno definisati, pokazujući odsustvo jasne odredbe¹⁾, usled čega se i dešava da se sam sadržaj mnogih pojmova često u tekstu menja, kao, na primer, sadržaj pojma „anonimni uticaj”, koji autor pozajmljuje iz savremene sociološke literature. Ali taj pojam u sociološkoj literaturi znači, pre svega, institucionalizovanje autoriteta, usled čega on postaje anoniman; autor bez ikakvog objašnjenja menja smisao ovog pojma i govori o pojedincima koji nastoje da ostanu anonimni vršeći određeni uticaj u okviru neformalnih grupa.

SOCIOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE
— STA JE TO?

U prvi krug problema sa kojima se suočava čitalac ove knjige spada i takozvani teorijski okvir i način formulisanja pretpostavki, kao i izvođenje zaključaka.

„Teorijski okvir“ ove knjige sastoji se od jednog skupa nedovoljno sređenih i sistematizovanih ideja, do kojih je autor došao razmišljanjem, koje su ilustrovane citatima iz dela Karla Marksa. Za autora ne važi da svako naučno istraživanje mora da pođe od nekog teorijskog iskustva, od onog što je već saznato, da mora da konfrontira svoje shvatanje sa drugim (ili autor misli da je u oblasti koju on istražuje teorijski već sve rešeno i definitivno obrazloženo, pa on skromno dozvoljava sebi da sada samo „razmišlja na tu temu“?). Tako i pretpostavke autor formuliše samo iz sopstvenog razmišljanja, koja vrlo često nisu uopšte jasna. Da navedemo samo jedan primer, može se reći, tipične formulacije autorovih pretpostavki:

„U istraživanju se pošlo od toga da postoje značajne razlike u kvalitetu razrešavanja suprotnosti samoupravljanja kako po snagama koje se bore i odnose pobjedu tako i po rezultatu te borbe, rješenjima koja su proizašla a koja mogu biti od konzervativnih i kompromisnih do revolucionarnih” (str. 17).

Pitam se — kako ovakva „pretpostavka” može biti ikakvo rukovodstvo za istraživanje, šta ona osvetljava i usmerava i šta će kao rezultat moći da donese. Ona može jedino izraziti pozitivnu težnju autora da prevaziđe jednostrano, kruto gledanje kroz „crno-bele” naočare i da uoči suprotnosti i probleme; ali ne može poslužiti kao pretpostavka za istra-

¹⁾ Nije bez značaja ukazati još na neke primere koji pokazuju kako autor upotrebljava proizvoljno izvesne pojmove u toku svog istraživanja. Na primer, on se celo vreme služi pojmom „umni radnici”, ne objašnjavajući koga je svrstao u tu kategoriju; međutim, na str. 66, u tabeli postaje jasnije šta taj pojam za autora znači, kada kaže „umni radnici sa srednjom i do srednje škole”. Mislim da ovaj primer, pored ostalih navedenih, i suviše dobro pokazuje autorovu „kritičnost” u istraživačkom poslu.

živanje, koja će biti proveravana, i verifikovana do-
prineti nešto novo saznanju o pojavama koje se
ispituju.

Još je ozbiljnije pitanje: kako se autor koristi zaključivanjem na osnovu paralogizama, mešajući ga ili sa pretpostavkama ili sa zaključcima koji bi trebalo da proizađu iz istraživanja. Pokažimo to na tekstovima. Istina, autor priznaje da se na osnovu njegovog (i drugih) istraživanja mora zaključiti da su rezultati u razvijanju samoupravnih odnosa skromni; ali on dalje zaključuje:

„Naši rezultati u tom pogledu su skromni; ali su perspektive velike, velike su mogućnosti koje pruža sistem samoupravnih odnosa” (str. 35).

Očekuje se, dalje, da će autor pokazati iz čega on izvodi te velike perspektive. Međutim, on uporno ponavlja paralogizam *petitio principii* namesto argumentacije zaključka:

„Naši rezultati u demonopolizaciji i dekoncentraciji društvenog uticaja su značajni, ali, ipak, skromni. Izgledi i perspektive su velike, j e r j e t o p r e d u s l o v i r e z u l t a t s a m o u p r a v l j a n j a” (kurziv moj — str. 126; to isto se kaže i na str. 52, kada je u pitanju razvijanje inicijative).

Autor se služi paralogizmom zamene teze i kada konstatuje da će se daljim razvitkom samoupravljanja sve manje voditi računa o poreklu samoupravljača, a sve više o njegovim ličnim kvalitetima, jer „u velikim industrijskim organizacijama teško i da se zna ko su zaposleni po nekadašnjoj političkoj pripadnosti” (str. 136). Misli li autor, prvo, da se samoupravljanje formira na principu velikih industrijskih organizacija i, drugo, da li se u tim organizacijama doista lični kvaliteti pojedinaca cenju na prvom mestu? Takve i slične dileme autor nam stalno postavlja i ostavlja nas da nagađamo šta se iza ovakvih paralogizama krije.

Još jedna greška koju ne čini samo ovaj autor: zamena modela i stvarnosti. Kilibarda pokušava da pronikne u složenost ove naše stvarnosti otkrivajući izvesne suprotnosti i probleme, mada te suprotnosti, takođe, često bivaju šablonizovane. Ali pošto ne ulazi u društvene korene tih suprotnosti, a neće da ostavi utisak „nekonstruktivnog kritičara”, Kilibarda nastoji da ponudi rešenja. Međutim, njegova rešenja se sastoje u tome što mesto stvarnih, konkretnih oblika i puteva u stvarnosti, za koju je delimično pokazao koliko je složena i komplikovana, on nudi pravolinijske modele, koji ni kao modeli nisu jasno definisani. Zato se u zaključcima vraća na polaznu tačku: izlaz vidi u samoupravljanju, koje

je iznad suprotnosti i problema na koje je u toku analize ukazivao:

„Dakle, samoupravljanje svojim procesima i odnosima (kakvim — to nije definisano Z. P. G.), stvarajući osnove oslobođenja ljudskog rada, sve više menja osnove društvenog uticaja. Ali kao ostatak klasnog društva ili kao rezultat protivrječnosti socijalizma, kod nas ima manifestacija društvenih uticaja koje ne počivaju na osnovama koje proizlaze iz razvijenih socijalističkih društvenih odnosa” (str. 95).

SOCIOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE
— STA JE TO?

To je još upadljivije kada govori konkretno o identifikaciji „četničkih elemenata” sa socijalističkom stvarnošću i konstatuje da ima izvesnih četničkih elemenata koji se „nisu identifikovali sa stvarnošću u koju su stavljeni u samoupravnom društvu”. Brkanje modela i stvarnosti je stalno prisutno, pa se zato svi problemi o kojima se u knjizi govori najčešće objašnjavaju tako što se ustanovi da su oni izraz ostataka starog društva, uprkos tome što se deklarativno priznalo da postoje i protivrječnosti socijalizma (vid. str. 47, 54, 132, 145, 151, 223).

Druga grupa problema proizlazi iz toga kako se shvata sociološko istraživanje. Ne samo da se celokupno ispitivanje ovako složenog problema, kao što je sistem samoupravljanja i uloga Saveza komunista u tom sistemu, svodi na opis pojedinačnih pojava, i to baš onih za koje autor smatra da najbolje reprezentuju problem o kome se govori (on nam nigde ne objašnjava zašto uzima baš te pojave koje ispituje, a ne neke druge; zašto, na primer, „identifikaciju četničkih elemenata sa socijalističkim društvom”, ili zašto baš „suprotnost teista i ateista” kao najmarkantniju idejnu suprotnost itd.). Problem je ovde mnogo ozbiljniji zbog toga što se smatra da se opis može postići, pre svega, mereći zastupljenost pojedinih elemenata u pojavi koja se ispituje. Tako je, po rečima autora, broj predloga u diskusijama, ili broj učesnika u pojedinim akcijama, ili procentualna zastupljenost pojedinih mišljenja, kriterijum ne samo rasprostranjenosti pojave već i naučne relevantnosti određene društvene činjenice. Autor piše:

„Iako se sa razvitkom sistema samoupravljanja može očekivati brži porast broja predloga i predlagača, ipak, on na sadašnjem stepenu razvitka nije velik... Tako na primjer, u selu M. za ove dvije godine 18,25% ispitanika dalo je predloge, a 68,69 nije” (str. 32).

Dalje autor razmatra kako se broj predlagača različito distribuira prema nizu obeležja, počev od po-

litičke pripadnosti (bivši četnici i bivši partizani) do školske sprema, i zaključuje:

„Broj prijedloga ne odgovara ciljevima i potrebama komune, sreza, republike kao sistema samoupravnih odnosa” (str. 45).

DR ZAGA
PESIC-GOLUBOVIC

Pitam se — kako je autor uspeo da „izmeri” da li b r o j predloga odgovara potrebama, a još više ciljevima! I najzad, Kilibarda smatra da je posmatrajući, pre svega, sa stanovišta broja učesnika u diskusijama, predlaganjima i kritici — mada on iznosi i o čemu se najčešće diskutovalo i šta se predlagalo — bilo moguće ispitati „stanje kritike u našem sistemu socijalnih odnosa” (str. 84).²⁾

Drugi problem koji se u nas često postavlja, jeste pitanje kako treba tretirati ispitanike. Ima se utisak da ih Kilibarda tretira kao stručnjake kojima su sasvim jasni mnogi pojmovi, koje ni sam autor nije u svojoj knjizi objasnio — kao ljude koji i sami vrše istraživanje, jer se stavljaju pred teške zadatke da definišu, procenjuju, otkrivaju uzroke i sl. Na primer, kada autor pita ljude koje ispituje da li sada „provode kulturnije svoje slobodno vrijeme” ili pre rata, da li su odnosi u selu „sada bolji” nego pre rata (str. 143), da li kriterijumi za prijem u Savez komunista danas „rastu”, „opadaju”, ili „ostaju isti” — onda se deo posla koji je trebalo da obavi istraživač prebacuje na ispitanike. Naravno, ostaje potpuno nepoznato šta je koji ispitanik razumeo upotrebljavajući ove termine, te se postavlja pitanje da li će klasifikacija odgovora biti adekvatna, s obzirom na ove teškoće pred koje je istraživač stavio ispitanike (radnike i seljake pretežno).³⁾

Mislim da bi se moglo tvrditi da svi ovi problemi proizlaze, pre svega, otud što se autor ne koristi dovoljno savremenom literaturom iz oblasti sociologije rada i psihologije rada, koja je najčvršće povezana sa problemom koji ispituje. Da je to tako, pokazaću na jednom primeru (neke sam već ranije pomenula, na primer, ne uzima u obzir odredbe pojmova kako su one date u savremenoj literaturi — anonimni uticaj, autoritet i sl.). Interesantno je da je osnovni problem sa kojim se suočava sociologija rada u savremenim uslovima, a pogotovo u društvu koje izgrađuje sistem samoupravljanja — problem suptornosti između rukovođenja i upravljanja — autor potpuno zanemario (doduše, on ga samo pred

²⁾ Autor, doduše, upotrebljava χ^2 test i druga tehnička sredstva da bi proverio vrednost dobijenih odgovora, odnosno razlika; međutim, ovakva tehnika mislim da nimalo ne pomaže radu ove vrste, jer problem ovde nije u tehnici, već u pristupu i vođenju istraživanja.

³⁾ Pred kakve je zamke autor stavljao ispitanike može se videti i na str. 174. iz modaliteta kojima se služi. Kada se ispitanicima postavi pitanje šta misle, ko treba da uđe u Savez komunista, modaliteti su: „relativno podjednako”, „relativno više službenika”, „relativno više radnika”, „relativno više seljaka”, „relativno više zanatlija”. Pitam se: na kom jeziku je ovo razumljivo?

kraj spominje, ali mu to ne služi kao jedan od osnovnih indikatora razvijenosti samoupravnog sistema). A ta suprotnost je danas ključna tačka u sistemu samoupravnih odnosa, naročito na nivou radnih organizacija i lokalnih kolektiva. Nasuprot tome, za Kilibardu su osnovne suprotnosti našeg samoupravnog sistema: suprotnost između zanatske zaostale poljoprivrede i savremene proizvodnje, između zanatlije i modernog radnika, suprotnost između birokratsko-tehnokratskih odnosa i samoupravljanja (a birokratsko-tehnokratski odnosi se tretiraju, pre svega, kao izraz tendencija pojedinaca ili malih grupa) i idejne suprotnosti. Moglo bi se reći da je ovim obuhvaćeno uglavnom sve. Međutim, kada se vidi detaljnije razmatranje, zaključuje se da je autor sve suprotnosti sveo na: suprotnost između stručnjaka u savremenom tehničkom smislu i zanatskog radnika koji se bori protiv moderne tehnike i na suprotnost teista i ateista (str. 14. i 80). Zadržimo se na ovoj poslednjoj, koja je, ne znamo zašto, najmarkantnija suprotnost u idejnoj sferi, prema autoru ove knjige. Tako on piše:

„Karakter suprotnosti religije i naučnog socijalizma, religioznog čovjeka i komunista utiče i na razrješavanje ostalih suprotnosti samoupravljanja, kao što je suprotnost birokratije i samoupravljanja” (str. 83); ili:

„Svakako revolucionarno društveno biće samoupravljanja vodi nestanku religije. Savez komunista razvijajući samoupravljanje, doprinosi nestanku religije” (str. 81).

Kako je autor utvrdio ovako čvrstu uzročnu korelaciju između religije i samoupravljanja nije nam poznato; pitamo se samo — kako to da među nekoliko faktora koji utiču na smanjenje religioznosti, a on nabraja: razvitak proizvodnih snaga, materijalne uslove života, razvijanje samoupravljanja — nije ubrojao nijedan kulturni činilac?

Isto tako ostaje nejasno zašto je autor, izostavljajući mnogobrojne značajne indikatore (kao što je suprotnost rukovođenja i upravljanja) u istraživanje uključio „identifikaciju četničkih elemenata u samoupravno društvo”? Stvarno nas autor svojom originalnošću često iznenađuje, na primer, kada konstatuje: da je religija bila osnova četničkog pokreta (str. 83). Kako „identifikacija” bivših četnika sa društvom u kome žive može biti indikator razvijenosti samoupravnog društva, nisam u stanju da shvatim (posebno je pitanje da li autor doista „meri” identifikaciju, jer da li se to može učiniti pomoću pitanja kao što su: u kom periodu ratnog i posleratnog perioda su najviše diskutovali i doša-

SOCIOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE
— ŠTA JE TO?

zili na sastanke; zatim, koju su pojavu ili ličnost kritikovali za poslednje dve godine; kako ocenjuju uticaj Saveza komunista itd.).⁴⁾

Moglo bi se navesti mnogo tekstova koji pokazuju površnost sa kojom se pristupa složenim problemima. Na primer, kada autor na osnovu toga što je na izborima za opštinsku skupštinu bila većina kandidata članova SK izvodi zaključak da se članovima SK mnogo više „ukazuje poverenje“ nego onima koji nisu članovi (str. 233); ili kada se u idejnoj nerazvijenosti traže koreni otpora prema stručnjacima, a time se objašnjava i religioznost (str. 254); ili kada autor kroz celu knjigu govori o „ukidanju suprotnosti između kreativnih i nekreativnih“; kada svaku inicijativu proglašava za stvaralački odnos; ili kada veruje u moralni preporod pripadnika bivših četnika, pa to uzima kao osnovu njihove identifikacije sa socijalističkim društvom (jer su oni svesni svoje moralne odgovornosti i znaju šta bi uradili sa partizanima da su na vlasti — str. 19, 90. i dr.).

Treba istaći još jednu osobinu autora: on je sklon samo sebe da citira i da se koristi isključivo sopstvenim iskustvom. Da li samo zbog toga što je nepoverljiv prema rezultatima drugih istraživanja ne uzima u obzir ništa drugo što je pre njega urađeno. Pa, čak, ako je i nepoverljiv, morao bi se kritički na to osvrnuti; ali on ne uzima u obzir ni statističke podatke, koji bi mogli da osvetle neke pojave koje on ispituje. Na primer, kao indikator razvijenosti samoupravnih odnosa, autor uzima pomoć radnom čoveku da izađe iz teške situacije u koju može i neopravdano zapasti; ali se on zadovoljava da pita radnike kome bi se najčešće obratili za pomoć. A zašto nije pogledao Izveštaje Inspekcije rada (iz 1965. god.), u kojima se na osnovu statističkih pokazatelja o prekršajima u radnim odnosima, koji ne nastaju krivicom radnika, može proceniti koliko se samoupravni organi javljaju kao faktor zaštite radnika protiv birokratske samovolje administrativnih rukovodilaca? I ne samo tu, moglo se i na drugim mestima služiti statističkom evidencijom — kako iz preduzeća koja ispituje, tako i globalnom statistikom — da bi se proverili sopstveni rezultati. Kilibarda nekad čak ni sopstvene rezultate ne analizira korektno, kada, na primer, sumira odgovore na pitanja da li bi se ispitanici obratili Savezu komunista za pomoć: tabela jasno pokazuje da dosta veliki broj komunista nema poverenja u SK — gotovo 1/4, a isto tako da razlika u iskazanom nepoverenju komunista i onih koji nisu članovi SK nije tako ve-

⁴⁾ Mislim da sledeći tekst treba navesti kao primer „dubine“ zaključivanja (posebno i stilske „lepote“): „O stepenu integracije govore i pitanja koja sežu u intimne odnose. Iz odgovora se donekle vidi šta Savez komunista znači u intimnijim odnosima. Tako je od ispitanika traženo da pretpostavi da ima kćer ili sestru za udaju, koja se koleba kojeg od dva muška lica da uzme za muža...“ (str. 140). Tj. ako se opredeli za člana SK, potvrđuje se integracija.

lika. Zašto na to autor ne ukazuje ili, bolje reći, zašto prelazi preko toga? (str. 167); ili šta znači kada autor konstatuje (str. 187) da je „relativno više“ onih koji nisu članovi SK koji smatraju da se pomoću članstva u Savezu komunista može dobiti bolje mesto — kada tabela pokazuje da je to „relativno više“ skoro dva puta više?

Neću citirati mesta gde su izneseni zaključci bez smisla (mogu se pronaći na str. 34, 67, 138, 139, 100. i dr.); kao što se neću zadržavati ni na mnogim gramatičkim i stilskim teškoćama kojima ova knjiga obiluje⁵⁾, jer to nije bio cilj ovog napisa. Cilj je bio, kao što sam na početku rekla, da se povodom ove knjige postavi pitanje: šta znači sociološko istraživanje i šta mora biti zadovoljeno da bi jedan rad to bio.

SOCIOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE
— STA JE TO?

⁵⁾ U rečenicama često nedostaje subjekt ili objekt ili sa padežom nešto nije u redu. Da navedemo nekoliko primera: „Tako lica zanimanja sa većim stepenom obrazovanja“ (str. 70); „Takvim smerom kretanja ugao gledanja sa osnova bivše političko-vojne pripadnosti sve manje će biti važan“ (162); i niz drugih.

A što se tiče stila, navedimo neke primere: „Osim toga ovde se kod izvesnih zapaža prisustvo kriterija društvenosti u tome koliko se pojavljuju u kafani, koliko u njoj potroši, s kim potroši, itd.“ (156). Autor govori: o „rigoroznom moralnom situ budućih socijalističkih odnosa“ (24); on pretvara imenicu indicija u „indicirati“ i stalno ga upotrebljava; prema njemu se može reći: „ispoljava zatvorenost u zauzimanju stavova“ (64); govori o „hladnoj vodi sebičnog računa“ (163); po autoru postoje „besprincipijelne veze“ i „neopravdane privilegije“; on govori o „kraljevskom srpstvu“ (141) itd. mnogo bi bilo navoditi sve slične primere i tekstove.

dr miloš
samardžija

**METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE
TEORIJE
RASPODELE
DOHOTKA***

Diskusija o opštim osnovama našeg privrednog sistema postala je vrlo intenzivna u periodu posle 1965. godine. Ekonomska reforma i jasno određen kurs na bržu izgradnju i razvijanje samoupravnih oblika upravljanja privrednim životom zaoštrili su idejnu stranu procesa pomerajući pri tom težište diskusije sa pitanja o socijalističkom karakteru samoupravnih odnosa na pitanje o oblicima samoupravnih socijalističkih odnosa i tempu njihove izgradnje. Ovo pomeranje težišta diskusije o našim privrednim odnosima nije značilo i odgovarajuću promenu u strukturi opštih idejnih stavova i strujanja u našoj ekonomskoj misli. Ona je i dalje ostala heterogena s obzirom na osnovne koncepcije i metodološke prilaze. Ova heterogenost nije karakteristična samo za ekonomsku misao u celini, već se može naći i u koncepcijama i stavovima pojedinih ekonomista i ispoljava se ne retko kao posebna manifestacija eklektičkog mišljenja (konkretno, marksistički i marginalistički prilaz u teorijskoj interpretaciji odnosa u oblasti vrednosti i cena).

U ovakvoj idejnoj atmosferi neophodno je pokušati da se da kritička ocena onog što je postignuto u pojedinim oblastima ekonomsko-teorijskog mišljenja. Zadatak nije lak, ali se mora obaviti ako se želi pripremiti osnova za otvaranje stručne diskusije na višem nivou. Ako sam pravilno shvatio osnovnu intenciju dra Černe, on se prihvatio tog posla u svom članku „Pokušaj ekonomsko-logičkog testiranja sedam hipoteza iz teorije dohotka“, objavljenom u „Ekonomske reviji“ (br. 1, 1967.) On je dobro izvršio selekciju kompleksa čije tretiranje može doprineti ne samo razvoju ekonomske misli već i razvoju našeg privrednog sistema

*; Dr France Černe, Pokušaj ekonomsko-logičkog testiranja sedam hipoteza iz teorije dohotka, „Gledišta“, oktobar, 1967, str. 1305—1326.

kao „visoko ekonomski racionalnog“ sistema privređivanja. Iako izgradnja našeg društva kao samoupravne zajednice ne zahvata dug period, ona je prošla nekoliko etapa u kojima su se sa izuzetnim tempom ostvarivale promene u privrednom životu, kao i na celom frontu društvenih odnosa. U celom periodu problemi raspodele društvenog proizvoda su se nalazili na prvom planu praktičnog i teorijskog interesovanja. Promene u oblicima i metodima raspodele posebno su se reljefno manifestovale, što je dovelo do intenzivne diskusije u kojoj se progresivna teorijska misao nalazila pred izuzetno teškim zadatkom tražeći naučno rešenje u složenoj idejnoj atmosferi i izuzetno dinamičnoj društvenoj stvarnosti. Černe je pravilno ocenio potrebu da se da kritička analiza opštih stavova i ideja u oblasti raspodele. On je preduzeo taj posao ograničavajući se, kako sam ističe, na „ekonomsko-logičku verifikaciju“ tih ideja koje je grupisao oko sedam „ekonomskih hipoteza“ u teoriji raspodele dohotka. U isto vreme, svestan težine zadatka kojeg se prihvatio, on je svoj doprinos oprezno nazvao „pokušajem“ i uputio je poziv ekonomistima na „svestranu stručnu diskusiju“, shvatajući sasvim opravdano da dalji razvoj ekonomskog mišljenja u ovoj oblasti zahteva kolektivne misaone napore. Redakcija „Gledišta“ je dobro ocenila ne samo osnovne intencije, već i značaj Černeovog doprinosa i objavila ga je u prevodu sa slovenačkog jezika u svom oktobarskom broju, čineći ga tako dostupnim širokom krugu čitalaca.

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Upravo zato što veoma cenim napore dra Černe a i što sam svestan da u ovoj kompleksnoj problematici treba započeti stručnu diskusiju, ja sam prihvatio njegov poziv.

1. METODOLOŠKA OSNOVA TEORIJE RASPODELE DOHOTKA

U uvodnom delu svog članka Černe je istakao da će se ograničiti na „ekonomsko-logičko testiranje“ nekih ideja koje se mogu naći u našoj teoriji raspodele dohotka kao opšteprihvaćene iako nisu, kako se to u članku konstatuje, „prema datim definicijama ni dovoljno produbljene ni dovoljno logički i praktički verifikirane kao ideje o tipičnim, reprezentativnim stvarnim odnosima u našoj privredi“.

Metod istraživanja je ovde jasno određen, on je l o g i č k i (pretpostavljam ovaj termin) i na osnovu njega će se opšte ideje „podrobnije“ i „sa svih strana“ testirati. Kao što Černe ističe, ovo logičko testiranje opštih ideja iz teorije raspodele dohotka je „neka vrsta njihovog proveravanja i isticanja protivteza“ s tim da se „empirijsko testiranje“ ostavlja izvan izlaganja u okviru ovog članka (vid. napomenu na str. 1305).

U ovakvom definisanju metoda izlaganja i istraživanja sadržano je jedno ograničenje koje ukazuje na načelnu nemogućnost da se postigne ono što je Černe sebi stavio u zadatak, tj. da se podrobnije i svestranije ispituju opšte ideje iz teorije raspodele dohotka. Naime, po definiciji, treba da te ideje

odražavaju tipične, reprezentativne stvarne odnose u našoj privredi. Prema tome, njihova verifikacija mora uključiti ako ne empirijsko istraživanje, ono bar empirijsko iskustvo dovoljno provereno i precizno definisano kako bi se mogla verifikovati konsistentnost sadržine opštih ideja i stvarnih odnosa. Černe je samo u jednom slučaju (peta hipoteza) pozvao u pomoć privrednu stvarnost („svakodnevne pojave“), ali i tog puta u vrlo uopštenom i nedefinisanim obliku. Smatram da je nemoguće samo logički, „putem isticanja protivreća“, proveriti da li sadržina ideja odgovara stvarnim i, još više od toga, tipičnim i reprezentativnim odnosima u našoj privredi. Verujem da će se i Černe složiti sa mnom da logički metod ima ograničen domen primene i da je teško prihvatiti isključivu njegovu primenu kada treba proveriti konsistentnost osnova, postulata, opštih principa teorija raspodele dohotka sa stvarnim odnosima. U ovakvoj analizi empirijska verifikacija ima van svake sumnje prioritet.

Prioritet empirijskih istraživanja je u još većoj meri naglašen činjenicom da je reč o teoriji raspodele našeg društva. To je društvo u kome, kao što je poznato, teče protivrečan proces razvoja, transformacije i prelaza iz jednog oblika privrednih odnosa u nove oblike. Mislim da ne treba posebno isticati sve aspekte procesa dezintegracije administrativnih oblika privređivanja i istovremenog procesa izgradnje samoupravnih oblika, kao ni činjenicu da se ti procesi ostvaruju istovremeno sa politikom intenzivnog privrednog razvoja koja treba da jugoslovensko društvo dovede na viši nivo privredne razvijenosti. Kako u tom kompleksu heterogenih i protivrečnih elemenata, čiji se međusobni odnosi neprekidno i brzim tempom menjaju kao rezultat promena u materijalnim uslovima i institucionalnim oblicima, kako u takvoj stvarnosti odrediti tipične i reprezentativne odnose samo logičkim testiranjem, pa makar ga nazvali „ekonomsko-logičkim testiranjem“.

Mislim da predmet i cilj istraživanja određuje u velikoj meri kom aspektu naučne metodologije treba dati prioritetni značaj. Ono koliko znam o naučnoj metodologiji ukazuje mi na nemogućnost primene samo logičkog testiranja u ovom slučaju. Rezultati do kojih je Černe došao u istraživanju i koje je izložio u svom članku ne govore u prilog opravdanosti primenjene metodologije.

Ukoliko bi se ipak, i pored svih nedostataka samo logičkog testiranja, ostalo pri tom metodu, tada on obavezuje na određen metodološki prilaz i metod izlaganja. Naime, da bi se ocenila konsistentnost opštih ideja, ovog puta logička, među sobom kao i u okviru celine čiji su one deo ili komponenta, neophodno je definisati kompleks, koji se istražuje u celini. Kako je reč o raspodeli, potrebno je definisati tipične i reprezentativne odnose koji sačinjavaju sadržinu kompleksa raspodele, čak iako te definicije po formi imaju aprioristički karakter, odrediti oblike njihovih veza, odnosa i uslovljenosti i na taj način definisati celinu proučavanog kompleksa. Samo u okviru tako definisane celine, pojednostavljene, teorijski uprošćene, apriorne po metodu izlaganja,

može se utvrditi značaj i uloga kao i konsistentnost pojedinih komponenata u okviru celine. Bez toga se, po mom mišljenju, ne može izvršiti ni selekcija opštih ideja koje izražavaju tipične i reprezentativne odnose u oblasti raspodele niti se može odrediti njihovo mesto u okviru kompleksa, kao ni redosled koji one imaju po svom značaju. Štaviše, neophodno je i samu celinu — kompleks raspodele — definisati u okviru šire celine. U ovom slučaju, tu celinu sačinjava privredni život, odnosno njegov teorijski pojednostavljen misaoni odraz — teorija privrednog sistema. Kompleks raspodele se mora odrediti polazeći od ove celine i tada je moguće selekcionisati opšte ideje koje predstavljaju teoriju raspodele uopšte ili njen istorijski oblik, teoriju raspodele dohotka u našem društvu.

METODOLOSKE
I DRUSTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Dozvoljavam mogućnost da se u izlaganju pretpostavi da je celina dovoljno precizno definisana i da je takvo definisanje opšteprihvaćeno. Međutim, ta pretpostavka mora biti prethodno verifikovana od istraživača. Ona se može, svakako, primeniti ako se istražuju privredni sistemi sa stabilizovanim odnosima. U slučaju našeg sistema to nije slučaj, jer niti su osnovni odnosi između društvenih grupa definitivno određeni i stabilizovani niti je sistem dovoljno precizno naučno definisan. Mi se još sporimo oko osnovnih sistemskih pitanja, što je, uostalom, na nizu mesta u članku pokazao i Černe. Samo radi ilustracije navodim njegovu analizu ekonomskog položaja radnih ljudi u sistemu samoupravnih odnosa, uvođenje pojma lične svojine proizvođača na njegovu radnu snagu. U takvim uslovima logička analiza mora paći od definisanje celine.

Metodologija koju je Černe primenio nije se zasnivala na ovim principima. On je pošao drugim putem. U svom članku on je prezentirao sedam „ideja-hipoteza“, opštih ideja koje treba proveriti, i poređao ih na proizvoljan način. On pri tom ne sledi logički redosled koji bi odgovarao mestu i ulozi pojedinih problema u okviru kompleksa raspodele. Ako je uopšte bilo nekog kriterijuma pri određivanju redosleda u izlaganju, njega je teško ustanoviti. Čak i kada se članak pročita pažljivo, teško se može razumeti kako se ovi pojedini elementi ili komponente uključuju u teoriju raspodele ili u teoriju dohotka. Predstava o celini se ne može dobiti. Teško je naći jasnu formulaciju o tome šta čini sadržinu „ekonomsko-logički“ testirane teorije dohotka. Može se prihvatiti da Černe nije ni smatrao da je potrebno, a nije ni želeo da je odredi.

Dozvoljavam da postoje različita shvatanja među politekonomistima o cilju njihovih istraživanja, ali smatram da primena jednog metoda i tretiranja jednog problema obavezuje autora da bar usputno izloži svoju koncepciju celine. Ako se posle dvadeset strana teksta u kome su testirane opšte ideje o raspodeli ne može dobiti slika o celini, već čitalac oseća da zajedno sa autorom luta kroz nekakav ekonomski lavirint, tada nešto nije u redu sa metodom izlaganja, a možda i sa selekcionisanim „hipotezama“.

Uz put bih postavio Černeu pitanje o izvorima koji su mu služili kao osnova za formulisanje njegovih hipoteza. On nas je

obavestio da se u našoj, naglašavam reč našoj, teoriji raspodele dohotka može naći mnogo opštih ideja koje nisu po datim definicijama dovoljno proverene. Svako će očekivati da se u toku izlaganja navedu nosioci tih ideja i njihove definicije. Međutim, razočaraćemo se, jer osim Marksa, nijedan autor nije pomenut, ni naš ni strani. Čije su to definicije opštih ideja koje Černe navodi u svojim hipotezama i sa kojima diskutuje. Moje poznavanje naše ekonomske literature nije takvo da sam do sada naišao na ovakve formulacije negde drugde osim u Černeovom članku. Ako je on smatrao da treba da da svoju interpretaciju, to je trebalo na neki način reći. Pa i u tom slučaju nije se mogla zanemariti činjenica da naša teorija raspodele nije „kollektivno-anonimna“ i da je bilo autora koje je trebalo spomenuti. Slažem se da nije bilo lako naći autore koji bi definisali opšte postulate u svojim istraživanjima i izlaganjima onako kako je to učinjeno u Černeovom članku.

Može se ovo moje izlaganje oceniti kao primedbe koje se odnose na forme, konvencije usvojene u akademskim i teorijskim diskusijama i zato se na njemu neću dalje zadržavati. Zadržao bih se na pitanjima koja su, po mom mišljenju, sadržinske prirode. Konkretno, ako se diskutuje o problemima iz teorije dohotka, tada se selekcija opštih ideja ili hipoteza vrši u okviru tretiranog problema. Nedostatak celovite koncepcije o teoriji dohotka doveo je do toga da je Černe među sedam hipoteza uvrstio i hipotezu, opštu ideju, koja se ne može tretirati kao komponenta teorije raspodele, već je šira, privredno-sistemska komponenta. U petoj hipotezi, izloženoj na str. 1319, Černe kaže: „U našem privrednom sistemu radna snaga ‚stupa‘ u proizvodni proces bez vrednosti (cene).“ Reč je o definiciji kojom se određuje društveni položaj radne snage, proizvođača u proizvodnom procesu. Na osnovu toga se određuje ekonomski položaj i učešće radnika ne samo u raspodeli proizvedenih dobara već i u organizovanju proizvodnog procesa.

Dakle, u hipotezi je definisan proizvodni odnos, a ne odnos raspodele. Ovo razlikovanje čini Černe na str. 1309, kada dohodak tretira kao odnos raspodele, a ekonomski položaj proizvođača u proizvodnji kao proizvodni odnos. Ne ulazim u ocenu ovog razlikovanja proizvodnog odnosa od odnosa u raspodeli, ali hoću u vezi s tim da ukažem na sledeće. Ako je reč o logičkom testiranju hipoteza iz teorije dohotka, ne može se proizvodni odnos kojim se definiše ekonomski položaj radne snage uključiti kao hipoteza u kompleks raspodele. Ovaj proizvodni odnos je, svakako, deo šireg kompleksa — privrednog sistema u celini, a ne samo raspodele dohotka. Njegov značaj u toj celini je takav da od istorijskog oblika u kome je određen ekonomski položaj proizvođača zavisi i društveni karakter privrednog sistema u celini. Upravo zbog toga je određivanje ovog odnosa bilo neophodna pretpostavka za definisanje teorije dohotka, ali se teško može braniti stav da je ovaj odnos bitna komponenta kompleksa koji je obuhvaćen teorijom raspodele dohotka.

Pored tačnog određivanja predmeta istraživanja neophodno je pri izlaganju poštovati i jedan drugi princip. Naime, neophodno je da pojmovi koji se koriste imaju određenu sadr-

žinu, jer se samo tako može obezbediti da čitalac shvati o čemu se diskutuje. Princip da jedan termin označava jedan pojam određene sadržine nije uvek poštovan u Černeovim izlaganjima. Za ilustraciju ću se poslužiti Černeovim tretiranjem pojma „osnovne kategorije“ privrednog sistema.

U prvoj hipotezi Černe ističe da se dohodak tretira kao „osnovna kategorija“ i „osnovna pokretačka snaga“ našeg privrednog sistema. Kako se logički verifikuje ovaj stav? Černe smatra da, ako je to stvarno, tada se „osnovni odnosi proizvodnje i raspodele moraju manifestovati u dohodnom (novčanom) obliku“ (str. 1306). Umesto da proveriti ovaj stav, Černe ulazi u analizu uslova za maksimalizaciju dohotka i na sledećoj stranici određuje maksimalan dohodak kao osnovnu kategoriju. Pošto ga je njegovo izlaganje problema dovelo do „dualističke maksime“, tačnije do dva kriterijuma za maksimalizaciju dohotka, pitanje „osnovne kategorije našeg sadašnjeg sistema“ ima se rešiti određivanjem osnovnog kriterijuma maksimalizacije dohotka. Umesto da proveriti koji je kriterijum osnovni, Černe zaključuje, „na osnovu objektivnog položaja u kome radnik-upravljač radi“ i „uza sva ograničenja“, da je to lični dohodak. On predstavlja „prvu pobudu“ i „osnovnu kategoriju sistema“. U-pitao bih samo da li lični dohodak kao osnovna kategorija predstavlja u nas oblik preko koga se „manifestuju osnovni odnosi proizvodnje i raspodele?“ To je ono što je trebalo pokazati i dokazati prema izričitoj Černeovoj formulaciji. Umesto toga, on je postavio prvu pobudu i osnovnu kategoriju kao kategorije istog značaja ili, tačnije, prvu pobudu kao kategoriju koja nam omogućuje da odredimo sadržinu osnovne kategorije.

Sve ove ilustracije o metodu izlaganja kojima se koristio Černe dovode do zaključka da primenjeni metodološki prilaz za testiranje teorije dohotka nije mogao dovesti do jasne i prihvatljive ocene stanja naše teorijske misli u oblasti raspodele. Moj je utisak da se kritička analiza ne može sa uspehom obaviti ako se izdvoje pojedine opšte ideje čiji su nosioci ostali anonimni. Neophodno je poći upravo od one ideje koju je Černe formulisao na kraju svog članka. On kaže: „Svaki privredni sistem ima svoju opštu i posebnu logiku delovanja (opšte i posebne zakone)“ (str. 1326). Prvi zadatak svakog ekonomskoteorijskog istraživanja je da precizno definiše logiku privrednog sistema u okviru koga se kritički ocenjuje ili izgrađuje teorija raspodele. Černe, kao što sam već istakao, to nije uradio. Da li je pretpostavio da je logika privrednog sistema poznata i dovoljno precizno određena? Verovatno da jeste, jer se samo tako može objasniti njegov direktni prelaz na proveravanje pojedinih teorijskih stavova u teoriji raspodele dohotka. Međutim, na nizu mesta se sukobio sa nedefinisanim sistemskim pitanjima koja su zahtevala da ih on definiše u skladu sa svojim koncepcijama.

U prilog ove moje konstatacije govori već formulacija koja je data u prvoj hipotezi, gde Černe daje dve verzije definicije dohotka kao osnovne kategorije, i to dohotka privredne organizacije i dohotka radne zajednice, da bi, najzad, kao

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

osnovnu kategoriju formulisao lični dohodak. Da je prethodno raspravio pitanja institucionalne strukture našeg privrednog sistema, zadatak koji je sebi postavio Černe bi mogao rešiti jednostavnije. Umesto toga on je bio prinuđen da u dva maha, na str. 1310. i 1311. definiše institucionalne oblike kao što su privredna organizacija, radna organizacija, radna zajednica, i to ni ovog puta ne na isti način. Isto tako je i druga sistemska komponenta, koja se odnosi na robni karakter privrednih odnosa, stalno tretirana u toku izlaganja. Tako se pored već navedene analize ekonomskog karaktera radne snage u našem sistemu, pri čemu Černe definiše radnu snagu kao „kvazi-robot“ (str. 1320), nalazi niz usputno datih definicija tržišta (1324), tržišne vrednosti (1313), rada u tržišnoj privredi (1315), valorizacije rada (1313. i 1318) pa i zakona vrednosti (1325).

Sve ovo dokazuje da je bilo celishodnije najpre raspraviti opšta sistemska pitanja i na taj način dobiti sigurnu metodološku osnovu za proveravanje teorijskih stavova koje je Černe odabrao i formulisao u obliku hipoteza. Mislim da bi se tada i selekcija hipoteza koje treba proveriti izvršila na drugi način.

Ovo su razlozi zbog kojih sam odlučio da u svom izlaganju ne poštujem Černeov redosled u prikazivanju problema raspodele dohotka i da se zadržim na nekim njegovim interpretacijama i definicijama privredno-sistemskih pitanja koja ne ulaze u okvire tretiranja problema raspodele. To ne znači da ona nisu odlučujuća upravo za pravilno postavljanje problema raspodele dohotka.

2. INSTITUCIONALNA STRUKTURA NAŠEG PRIVREDNOG SISTEMA I TEORIJA RASPODELE DOHOTKA

Izlažući probleme raspodele dohotka Černe se ograničio na analizu ponašanja osnovnih privrednih subjekata u našem privrednom sistemu. On je zanemario institucionalne oblike preko kojih se osnovni privredni subjekti povezuju u sistem društvene privrede ili, tačnije, on je kao jedinu formu društvene integracije privrednih jedinica u našem sistemu istakao tržišni mehanizam. Na taj način on definiše institucionalnu strukturu našeg sistema privređivanja kao sistem robne privrede u kojoj ne postoje nikakvi integracioni oblici iznad nivoa preduzeća, kao ni ma kakvi oblici društvene organizacije koji obezbeđuju koordinaciju privrednih delatnosti osnovnih subjekata osim tržišnog automatizma.

Ne tvrdim da se institucionalna struktura u pojednostavljenim teorijskim modelima ne može definisati i na taj način, ali se postavlja pitanje da li takva institucionalna struktura odgovara bilo našem sadašnjem privrednom sistemu u kome se izgrađuju samoupravni socijalistički oblici bilo razvijenom i izgrađenom sistemu samoupravnih socijalističkih odnosa. Ako se na to pitanje odgovori potvrdno, tada je neophodno objasniti šta predstavlja ekonomsku i društvenu

sadržinu društvene socijalističke svojine ili, da upotrebim izraz koji Černeu više odgovara, „kolektivne društvene svojine“. Mislim da će se Černe složiti sa mnom da društvena socijalistička svojina sredstava za proizvodnju predstavlja reprezentativnu i tipičnu, stvarnu osobinu našeg privrednog sistema. Kada je reč o raspodeli dohotka ili o ekonomskom obliku „stupanja“ radne snage u proizvodni proces, mesto i uloga društvene svojine sredstava za proizvodnju, pa, prema tome, i institucionalne strukture kroz koju se ona ostvaruje, ne može se zanemariti. Upravo kroz ovaj oblik prisvajanja manifestuje se makroekonomska sadržina društvene organizacije rada sa svim njenim prelaznim oblicima od etatističkih do deetatiziranih.

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Ako se pri svem tom ostane na institucionalnoj strukturi našeg privrednog sistema kako ju je u pojednostavljenom (ili nepotpunom) obliku definisao Černe, tada se problem raspodele dohotka svodi na jednu svoju komponentu. I ukoliko se želi utvrditi „stvarna osobina ponašanja osnovnih privrednih subjekata našeg privrednog sistema“ (str. 1306), mora se voditi računa o delovanju makroekonomske komponente sistema. Imam utisak da Černe nije imao u vidu tu parcijalnost i jednostranost svog prilaza i zbog toga su njegova izlaganja išla u drugom pravcu. Čak i kada se sretao sa izrazitim makroekonomskim problemima, on ih je definisao bilo kao probleme čiste robne privrede bez makroekonomskih subjekata, bilo kao probleme koji se ispoljavaju u uslovima prirodne privrede i, prema tome, nemaju mesta u analizi samoupravnih socijalističkih odnosa. Na str. 1314. on tretira pitanje narodnoprivredne ravnoteže u uslovima tržišne privrede bez ma kog oblika svesne društvene (makroekonomske) komponente. I na str. 1316, kada govori o Marksovoj analizi problema raspodele društvenog proizvoda u socijalizmu, on ističe da je stav o njenoj primenljivosti na naš privredni sistem pogrešan, jer je „Marksova ideja razvijena za nerobni tip socijalističke privrede“. Čak i tamo gde govori o državi, njenu ulogu suprotstavlja „tržišno-novčanom mehanizmu“. U oba slučaja Černe je diskutovao problem raspodele imajući u vidu samo jednu njegovu komponentu: pitanje „nagradivanja prema radu“ ili, tačnije, pitanje kriterijuma za određivanje ličnih dohodaka.

Ne mogu tvrditi da Černe ne prihvata društvenu svojinu sredstava za proizvodnju kao bitnu komponentu našeg privrednog sistema, ali njegovo izlaganje kreće se kroz privredni sistem u kome se društvena svojina javlja periferno, čak i kao faktor koji načelno protivreči radničkom samoupravljanju (vid. analizu na str. 1306 — 1307). U tako definisanom sistemu, osim tržišnog mehanizma, za institucionalnu strukturu su bitni odnosi „kolektivnog preduzetništva“ u okviru osnovnih privrednih subjekata.

Na koji način su definisani institucionalni aspekti osnovnih privrednih subjekata? Za ovu institucionalnu strukturu Černe navodi sledeće komponente: pojedinačnog radnika, radnu zajednicu, radnu organizaciju i privrednu organizaciju, odnosno preduzeće (str. 1311).

Prema Černeu, za pojedinačnog radnika najkarakterističnije je da je njegova „neotuđiva svojina“ u proizvodnom procesu u kome je zapošljen samo njegova radna snaga. On jedino nju „nosi sa sobom“ i pomoću nje, „kao njen vlasnik u ekonomskom smislu, on teži ka maksimalizaciji dohotka“ (str 1.310). Insistiranje na „radnikovoj ličnoj svojini nad radnom snagom kao proizvodnim faktorom“ nije slučajno ni stilska figura, već osnovni postulat za analizu društvenih odnosa unutar osnovnog privrednog subjekta u našem privrednom sistemu. Nemam mogućnosti da ovde ulazim u analizu celog kompleksa koji Černe obuhvata terminom lična svojina radnika nad svojom radnom snagom, ali želim da ukažem na neke momente.

Uvođenje institucije lične svojine nad radnom snagom zahteva da se ta institucija objasni i obrazloži. Ona protivreči svesmu onome što se u ekonomskim i drugim društvenim, posebno pravnim naukama, zna o svojinskim i radnim odnosima. Problem nije beznačajan, jer ideja o svojini nad radnom snagom kao neotuđivim pravom proizvođača dobija u našoj literaturi i druge pristalice (vid. Mito Hadži-Vasilev, Radnička klasa — vladajuća snaga društva, „Socijalizam“, 1967, br. 2; Hadži-Vasilev govori o privatnoj svojini nad radnom snagom). Ako se uvodi institucija i pojam koji protivreče opšteusvojenim koncepcijama o svojini i radnim odnosima, neophodna je kritička ocena postojećih shvatanja i argumenti dobijeni logičkim ili empirijskim istraživanjem ili i jednim i drugim u prilog nove koncepcije. Treba istaći da nije reč samo o teorijskoj strani problema, već još više o praktičnoj strani, jer uvođenjem ove institucije dovode se u pitanje institucije kroz koje se danas u nas izražavaju društveni odnosi u privrednom i političkom životu, kao i u pravnom sistemu. Ako ni u jednom članu Ustava SFRJ nema ni reči o ličnoj ili privatnoj svojini nad radnom snagom i ako se pravo svojine građana izričito definiše u čl. 21, 22. i 23. Ustava SFRJ kao pravo prisvajanja stvari, a ne kao i pravo prisvajanja radne snage, onda se ne postavlja pitanje forme, već sadržine lične ili privatne svojine nad radnom snagom. S druge strane ceo kompleks odnosa radnika i radne organizacije u vezi sa radom regulisan je pravnim propisima koji sačinjavaju predmet radnog prava i uglavnom su formulisani u okviru zakona o radnim odnosima.

Ne želim unapred da donosim svoj sud o pitanju koje zahteva detaljnije istraživanje, ali imam utisak da je ovo primer proširenja značenja i sadržine jednog termina na odnose koji, bar po onome što je opšteprihvaćeno u ekonomskoj nauci, ne ulaze u naučnu definiciju pojma svojine ili prisvajanja. Sličan metodološki postupak može se naći kod onih autora koji upotrebljavaju termin proizvodnja ljudi. Oni se najverovatnije rukovode sličnošću jednog obeležja koje karakteriše proizvodnju i svojinu, a zanemaruje sva ostala koja čine bitnu sadržinu ovih odnosa. I za svojinu i za proizvodnju bitno je to da je reč o društvenim odnosima, o odnosima ljudi p o v o d o m stvari.

Institucionalne oblike u koje se proizvođači udružuju u osnovnim privrednim jedinicama predstavljaju, prema Černeovoj formuli, radna zajednica, radna organizacija i privredna organizacija. Na str. 1310. i 1311. on ih definiše ovako: „Radna organizacija je stalni subjekt privredne organizacije, ali ne kao radna zajednica, pogotovo ne za njene članove.“ „Privredna organizacija ili preduzeće je pravno-ekonomski subjekt i osnovna ćelija naše privrede, koju vode spolja i kojom upravljaju iznutra izabrani organi.“ „Radna zajednica je grupa (kolektiv) radnika dobrovoljno udruženih u ukupni radni proces, kako u funkciji vlasnika radne snage — kao jednog od proizvodnih faktora, tako i u funkciji kolektivnog preduzimača-upravljača.“

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Ostavljam po strani jezik i preciznost definicija. Ako se ove definicije uporede s onima koje su u nas uobičajene, tada čitalac ponovo nailazi na novu sadržinu datu terminima, pa, prema tome, i na novu interpretaciju međusobnih odnosa ovih institucija. Ni ovog puta se ne mogu naći razlozi koji su rukovodili Černe da na nov način definiše i institucije i odnose. Ostaje da sami potražimo smisao ovih razlikovanja i posebno smisao onog suprotstavljanja interesa „privredne organizacije kao stalne ćelije društvene privrede i radne zajednice“ i „između radne zajednice kao vlasnika radne snage i radne zajednice u funkciji kolektivnog upravljača — preduzimača“. Uz put napominjem da je radnikova „neotuđiva“ svojina u proizvodnom procesu, radna snaga postala u ovoj formuli objekt prisvajanja radne zajednice. Iz ovog suprotstavljanja dva oblika organizovanja radnih ljudi u našem privrednom sistemu Černe izvodi zaključak da „u okviru privredne organizacije teku dva procesa prisvajanja dohotka; a) prisvajanje dohotka od strane privredne organizacije kao radne organizacije i društveno formirane ćelije i b) prisvajanje dohotka od strane radne zajednice, odnosno pojedinačnih radnika“ (str. 1312).

Ono što je Černe u svom izlaganju ovog kompleksa rekao, predstavlja ne „ekonomsko-logičko testiranje“ nekih opštih ideja-hipoteza iz teorije raspodele dohotka, već postavljanje na nov način cele samoupravne organizacije na nivou osnovne proizvodne jedinice. Mislim da je to prvorazredno sistemsko pitanje. Ono zasluhuje da mu se posveti posebna pažnja i ne može se tretirati usputno i povodom diskusije o raspodeli dohotka. Dobro je što je Černe otvorio ovo pitanje, jer se u okviru našeg sistema privređivanja ono javlja kao sukob između nasleđenih organizacionih oblika iz prethodnog sistema — privredna organizacija, preduzeće, i novih oblika udruživanja proizvođača kao samoupravljača.

U oblicima udruženog rada određenog materijalno-proizvodnim uslovima organizacije rada odlučujući faktor u određivanju položaja proizvođača nije svojina nad radnom snagom, već njegov rad, njegovo uključivanje u oblike udruženog rada. Ovi oblici predstavljaju ekonomsku nužnost „nametnutu“ proizvođaču i radnom čoveku karakterom i nivoom razvijenosti proizvodnih snaga. To znači da se čovek — proizvođač i samoupravljač ne uključuje u radni proces

zato što je to „pomoćno sredstvo“ za ekonomsku realizaciju njegove svojine nad radnom snagom. Ovo uključivanje je uslov ne samo za postizanje dohotka proizvođača već i za njegovu društvenu afirmaciju. Samo u tom obliku, kao proizvođač, a ne kao vlasnik, on može ravnopravno odlučivati o pitanjima rada, o uređivanju međusobnih odnosa, raspodeli dohotka i drugim pitanjima svog ekonomskog položaja, ukratko biti nosilac prava i dužnosti radnih ljudi u samoupravnoj organizaciji (vid. čl. 9. i 10. Ustava). „Interes za svesnu društvenu saradnju“ ne nastaje samo „zbog egoističnih interesa“ i „razvijene potrebe za konkurencijom“, već i zbog mnogo kompleksnije i složenije društvene sadržine organizacije rada članova jedne zajednice.

Ova nova sadržina samoupravne organizacije rada uključena je u pravni, ekonomski i društveni oblik radne organizacije, odnosno privredne organizacije. U isto vreme svi članovi radne organizacije zasnovane na samoupravnim principima predstavljaju radnu zajednicu, kolektivnog proizvođača i kolektivnog preduzetnika, upravljača, ali ne i kolektivnog vlasnika radne snage. Suprotno ovom Černe insistira na radnoj zajednici kao kolektivnom vlasniku (str. 1318) i ističe ovu komponentu na prvo mesto. Po njegovom mišljenju, naše radne organizacije nemaju, „bar po Ustavu“, ni status kolektivnog upravljača, jer, kao što on kaže, „privređivanje poslovnim sredstvima kao posebna funkcija kolektiva definisano je kao delegirana funkcija društva“. Odredbe našeg Ustava o osnovnim karakteristikama samoupravnih odnosa u našem privrednom i društvenom sistemu formulisane su, kao što je poznato, u drugoj glavi. Ni najpažljivije čitanje teksta nije me ubedilo u opravdanost Černeove tvrdnje da se „kolektivno upravljanje“ tretira kao delegirana funkcija društva. Suprotno tome, odredbe Ustava su izričite kada samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli tretiraju zajedno sa slobodnim udruženim radom kao osnovu, a ne delegiranu funkciju, društvenog uređenja u našoj zajednici (čl. 6 Ustava).

Ako se prihvati stav o sukobu interesa između privredne organizacije i radne zajednice, onda se postavlja pitanje o samoupravnom karakteru organizacije rada u okviru privredne organizacije, preduzeća. Ako takva suprotnost postoji, onda je ona izraz nedovoljno razvijenih samoupravnih odnosa u preduzeću, ona pretpostavlja da se pored radne zajednice i njenih izabраниh organa u preduzeću javlja i drugi nosilac upravljanja i odlučivanja. Razvojem samoupravnih odnosa u preduzeću takva protivrečnost se ukida. Prema tome, nema načelne protivrečnosti između radne zajednice i preduzeća u samoupravnim oblicima privređivanja, a na njoj Černe insistira. Ako on pri tom ima neki novi aspekt ovih odnosa u vidu, koji mu daje argument u prilog njegovog tvrđenja, bilo je potrebno da se to izloži, kako bi se izbegli nesporazumi i nedoumice.

Međutim, samoupravni oblik organizacije rada u okviru osnovne privredne jedinice, preduzeća, otvara novo pitanje. Preduzeće predstavlja nasleđeni oblik organizacije proizvodne jedinice, pravno-ekonomski subjekt u uslovima robne pri-

vrede. U okviru njega uvođenje samoupravnih oblika u pravljanja dovodi do stvaranja ravnopravnih odnosa među proizvođačima povezanim u radnu zajednicu kao kolektivnog upravljača. Položaj proizvođača i način ostvarivanja njihovih samoupravnih prava i dužnosti rešeni su u skladu sa principima organizovanja demokratske političke zajednice uopšte. U ovom slučaju je ta zajednica određena okvirima preduzeća. Pitanje je da li su ovi principi i organizacioni oblici adekvatni oblici društvene organizacije samoupravnog i udruženog rada? Mislim da je Černe dobro ocenio mogućnost za postojanje i razvijanje protivrečnih društvenih odnosa, ali je preduzeću suprotstavio radnu zajednicu koju sačinjava skup svih zaposlenih proizvođača i radnih ljudi u preduzeću, a ne oblike udruženog rada proizvođača.

Protivrečnost koja postoji između privredne organizacije u obliku preduzeća i novih oblika samoupravne organizacije udruženog rada kod nas je dobila svoje oblike ispoljavanja preko stvaranja radnih ili ekonomskih jedinica u preduzeću i razvijanja oblika poslovne saradnje i udruživanja između preduzeća. Oba oblika organizovanja dovode do tendencija koje menjaju ili, bar, modifikuju ekonomsku „zatvorenost“ i „celovitost“ preduzeća kao ćelijskog oblika privređivanja nastalog u robnoj proizvodnji. Černe ništa ne govori o radnim jedinicama čije se organizovanje zasniva na društvenim odnosima demokratskog i samoupravnog karaktera, ali u okviru zajednice koja je određena materijalno-proizvodnom strukturom i nivoom razvijenosti proizvodnih snaga, predstavljajući čisti oblik nesvojinskog, radnog organizovanja, i, možda, novi ćelijski oblik samoupravne organizacije privređivanja.

Zatvorenu organizacionu formu radne organizacije (preduzeća) isto tako razgrađuje stvaranje viših udruženih oblika, poslovnih udruženja u kojima je ponovo osnov nastanka ne svojina već „radno organizovanje, radi ostvarivanja racionalne podele rada i poslovanja“ (čl. 19. Ustava). Ni o ovoj institucionalnoj promeni i njenom uticaju na raspodelu dohotka nema ni jedne reči u Černeovom tretiranju problema. To je još jedan argument u prilog moje osnovne primedbe da kompleksna analiza problema raspodele dohotka ima za pretpostavku precizno definisanu institucionalnu strukturu i tendencije u razvoju te strukture u okviru našeg privrednog sistema.

3. TRŽIŠNA PRIVREDA I VREDNOSNE KATEGORIJE

Kao što sam prethodno istakao, pri tretiranju problema raspodele dohotka Černe nije mogao zaobići robne odnose i kategorije kroz koje se oni izražavaju. On je uz put davao svoje definicije tih kategorija koje zbog nove sadržine zahtevaju da se bar objasne i obrazlože. Na osnovu onoga što je meni poznato o tim kategorijama iz ekonomske literature, ja imam utisak da su one nepotpune, a češće i netačne.

Počeću sa pojmom tržišta. Za Černea „tržište nije ništa drugo do ovako ili onako organizovani robno-novčani odnosi među privrednim kolektivima, s jedne strane, i privrednim organizacijama, odnosno potrošačima, s druge strane“. Verujem da će se i autor definicije složiti da je ona nepotpuna, jer ne uključuje bitne odredbe tržišta. Koje su to odredbe može se naći u svakom korektno pisanom udžbeniku. Ona je isto tako i netačna. Uzimam samo jedan aspekt te definicije koji je Černe izričito istakao. On suprotstavlja kao kupce ili prodavce „privredne kolektive“ (verovatno privredne organizacije, preduzeća) „privrednim organizacijama“ koje bez ikakvog posebnog objašnjenja izjednačuje sa potrošačima.

Pošto je za bitnu karakteristiku tržišta uzeo robno-novčane odnose, on ih nešto docnije izjednačuje sa odnosima konkurencije (vid. i str. 1309) i na osnovu ovako nepotpune definicije klasifikuje robno-novčane odnose kao „simetrične, odnosno slobodno konkurentske“ i „nesimetrične, tj. nepotpuno konkurentske“. Ostavljam po strani ovu neuobičajenu definiciju i klasifikaciju robno-novčanih odnosa, ali želim da istaknem da Černe pri definisanju robnih odnosa potpuno zanemaruje njihovu istorijski promenljivu društvenu sadržinu. To je imalo za rezultat nerazlikovanje kapitalističkih i socijalističkih oblika robne privrede.

Za Černea „robno-novčani odnosi“, kao takvi, bez obzira na svoju istorijsku i društvenu promenljivost, predstavljaju komponentu različitih privrednih sistema. Tako među privatnim sistemima postoji konkurentski, individualno-preduzetnički sistem, a među kolektivnim — decentralizovani tržišni (samoupravni) preduzetnički kolektivni sistem (v. F. Černe, Privredni sistem i stabilizacija, „Economist“, Beograd, 1966, br. 1—4, str. 23). Za njega je naš sistem varijanta kolektivnog decentralizovanog sistema, pri čemu tržišnu komponentu našeg sistema definiše kao dohodno-robni sistem. Ovo mesto, navedeno iz drugog Černeovog rada, pokazuje da njegovo zanemarivanje istorijskog karaktera robnih odnosa nije samo pitanje nepotpune definicije već, verovatno, i načelnog stava.

Sledeći problem sa kojim se sreo Černe u tretiranju robne privrede u vezi sa teorijom raspodele je bila kvantifikacija robnih odnosa, odnosno problem vrednosti i cena. Pošto nas je na jednom mestu upozorio da ima ekonomista koji nisu pravilno razumeli Marksovu teoriju vrednosti, obrađenu u prvoj knjizi „Kapitala“ (str. 1325), Černe je smatrao za potrebno da objasni čitaocu šta on smatra pod zakonom vrednosti. On najpre daje jednu opštepозnatu, ali ne i potpunu definiciju zakona vrednosti kao istorijskog oblika opšteg zakona srazmerne raspodele društvenog rada, odnosno svodi ga na oblik osnovnog zakona privredne ravnoteže. Tu se nema šta primetiti osim nedovoljno preciznog pojma privredne ravnoteže, koji docnije Černe identifikuje sa statičkom ravnotežom i koji mu služi kao osnova za sledeću ocenu zakona vrednosti. „Bez obzira na to što je ovakva teorija pod određenim pretpostavkama eko-

nomski logična i neophodna za razumevanje dinamike društvene privrede, u kojoj se ravnotežne sile kao tendencije manifestuju stihijski, ipak je ona *statična* a *teorijska* (str. 1325, podvukao Černe. Dalje u tekstu sva podvučena mesta su Černeova, ukoliko nisu, biće posebno označeno). Na ovu ocenu teorije vrednosti kao statične teorije ne bih imao poseban komentar. Verujem da je Černeu, kao politekonomisti, poznata literatura o statičkom, odnosno dinamičkom karakteru Marksove formulacije zakona vrednosti i teorije vrednosti u celini, kao i o karakteristikama Marksovog metoda izlaganja u „Kapitalu“. Njegovo tvđenje da se zakon vrednosti javlja kao u osnovi statična teorija je, prema tome, izraz određenog stava. Mali je broj ekonomista-marksista koji će se s tim stavom složiti.

Černe je najpre obavestio čitaoca o tome da ima ekonomista koji nisu pravilno razumeli Marksovu teoriju vrednosti obrađenu u prvoj knjizi „Kapitala“. Kako ju je on razumeo? U tekstu koji dolazi posle stava o statičnom karakteru zakona vrednosti on daje svoju interpretaciju odnosa Marksove teorije vrednosti i teorije cene proizvodnje; transformacija vrednosti u cenu proizvodnje nastaje zbog delovanja dinamičkih sila i uzroka koji „svakodnevno stalno ruše“ „tako zamišljenu ravnotežu“. (Izričito se navode različitost proizvodnih uslova i različitost tržišnih uslova.) To bi bilo prihvatljivo teorijski kada on ne bi problem definisao na sledeći način: „Marks je transformisao zakon vrednost u kapitalističkoj privredi u zakon cene proizvodnje... a zatim u zakon tržišne cene, kao mnogo realnije pravilo za objašnjenje konkretne proizvodnje, raspodele i razmene u konkurentskoj privredi“ (str. 1325—1326, podvukao M. S.). Posle ove formulacije da je Marks transformisao zakon vrednosti u zakon cene proizvodnje, veliki broj ekonomista-marksista bi i Černea stavio u grupu onih za koje je on rekao da nisu pravilno razumeli Marksovu teoriju vrednosti, i to ne samo u prvoj knjizi „Kapitala“ već u okviru celokupne Marksove analize i, posebno, treće knjige „Kapitala“. Ne znam da li je potrebno reći Černeu da Marks nije transformisao zakon vrednosti u zakon cene proizvodnje i zakon tržišne cene, već je želeo da da teorijsku analizu *procesa* koji se *objektivno dešava* u stvarnosti tržišne privrede kapitalističkog tipa. Poznato je da su se pred tim problemom nalazili i ekonomisti pre Marksa, konkretno Smit i Rikardo. Meni je lakše pretpostaviti da se ovde čitalac sreće sa neveštom formulacijom.

Treba istaći da nepreciznost, nesistematičnost i netačnost u izlaganju predstavljaju čestu karakteristiku Černeovih stavova i ocena. Razumevanje teksta otežava i niz novih neuobičajenih termina, čije uvođenje, po mojoj oceni, nije bilo neophodno. Na str. 1309. on uvodi termin „tržišna novčana vrednost“ kao osnovu raspodele, vezujući je za pojam dohotka. Verujem da će se i Černe složiti sa mnom da je ovaj termin teško naći u ekonomskoj literaturi. Pošto ga Černe dovodi u vezu sa dohotkom, ostaje nejasno da li je imao u vidu tržišnu vrednost (vrednosnu cenu) ili tržišnu

cenu, jer obe su, kao što je poznato, izražene u novčanom obliku. Na drugom mestu (str. 1313) on kaže: „A kako se meri tržišna vrednost — kratkoročno kao cena — proizvoda i time valorizuje uloženi rad?“ I dalje na str. 1315: „...pri „nagrađivanju prema radu“ dolazi u obzir, pre svega, kategorija cene... kao novčani izraz vrednosti, a ne neposredno sama radna vrednost“ i na str. 1319: „Kada se dohodak privredne organizacije, tačnije neto-proizvod (po našoj terminologiji), izjednačava s novostvorenom vrednošću, opet se meša model Marksove „radne“ vrednosti s kategorijom cene i novčanog dohotka, koji je proizvod obima prodate robe i cene, umanjenog za troškove.“

Ne znam da li Černe pod terminom vrednost, radna vrednost i „radna“ vrednost podrazumeva isti ekonomski odnos. Ako podrazumeva, zašto će mu ovi različiti termini. Citati koji su navedeni ostavljaju utisak o terminološkoj konfuziji, u kojoj nije lako shvatiti šta je osnovna Černeova misao. Ako je trebalo da cela ova konfuzija služi za opravdanje stava po kome Marksova analiza vrednosti robe ne može ili ne može u potpunosti da bude teorijska osnova za objašnjenje problema raspodele, to se može reći direktnije i jasnije. Černe ima drugi prilaz i zato se, verovatno, koristi i sopstvenim stilom. On je na str. 1309. rekao da Marksova teorija robe i vrednosti ostaje „u punom važenju“ u uslovima kada „priroda proizvodnih snaga još objektivno uslovljava proizvodne odnose koji ne mogu oblikovati nikakve druge odnose raspodele sem na osnovu dohotka, to jest na osnovu tržišne novčane vrednosti“. Zatim Černe objašnjava da se tržišna vrednost „kratkoročno“ ispoljava kao cena proizvoda i da ta cena, a ne „neposredno sama radna vrednost“ predstavlja ključnu kategoriju raspodele (str. 1315). Nekoliko strana docnije on insistira na tome da se ne može „mešati model Marksove „radne“ vrednosti s kategorijom cene i novčanog dohotka“ (str. 1319). Kako u ovakvim okolnostima treba rešiti ovaj problem? Važi li Marksova teorija vrednosti kao metodološka osnova za istraživanje problema raspodele dohotka ili ne važi? U svoje izlaganje Černe unosi dve nove komponente kako bi mogao da „izgradi realističnu, nedogmatsku teoriju raspodele dohotka“ (str. 1316, kurziv Černe).

Prva komponenta u njegovom izlaganju se odnosi na „pogrešno tumačenje Marksove ideje, vrlo uopšteno date u delu „Kritika Gotskog programa“, o neposrednom „nagrađivanju prema radu (kao primenljive) za naš privredni sistem“. Prema Černeu, Marksova ideja je razvijena za nerobni tip socijalističke privrede i „ostvaruje se ili je prisutna samo kao približna tendencija uz snažnu podršku države, protiv koje deluju mnogi činoci, pre svega tržišno-robnih mehanizam“. Zaključak može čitalac sam izvesti. Marksov prilaz problemima raspodele dat u „Kritici Gotskog programa“, prema Černeu, u celini je neprihvatljiv za analizu odnosa

raspodele u socijalističkom društvu samoupravnog tipa. On se odnosi po njegovim rečima na naturalne oblike socijalističkog privređivanja i u robnim odnosima se može ostvariti samo preko snažne etatiističke intervencije.

Posle ocene da je jedan Marksov prilaz problemima raspodele neadekvatan za naš privredni sistem, Černe uvodi novu metodološku komponentu kojom pokazuje da je i Marksov metodološki prilaz preko teorije vrednosti neadekvatan. Na čemu se zasniva ovaj stav? Pre svega, Černe konstatuje da je problem raspodele „svakodnevni problem“ privrednih organizacija i da je, prema tome, „potreban o d g o v a r a j u ć i k r a t k o r o č n i a n a l i t i č k i i n s t r u m e n t a r i j u m“. Mislim da je Černeu poznato da između „svakodnevnog problema“ i „kratkoročnog instrumentarijuma“ ne postoji ni puni paralelizam, ni puna podudarnost. Kada se u teorijskoj analizi upotrebljava termin „kratak rok“, tada se ima u vidu ne realna vremenska dimenzija, već analitička i funkcionalna. Nema potrebe isticati da se pod kratkoročnim analizama porazumevaju teorijske analize u kojima se pretpostavlja da se kapacitet proizvodne jedinice ne menja i da su upravo promene u kapacitetu karakteristične za dugoročne analize i povezane sa pitanjem investicionih odluka. U politici raspodele dohotka proizvodne jedinice investicioni problem, iako dugoročan po karakteru, prisutan je „svakodnevno“, tj. pri svakoj odluci o raspodeli dohotka. Verovatno da je Černe ovo izgubio iz vida kada na str. 1310. kaže da je „za radnika kraći rok: dan, nedelja, mesec, godina ili možda nekad ili ponekad i nešto duže vreme.“ Po ovome čini se da je Černe dao neku svoju interpretaciju kratkog i dugog roka, koja nije dovoljno ni vremenski ni teorijski precizirana. Na isti način je vremenski neodređen i termin „svakodnevno“. Kada je reč o raspodeli dohotka, „svakodnevni problem“ se u preduzećima rešava u određenim vremenskim periodima u kojima postoji obaveza podnošenja periodičnog obračuna i završnog računa.

Iako smo ostali u nedoumici o značenju kratkog i dugog roka u Černeovom izlaganju, naići ćemo na ocenu cele Marksove analize „kao u suštini društveno-ekonomske i istorijske, tj. dugoročne analize“. Prema Černeu, pošto Marks nije „razvio ni kratkoročnu ni mikroanalizu tržišnog mehanizma ili sličnog mehanizma raspodele“, njegova teorija vrednosti se ne može primeniti. Rešenje treba tražiti u marginalnoj teoriji koja je „naročito, iz razumljivih razloga, u mnogo većoj meri objasnila kratkoročne promene površinskih privrednih procesa“. Šta Černe uzima od marginalne teorije? On smatra „da bismo raspodelu dohotka jednim delom morali zasnovati na marginalnoj analizi, u prvom redu uvođenjem kategorije graničnog proizvođača ili prodavca (ne možemo operisati samo s prosekom)“ (str. 1316—1317). Dakle, najzad je rešenje nađeno u marginalnoj teoriji, odnosno marginalnoj analizi.

METODOLOSKE
I DRUSTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Ovde nailazimo ponovo na nesporazum. Černe se obraća marginalnoj teoriji da bi u svoju analizu ekstradohotka uključio marginalni princip za određivanje društvene regulativne cene. On se koristi graničnim proizvođačem kada na str. 1317. definiše da se cena proizvoda „ravna po troškovima graničnog preduzeća“. Zašto je ovde Černeu bila potrebna marginalna teorija nije jasno, jer marginalni princip nije tuđ ni Marksovim analizama. U metodološkom pogledu za celo Černeovo izlaganje u vezi sa ekstradohotkom nije potrebna marginalna teorija, a što se tiče graničnog proizvođača, njega možemo naći i u Marksa. Slobodan sam da podsetim na analizu diferencijalne zemljišne rente. Pokušao sam da pronađem razloge koji su naveli Černeu da potpuno zanemari ili zaboravi ovu stranu Marksove analize, ali nisam uspeo. Na isti način nisam uspeo da vidim zbog čega je bilo potrebno ukazivati na marginalnu teoriju. Posle svega čitalac ostaje bez jasne predstave o Černeovom metodološkom prilazu problemima raspodele. Černe je izričito formulisao da to ne omogućuje ni Marksova teorija vrednosti ni Marksova analiza raspodele u „kritici Gotskog programa“. Ostaje pitanje šta mu je tada poslužilo kao teorijska osnova?

4. EKONOMSKI POLOŽAJ RADNOG ČOVEKA U SAMOUPRAVNOM SISTEMU

Van svake diskusije je činjenica da u raspodeli dohotka, kao i u organizaciji privređivanja i određivanju njihovih društvenih sadržina ključni problem predstavlja ekonomski i društveni položaj i uloga radnog čoveka. Černe je ovom problemu opravdano posvetio dosta mesta u članku. On se sreo s njim već pri izlaganju i kritičkoj oceni prve hipoteze, ali mu punu pažnju posvećuje upravo kad kritički ocenjuje svoju petu hipotezu.

Nejasno je, međutim, zašto on nije posvetio isto tako odgovarajuću pažnju društvenoj svojini sredstava za proizvodnju, koju najčešće naziva „kolektivnom društvenom svojinom“. Ovaj termin nas navodi na zaključak da su vlasnici i neki kolektiv i društvo, ili da je vlasnik kolektiv u ime društva, ili, možda, da se na taj način treba distancirati od društvene svojine koja se istorijski javila u obliku državne socijalističke svojine. I pored toga verujem da će se on složiti sa mnom da i društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, njena društvena i ekonomska sadržina predstavlja drugu stranu istog problema — ekonomskog položaja radnog čoveka. Ali, pre nego što bih dao ma kakvu ocenu Černeovog izlaganja, smatram da je neophodno izložiti njegovu koncepciju. Svestan sam da to nije lako i zato dozvoljavam da ga nisam mogao dovoljno potpuno i pravilno interpretirati. Stoga ću nastojati da tu koncepciju izložim navodeći što više Černeovog teksta.

U početku članka (str. 1306) Černe ističe da „radnici-upravljači, odnosno radna zajednica nisu vlasnici oba faktora (proiz-

vodnje — M. S.): radne snage i sredstava za proizvodnju (kapitala)". Za određivanje ekonomskog i društvenog položaja radnog čoveka, odnosno radne zajednice u proizvodnom procesu bitno je, prema tome, u kojim društvenim oblicima se prisvajaju faktori proizvodnje. Ovaj metodološki prilaz nije netačan, ali nije dovoljan, jer oblik prisvajanja nije izolovan kompleks u društvenoj organizaciji privređivanja, a pored toga nije ni prioritetan, tj. onaj koji određuje. To je ono što je metodološki najvažnije, jer ovakav prilaz ima ograničenu analitičku vrednost, on se može primeniti samo u posebnim uslovima. Černe ne vodi računa o tome, on ostaje dosledan ovakvom metodološkom prilazu i ističe da je za objektivn položaj radnika-upravljača i njegovo učešće u procesu rada bitna njegova „lična svojina nad njegovom radnom snagom“ i „upravljanje društvenim sredstvima“ (str. 1308).

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Na koji način se lična svojina nad radnom snagom uključuje u sistem socijalističkih samoupravnih odnosa? Objašnjenje se nalazi u sledećem tekstu: „Posmatrano s gledišta prakse, sve ukazuje da kolektivna društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ne ukida radnikovu ličnu svojinu nad radnom snagom kao proizvodnim faktorom. Dok društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju ukida klasičnu prodaju radne snage kapitalističkom preduzetniku, lična svojina nad radnom snagom, iako u izmenjenim okolnostima, i dalje je uslovljava. To me navodi na tvrdnju da u našem privrednom sistemu postoji deformisani status radne snage kao kvazi robe i da takođe postoji kvazi tržište radne snage...“ (str. 1320). „Prema tome, logično je reći da u našim odnosima radna snaga takođe ima neku kvazivrednost, pogotovo kao kalkulativna veličina za svaku radnu organizaciju, što je za njeno ekonomsko odlučivanje neophodno. Naime, svaka tržišna privreda je istovremeno i cenovna privreda“. „Ova kategorija cene radne snage nikako ne znači da je naš radnik još u najamnom odnosu, da je ta kategorija u suprotnosti sa radničkim samoupravljanjem“ (str. 1321).

Iz ovako definisanog položaja radnog čoveka u samoupravnim uslovima privređivanja, u uslovima društvenog prisvajanja sredstava za proizvodnju Černe izvodi svoje zaključke u vezi sa raspodelom dohotka. Pre svega, pošto radnici nisu vlasnici sredstava za proizvodnju, već samo radne snage, „lični dohodak predstavlja za radnika primarnu, neposrednu i time reprezentativnu pobudu u pogledu poslovnih odluka i u pogledu njegovog većeg radnog napora“. Dohodak privredne organizacije i ušteda tog dohotka (verovatno deo namenjen fondovima) za njega su „takođe privredna pobuda, ali samo kao posredna, izvedena, više kao pomoćno sredstvo za moguće sutrašnje prisvajanje još većeg ličnog dohotka“ (str. 1308). Radnik-upravljač bi jednako tretirao oba dela dohotka samo kad bi bio „fizički suvlasnik ušteđenih, odnosno akumuliranih sredstava u predu-

zeću" ili „ako bi u njegovim odlukama preovlađivala društvena svest (tj. čisti opšti društveni interes), ne njegova lična privredna pobuda" (str. 1307). U daljem izlaganju Černe će se zadržati na prvoj alternativni — na pitanju privajanja akumulisanih sredstava, druga alternativa je praktično isključena samim pojmom lične svojine nad radnom snagom, jer je lična privredna pobuda za radnika „primarna" i „neposredna". Čak ako se ispune i drugi uslovi koji odgovaraju razvijenijim samoupravnim odnosima, „ipak će i dalje važiti da radnik ostaje „vlasnik" i „gospodar" svoje radne snage i da će objektivno i subjektivno, pre svega, težiti maksimalizaciji dohotka za nju" (str. 1311).

Konflikt koji, prema Černeovom shvatanju, postoji između interesa privredne organizacije i radne zajednice u našem sistemu privređivanja on izjednačuje sa konfliktom između vlasništva nad radnom snagom i kolektivnog upravljanja, konfliktom između dveju funkcija radne zajednice. Ovde treba primetiti da Černe radnoj zajednici daje atribut kolektivnog vlasnika radne snage iako na nekoliko mesta insistira na svojini nad radnom snagom kao „neotuđivim" pravom radnika.

Dakle, šta je osnovno: kolektivna svojina nad radnom snagom radne zajednice ili lična svojina radnika nad svojom radnom snagom? Imam utisak da je za Černea lična svojina osnovna kategorija. Kakav je njen odnos prema kolektivnoj svojini nad radnom snagom ostaje otvoreno pitanje. Verujem da nije reč samo o stilskoj figuri.

Ako je sadržina društvenih odnosa u samoupravnom sistemu onakva kako je određuje Černe, tada je sukob interesa koji je on definisao imanentan našem sistemu samoupravljanja. On se može rešiti a) ako se veže „jedan deo sredstava koja se isplaćuju radnicima, u obliku obveznica ili na drugi način za poslovni ili za rezervni fond" i b) ako se „bar uslovno (kalkulativno) razdvoji dohodak privredne organizacije i dohodak radne zajednice" (str. 1312). Dok se pod tačkom a) na nejasan način uvodi neka vrsta „kolektivno akcionarskih odnosa" (o njima Černe govori izričito docnije — str. 1323), uslov pod tačkom b) imao bi sledeće efekte na raspodelu dohotka. Došlo bi, pre svega, do „priznavanja svojstva kalkulativnog troška" „radu (valorizovanom u novcu)", jednostavnije rečeno, ponovo bi se u kalkulaciji javili troškovi radne snage, a kao logična posledica ove modifikacije u kalkulaciji „svakako bi se uvela kao kalkulatívna kategorija čisti finansijski rezultat ili dobit privredne organizacije". To je, prema Černeu, racionalna kalkulatívna stavka (podvukao M. S.). I, najzad, došlo bi do toga da se „lični dohodak, bar formalno, formimra iz dva izvora". Koji su to izvori meni je ostalo nejasno i pored svih nastojanja da razumem sledeći tekst: „pre svega na ime rada, kao individualnog konkretnog rada koji stvara upotrebnu vrednost i delom na ime rada valorizovanog u tržišnoj vrednosti učinka, to jest iz kompleksnog poslovnog rezultata (o tom više kasnije)" (str. 1312). Ni ovaj tekst a ni docnije izlaganje nisu mi objasnili izvore ličnog dohotka.

Čini se da se ovde kao dva izvora tretiraju troškovi radne snage kao obračunski kalkulatívni deo ličnog dohotka i ideo u dobiti. Ako sam pravilno razumeo, tada se praktično u raspodelu dohotka unose izmene koje bi odgovarale institucionalnoj raspodeli dohotka poznatoj u našoj literaturi i praksi kao sistem raspodele dobiti.

Černeovu misao nije lako pratiti zbog komplikovanih i ne uvek jasnih formulacija. Za njegovu osnovnu misao karakteristična su dva momenta, prema mom shvatanju. Prvo, „kolektivni preduzetnički sistem“ razvijen na način kao što je izloženo stvara sve uslove ili, kako Černe kaže, „ne mora sprečavati razvoj kolektivno akcionarskih odnosa“ među privrednim organizacijama niti vezanih uloga radnika (kao fizičkih osoba) u radnim organizacijama“ (str. 1323). I drugo, da bi „takozvana obračunska cena radne snage kao kalkulatívni lični dohodak“ bila, pre svega, „polazna tačka za kalkulaciju proizvodnje, investicija i drugih odluka u privrednim organizacijama“ (str. 1321).

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Izvinjavam se čitaocu što sam bio više nego opširan u navodima. Međutim, bilo je neophodno sastaviti bitne komponente Černeove koncepcije i izložiti ih u celini kako bi se moglo zaključivati o njenoj društvenoj i ekonomskoj sadržini. Černe, bar po mom utisku, tu celinu nije dao. Da je to učinio u svom članku, omogućio bi čitaocu da lakše shvati koncepciju privrednog sistema kojom se teorijski i logički koristi za analizu i kritičku ocenu teorije raspodele dohotka, odnosno nekih stavova u toj teoriji. Meni se može prigovoriti da sam uzimao pojedina mesta, da sam ih izdvajao iz Černeovog konteksta i da sam iz njih sastavio celinu koja ne predstavlja Černeovu koncepciju. Bio sam svestan tog prigovora, ali drugog rešenja nisam imao, jer umesto celine u članku sam nalazio samo delove koncepcije privrednog sistema usputno definisane, i to ne uvek na isti način. Upravo zato sam obratio posebnu pažnju pri selekciji i odabrao sam samo ona mesta koja sačinjavaju logičku celinu Černeove koncepcije prema mom najboljem uverenju. Ukoliko sam u tome uspeo, verujem da ću olakšati razumevanje društvene i idejne sadržine ovakvog metodološkog prilaza problemima raspodele dohotka. Ukoliko, međutim, po mišljenju Černe, to ne predstavlja njegovu osnovnu koncepciju, tada sam mu dao elemente koji bar kod nekih čitalaca mogu izazvati nerazumevanje i ukazao mu na mesta koja je neophodno izložiti na sistematičan način i u okviru jedne celovite koncepcije. Kako je, po mom mišljenju, takva koncepcija nedostajala, pokušao sam da je formulišem polazeći od njegovih stavova.

Verujem da Černe neće negirati stav da je za određivanje ekonomskog položaja radnog čoveka u samoupravnom sistemu privređivanja, po njegovom mišljenju, bitna lična svojina radnika nad radnom snagom i da je „kolektivna društvena svojina“ ne ukida. Na osnovu ovog „radno-svojinskog odnosa“ on definiše društvene odnose među radnim ljudima kao i odnose radnih ljudi prema radnoj zajednici i radnoj organizaciji, preduzeću. Ukratko, polazna kategorija za defini-

sanje društvenih odnosa i njihove sadržine u našem privrednom sistemu je kategorija lične svojine radnika nad njegovom radnom snagom. Već sam ranije ukazao na svoje neslaganje sa ovakvim proširenjem pojma svojine. Za najveći broj ekonomista, sociologa, politikologa i pravnika kroz kategoriju svojine se izražavaju društveni odnosi ljudi povodom prisvajanja stvari. Metodološki prilaz analizi privrednog sistema koji ima za polaznu kategoriju svojinu otvara metodološko pitanje od prvorazrednog značaja: može li se društvena sadržina privrednog sistema objasniti iz oblika prisvajanja ili ne može? Ako može, pod kojim uslovima?

Nadam se da neće biti neslaganja, bar ne među marksistima, ako istaknem da materijalno-proizvodna osnova jedne zajednice, nivo i struktura proizvodnih snaga određuju društvene oblike privređivanja — odnose proizvodnje. Sadržinu ovih odnosa predstavlja društvena organizacija rada, odnosno, ako se posmatra sa stanovišta radnih ljudi, njihov položaj, mesto i uloga u procesu rada, procesu stvaranja materijalnih dobara. Na osnovu toga se određuju i oblici prisvajanja materijalnih dobara, oblici svojine, kako proizvodnih dobara tako i sredstava za proizvodnju kao proizvodnih faktora. Ovako definisana međusobna uslovljenost proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, kao i sadržine i oblika odnosa proizvodnje predstavlja primarni odlučujući oblik međusobnih odnosa i može se prikazati kao niz: proizvodne snage → proizvodni odnosi (organizacija rada kao sadržina → svojina kao oblik odnosa proizvodnje). Obrnuti redosled međusobnih uslovljenosti, tzv. povratno dejstvo oblika na sadržinu i odnosa proizvodnje na proizvodne snage je sekundaran po metodološkom značaju. Ako se definiše primarni oblik međusobne uslovljenosti, moguće je objasniti i karakter povratnih veza. Ovaj metodološki postulat je opšteprihvaćen u marksističkoj teoriji, i verujem da ga nije potrebno ovde posebno dokazivati.

U privrednim sistemima u kojima su društveni oblici privređivanja izgrađeni i relativno stabilizovani moguće je pri proučavanju i analizi poći od završnog člana niza, od oblika svojine, i na osnovu njene ekonomske i društvene sadržine definisati privredni sistem u celini. Ali i tada je neophodno u svakom momentu imati u vidu da su oblici prisvajanja rezultat, a ne uzrok određene društvene organizacije rada.

Ako se analiziraju sistemi u kojima se brzo vrše promene u društvenoj organizaciji privređivanja, te se, prema tome, nužno u okviru starih oblika prisvajanja stvaraju protivrečne situacije, tada se naučno teško može prihvatiti metodološki prilaz istraživanja i izlaganja koji polazi od oblika prisvajanja. Da bi se definisala društvena sadržina oblika svojine, neophodno je najpre odrediti društvene odnose u organizaciji rada. Drugim rečima, potrebno je poći od sadržine odnosa proizvodnje, a ne od njihovih oblika, potrebno je poći od društvene organizacije rada i položaja društvenih grupa u njoj, a ne od oblika prisvajanja. U takvim istorijskim uslovima oni su, po pravilu, protivrečni. Konkretno, društvena svojina sredstava za proizvodnju se istovremeno pojavljuje bez subjekta svojine i pretvara se u nesvojину. U rad-

noj organizaciji koja nije vlasnik sredstava za proizvodnju govori se o „sopstvenim” sredstvima. Proizvođač je samoupravljač i u isto vreme može da mu se otkaže radni odnos pod određenim uslovima.

Ne samo naš privredni sistem već i savremeni privredni sistemi uopšte ne predstavljaju tip izgrađenih i stabilizovanih društvenih odnosa u privređivanju. To ni objektivno nije moguće, jer se po opšteprihvaćenom mišljenju savremeni svet nalazi u uslovima tehničke i društvene revolucije koja se ne ograničava na pojedine zemlje, već je prvi put u istoriji dobila svetske razmere i postala opšta. U tom svetu brzih materijalno-proizvodnih i društvenih promena raspadaju se klasični oblici prisvajanja, kao što se raspadaju brzim tempom i ostale komponente društvene nadgradnje. Nemoć pravne nauke da preko građansko-pravnog pojma svojine objasni oblike prisvajanja u savremenim društvima nije karakteristična samo za našu zajednicu. Kako se može na bazi građansko-pravnog pojma svojine objasniti činjenica da se udeo akcionara, vlasnika sredstava za proizvodnju, u kapitalističkim društvima, posebno u američkim korporacijama preko oporezivanja i preko neraspodeljenog dela profita danas svodi na sve manji deo ukupnog profita? U SAD je on 1965. godine sveden na oko 25% ukupnog profita i, prema ispoljenoj tendenciji, opadaće i dalje.

METODOLOŠKE
I DRUŠTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

To je, međutim, samo jedna manifestacija ograničavanja i razgrađivanja svojinskih prava. Savremeni oblici društvene organizacije rada u kapitalističkim zajednicama pokazuju da je proces ukidanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju koji je počeo već u akcionarskim društvima danas dobio nove i intenzivnije oblike u okviru državno-kapitalističkog prisvajanja. Grupa koja upravlja proizvodnim procesima dobija dominantnu društvenu ulogu, bez obzira na to da li je vlasnik sredstava za proizvodnju ili nije. Otuda danas sve značajnije mesto u društvenoj strukturi savremenih kapitalističkih društava dobija menadžerski sloj i državna birokratija.

U početnim stadijumima izgradnje socijalističkih društava proces razdvajanja funkcije vlasnika sredstava za proizvodnju od funkcije upravljanja privrednim procesom obavljao se u specifičnom obliku — ukidanjem privatne svojine na sredstvima za proizvodnju i prenošenjem svojine na društvo predstavljeno preko socijalističke države. Ne mogu ovde da ulazim u analizu svih onih protivrečnosti koje su nastajale u socijalističkim društvima zbog toga što je upravljanje privrednim životom bilo organizovano na osnovu državnog prisvajanja sredstava za proizvodnju definisanog u pravnom sistemu kao isključivo, nedeljivo i apsolutno svojinsko pravo. Činjenica je da su procesi raspadanja ovih oblika društvene organizacije dobili danas više ili manje jasan izraz u najvećem broju socijalističkih zemalja i da sačinjavaju osnovni društveni problem ekonomskih reformi. Nema potrebe posebno isticati da je taj proces dobio svoj najrazvijeniji oblik u našoj zemlji i da je upravo zahvaljujući njemu bilo moguće steći ona iskustva koja su dala osnovu

za naučno shvatanje uloge upravljanja privrednim procesima i odnosa upravljanja prema svojini.

Ako u uslovima društvene organizacije rada zasnovane na industrijskoj tehnologiji govorimo danas o udruženom radniku, onda time definišemo objektivne uslove koji određuju oblik upravljanja procesima rada u socijalističkim društvima. U isto vreme ističemo da se samo u obliku udruženog rada, a ne rada atomiziranog, u obliku asocijacije proizvođača, a ne u obliku nezavisnih individualnih proizvođača, može organizovati kreativna funkcija proizvođača i ostvariti njihova društvena afirmacija. Upravljanje i kontrola proizvodnih procesa ne zasnivaju se na svojinskim pravima. Radnik ne stiče pravo da odlučuje o upotrebi sredstava za proizvodnju zato što je vlasnik radne snage, već na osnovu svog učešća u proizvodnji, tj. na osnovu svoje društvene funkcije u proizvodnom procesu. To nije delegirana, već originalna društvena funkcija proizvođača nastala na bazi ekonomske nužnosti određene nivoom razvijenosti proizvodnih snaga.

Proizvoditi se može samo preko oblika društvenog rada, udruženog rada. To znači da se može i opstati ne kao izolovan pojedinac, već kao član društva koje proizvodi. Za funkcionisanje i razvoj ovih oblika privređivanja nije dovoljno samo da se biološka energija proizvođača pretvori u radnu snagu. Učešće proizvođača u proizvodnom procesu ima za pretpostavku društveni proces preobražavanja biološke energije u istorijski oblik radne snage koji je neophodan za savremene proizvodne procese. Moderna tehnologija ima sve veće zahteve u pogledu stručnosti radne snage i njene tehnološke povezanosti. Sticanje te stručnosti je rezultat sve dugotrajnijeg procesa obučavanja, koje je društveno sve organizovanije. Dugogodišnji udruženi rad koji se obavlja u oblasti obrazovanja pretpostavlja akumulaciju društveno stečenih znanja i iskustava i društvene metode prenošenja tih iskustava na radnog čoveka. Može li se u takvim uslovima ekonomski i društveni položaj proizvođača izraziti preko njegovog „neotudivog” prava lične svojine nad njegovom radnom snagom? Njegova radna snaga je formirana u složenom i koordiniranom procesu društvene akcije kao što i njeno proizvodno korišćenje ima za pretpostavku određene društvene uslove u kojima dolazi do izražaja koordinirana akcija članova jedne zajednice. U takvim uslovima ona se može realizovati kao radna snaga samo u obliku udruženog rada.

S druge strane tehnička i ekonomska nužnost da se zajednički radi stvorila je upravo uslove za nastanak nove klase radnih ljudi. Ova klasa je u relativno kratkom periodu uspela ne samo da postane svesna sebe već i da otvori procese društvene reorganizacije kojima je krajnji cilj da radni ljudi preuzmu vodeću ulogu u životu savremenih zajednica. Ovi procesi znače u isto vreme ubrzano razgrađivanje svih oblika u kojima se ispoljavao društveni život klasnih društava. Oni su počeli već u krilu kapitalističkog društva, a kao dominantni društveni procesi ispoljili su se u socijalističkim zajednicama. Oni znače istovremeno i ubrzano ra-

zgrađivanje svih društvenih oblika koji protivreče društvenoj afirmaciji proizvođača, a koji su zbog nedovoljne razvijenosti materijalno-proizvodne osnove i novih društvenih oblika bili preuzeti u socijalističkim zajednicama kao specifični oblik društvenog kompromisa. Najreljefniji primer tog preuzimanja je predstavljalo preuzimanje državne forme kao forme političke organizacije socijalističke zajednice. Otvoreni procesi deetatzacije, debirokratizacije, decentralizacije, depolitizacije, demokratizacije i sl. nisu procesi atomiziranja socijalističke zajednice i afirmacije lične svojine nad radnom snagom, već procesi stvaranja i obrazovanja društva kao asocijacije proizvođača, afirmacije „njihove“ radne snage preko društveno udruženog rada.

Sadržinu društvene revolucije, čiji smo savremenici, prema tome ne predstavlja afirmacija lične svojine nad radnom snagom, već društvena afirmacija udruženog rada kao stvaraloca materijalnih dobara i kao osnove za razvoj samoupravljanja proizvođača. Takvu afirmaciju objektivno čini nužnom savremena industrijska tehnika i subjektivno je ubrzavaju društvene snage koje izgrađuju oblike organizacije društva u skladu sa novom materijalnom i društvenom osnovom savremenih ljudskih zajednica. To je ono što je tipično i reprezentativno.

U svom tretiranju ovog problema Černe je ispustio ovaj kompleks potpuno, jer uzima svojinu kao polaznu kategoriju svojih izlaganja i analiza. Zato on traži rešenja u usklađivanju lične svojine nad radnom snagom sa nedovoljno definisanom „kolektivnom društvenom svojinom nad sredstvima za proizvodnju“. Kao mogući izlaz iz te protivrečne situacije on predlaže i stvaranje „kolektivno akcionarskih odnosa“. Međutim, ako se kaže, da ponovim tekst iz Ustava SFRJ, da „rad i rezultati rada jedino određuju materijalni i društveni položaj čoveka“, onda nema akcionarskih odnosa. Ako takvi odnosi ipak nastanu, to ne znači da su oni tipični, reprezentativni društveni odnosi nove socijalističke samoupravne zajednice, već su ponovo društveni kompromis. To je društveni kompromis heterogenih elemenata u društvenoj organizaciji — kompromis između sitnoburžoaske koncepcije o položaju radnog čoveka, etatističkih oblika upravljanja društvom i samoupravne organizacije društva u uslovima nedovoljno razvijene materijalno-proizvodne osnove i relativno mlade političke i društvene zajednice. Ta zajednica u kratkom istorijskom periodu „preskače“ iz nerazvijenog društva seljačkog tipa zasnovanog na prirodnoj privredi i tržišnoj privredi sitnoburžoaskog (zanatskog i predkapitalističkog trgovačkog) tipa u industrijsko i socijalističko društvo. Moramo li mi danas da idemo u taj kompromis ili ne moramo, to je pitanje društvene i političke ocene faktičke situacije. Muđutim, ono što se ne može uraditi, to je prezentirati, teorijski i logično, takav oblik društvenih odnosa kao reprezentativne, tipične, razvijenije oblike samoupravnih odnosa proizvođača.

Protivrečnost između Černeove koncepcije samoupravnih odnosa i razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa u našem privrednom sistemu nedvosmisleno se potvrđuje kada se na

osnovu njegove koncepcije analiziraju odnosi u raspodeli dohotka. Ako je tačno da je osnovni interes proizvođača maksimalizacija ličnog dohotka, jer on nije „suvlasnik akumuliranih sredstava“, niti je „njegova preduzetnička funkcija trajna, životna funkcija“, onda nastaje unutar naših samoupravnih odnosa suštinska protivrečnost između proizvođača i samoupravne organizacije udruženog rada. „Ako je tačno, kaže Černe, da je lični dohodak osnovna kategorija, onda proističe praktično vrlo važan zaključak — da za bolje privređivanje sistem raspodele dohotka treba što više usavršiti“ (str. 1308). U kome pravcu treba usavršiti sistem raspodele dohotka? Černe nastavlja: „Pri tome i dalje ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri odnose dohotka tretirati kao razvijene socijalističke odnose, za koje je još davno proklamovano da će počivati na radu“ (podvukao M. S.). Šta, prema Černeu, znači sistem dohotka? „Čim uvedemo sistem dohotka, za uspešno delovanje sistema, radnike moramo podsticati na rad pomoću dohotka (kog, ličnog dohotka ili dohotka preduzeća — M. S.), što znači da od njega moramo stvarati nekog racionalnog čoveka — *homo oeconomicus*“. (Čim se pretpostavi da je cilj privređivanja maksimalizacija dohotka ili ličnog dohotka u analizu se uvodi pretpostavka racionalnog ponašanja. Čovek je tako stvoren, mi ga ne stvaramo. U teorijskim izlaganjima se ponašanje privrednih subjekata, po pravilu, određuje u obliku čistog racionalnog ponašanja.)

I sada pošto je objasnio kakvog čoveka-proizvođača bismo u takvom slučaju dobili („podstaknut egoističnim interesima i razvijenom potrebom za konkurencijom“), Černe ističe da takav čovek proizvođač nije podstican u prvom redu „interesom za svesnu društvenu saradnju (ukoliko je u njemu razvijena svest za saradnjom, ona mu je 'nametnuta' kao ekonomska nužnost, pošto na drugi način ne može postići svoj primarni cilj, to jest postizanje što većeg dohotka)“ (str. 1308—1309).

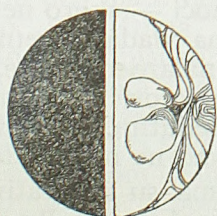
Pošto sam pročitao ove redove, postavio sam sebi pitanje da li te reči imaju za Černea i mene isto značenje. Ne shvatam kako se na osnovu lične svojine nad radnom snagom i primarne pobude — maksimalizacije ličnog dohotka — može stvoriti „interes za svesnu društvenu saradnju“ (podvukao M. S.). S druge strane objektivni uslovi, koji su rezultat datog nivoa razvijenosti materijalno-proizvodne osnove i predstavljaju ekonomsku nužnost ne samo za pojedinog proizvođača već i za zajednicu u celini, dobijaju podređeno mesto u odnosu na ličnu svojinu nad radnom snagom. Dok mu je u prvom slučaju, ako je reč o objektivnim uslovima privređivanja, svest za saradnjom „nametnuta“, u drugom slučaju tj. ako se prizna lična svojina nad radnom snagom, ta svest će se razviti iz lične svojine, i neće biti „nametnuta“!

Kako se organizuje sistem raspodele koji je u skladu sa Černeovom koncepcijom reprezentativnih odnosa u našem privrednom sistemu? „Rad valorizovan u novcu“ treba priznati kao „kalkulativni trošak“, „kalkulativni lični dohodak“, „obračunsku cenu radne snage“, a ostatak od dohotka pred-

stavlja dobit privredne organizacije kao „racionalnu kalkulativnu stavku“. Ukratko, iz „kvazi robe“ i „kvazi tržišta radne snage“, čiju institucionalnu osnovu čini radnikova lična svojina nad radnom snagom, stigli smo do „kvazi vrednosti“ ili „obračunske cene radne snage kao kalkulativne kategorije“ koja predstavlja delom „kalkulativne troškove za samoupravnu organizaciju proizvođača“ i delom učešće u dobiti. Na taj način, kako tvrdi Černe, on je „dokazao“ da u našem samoupravnom kolektivnom sistemu i dalje deluje zakon cena za sve proizvodne faktore... a da zakon raspodele rezultata privređivanja deluje drukčije nego u tržišnoj privredi sa privatnom svojinom nad sredstvima za proizvodnju, mada zakon cena ne možemo isključiti iz raspodele“ (str. 1321).

METODOLOŠKE
I DRUSTVENE
OSNOVE TEORIJE
RASPODELE DOHOTKA

Ako sam shvatio Černeovu misao, on ovde predlaže strukturu cene u obliku: materijalni troškovi plus kalkulativni troškovi rada (kvazi vrednost radne snage) plus dobit. Sličnost sa formulom $c+v+m$ je očigledna uz korekciju da radnik može da učestvuje u dobiti. Što se danas može naći ne retko i u savremenom kapitalizmu. I posle svega kao ocena društvenog i ekonomskog položaja radnog čoveka: to ipak sve ne znači da je „naš radnik u najamnom odnosu, da je ta kategorija u suprotnosti sa radničkim samoupravljanjem“ (str. 1321). Ostaje da se upitamo koje su karakteristike najamnog radnog odnosa?

dr stevan
vračar

**JEDNA STRANICA
TEKSTA I MNOGI
NESPORAZUMI O
PARTIJSKOM
SISTEMU U
SOCIJALIZMU**

150

Svako naučno raspravljanje o partijskom sistemu u socijalizmu — kao, uostalom, i o nekim drugim stvarima — osobito ako dospe u širu javnost sredstvima masovnih komunikacija, skopčano je sa rizikom da postane plen političke ideologije, da upadne u vrtloge ideoloških tokova i u zemlji i u inostranstvu, pa da samim tim bude na razne načine deformisano, podređeno nekim zakonomernostima i faktorima postojanja manje ili više oformljenih ideoloških struktura. Usled toga što je partijski sistem u socijalizmu upravo kao predmet razmatranja, izučavanja i objašnjavanja zaista postao, tako reći, hiperpolitifikovan i hiperideologizovan — svakako se može računati sa sučeljavanjem različitih stavova, naučnih iskaza, uvreženih mitova, predrasuda, dogmi, psiholoških nastrojenja, moralnih opredeljenja, ideoloških afiniteta, averzija itd., jer sve to opterećuje grupe i pojedince, sve one koji su uključeni u politički život savremenog društva, i to podjednako u nacionalnim i svetskim razmerama. Štaviše, ona naučna raspravljanja koja nisu stvarno ili bar prividno prethodno ideološki legitimisana, prilagođena ili podređena nekim stvarnim ili fiktivnim nosiocima političke moći — skoro neizbežno zasecaju područja na kojima vlada izuzetno ideološko interesovanje, gde se nalaze osetljive tačke, gde vlada — figurativno i metaforički govoreći — svojevrсни „visoki napon“. Međutim, i pored svega toga prirodno je što se ponekad ne mogu izbexi i takva područja. U tom pogledu veoma su ilustrativna i karakteristična reagovanja na moj članak *Partijski monopolo-*

lizam i politička moć društvenih grupa (Gledišta, 8—9/1967, str. 1054—1066.) koji je, po svemu sudeći, imao neuobičajen i prilično velik odjek u našoj javnosti, a u nekim stranim listovima čak predstavljen senzacionalistički. Ta iznenađujuća i svakako neprijatno činjenica, međutim, obavezuje me prvenstveno i isključivo kao naučnog radnika da bez uvijanja i okolišavanja, otvoreno i neposredno odgovorim na čisto ideološka reagovanja koja nisu ništa drugo do ideološka dezinterpretacija jedne jedine stranice pomenutog teksta (str. 1059), to jest više ili manje neshvatanje njegovog smisla, pogrešno tumačenje, imputiranje piscu nečega što nije ni mislio ni rekao, čak, možda, i zlonamerno, izvrtanje piščevih namera. Pri tome, valja naglasiti da postoje sasvim očigledno dva različita izvorišta mnogih nesporazuma: prvo, neosporno je da kontekst celog članka, sadržinska gustina odnosne stranice, način formulisanja pojedinih rečenica, složenost i težina obuhvaćenih pitanja, itd. daju donekle osnova za razne dezinterpretacije; drugo, još je neospornije da su svi ideološki odjeci, na raznim stranama, nadaleko i naširoko, među kompetentnim i nekompetentnim — samo ideološke projekcije sopstvenih preokupacija i sopstvenog postavljanja prema partijskom sistemu uopšte i posebno u postojećem socijalizmu, pa i nekom budućem socijalizmu. Naime, svaki čitalac ili „analitičar” je posmatrao tu stranicu i čitav tekst kroz svoje ideološke naočari, pretočio utisak u svoje ideološke kalupe, sublimirao iznetu ideju ili, tačnije, niz ideja u nešto sopstveno itd. Bilo kako bilo, tek oko teksta uzvrtlana je prava ideološka prašina u kojoj se gube i zaklanjaju ne samo pri-sutne komponente u sadržini celoga teksta nego, čak, i izričiti stavovi.

Kao autor pretpostavljao sam da će ne samo naučni radnici (filozofi, sociolozi, politikolozi, teoretičari države i prava i drugi) već i političari i obični čitaoci imati u vidu, pre svega, ono što dominira u sadržini moga teksta, naime, skiciranje nekih negativnih propratnih pojava i deformacija koje su se ispoljile u istorijskoj praksi funkcionisanja jednopartijskog sistema u socijalizmu, s jedne strane, i skiciranje pitanja političke moći društvenih grupa u socijalizmu, s druge strane. S obzirom na to da je moj tekst, u stvari, samo jedan deo inače nepretencioznog priloga koji sam dao „Gledištima” u okviru diskusije koja se vodi u tom časopisu o ključnim pitanjima političke vlasti i autoriteta u socijalizmu, naravno, bilo je nemoguće neko svestrano, zaokruženo i sistematizovano raspravljanje o tako krupnim pitanjima koja su naznačena temom članka, pa je sve dato više u obliku uzgrednih napomena i postavljanja problema. Imam utisak da su pitanja monopolizma

JEDNA STRANICA
TEKSTA I MNOGI
NESPORAZUMI O
PARTIJSKOM SISTEMU
U SOCIJALIZMU

tako krupna i značajna za teoriju i praksu socijalizma uopšte da ih upravo marksistička nauka mora zaista razrađivati, duboko zahvatati i analizirati. Utoliko pre i više što je i teorijski i praktično već petnaestak godina kod nas razrađivan koncept samoupravljačkog socijalizma koji, u stvari, označava prevazilaženje svakog monopolizma. Uostalom, u svom tekstu nisam izneo u tom pogledu ništa „originalno“, nepoznato i sasvim novo, jer mnoge stvari su već tokom jedne decenije kod nas delom i rečju istaknute u politici vodećih političkih snaga naše zemlje (počevši od Programa SKJ, preko svih dokumenata i istupanja partijskih i državnih funkcionera); mnogi naši naučnici i publicisti su dodirivali slična ili ista pitanja; u našoj periodici i štampi, tako reći, svakodnevno i neprekidno otkrivaju se i žigošu razne krupnije i sitnije deformacije koje se obeležavaju kao „monopolizam“, i to, pored ostalog „partijski“ itd. Doduše, verovatno je da je moja skica nekih negativnih strana partijskog monopolizma data s neuobičajenom otvorenošću, možda prilično plastično, sa naglaskom nekih stvari koje su za neupućene (bilo iz kojih razloga) dobile zvuk ili prizvuk na koji se nisu svikli, pa su tim stvarima počeli pridavati onaj karakter i one dimenzije koji faktički uopšte nisu prisutni u tekstu. U svakom slučaju, čini se da svako iole objektivno i bez ideoloških predubeđenja čitanje i razumevanje članka lako otkriva i njegovu stvarnu sadržinu, osnovne postavke i usmerenost.

Međutim, sticajem raznih okolnosti koje nemaju nikakve veze sa člankom, umesto te i takve sadržine izbila je u prvi plan jedna hipoteza o eventualnim budućim oblicima partijskog sistema u socijalizmu, ko zna gde i kada. Iako lično malo cenim isticanje hipoteza te vrste, osobito kada se pretvara u svojevršno metafizičko proroštvo i očito formulisanje ideoloških zamisli, činilo mi se da se tako najimpresivnije može naznačiti, teorijski i praktično, složenost problematike, njena dubina, upravo sa naučnog stanovišta, a uzimajući u obzir to da je socijalizam i društveni proces i društveni poredak koji se može i mora afirmisati u obilju različitih oblika, zavisno od uslova koje će imati u budućnosti zemlje i narodi koji se budu razvijali različitim socijalističkim putevima. Uostalom, u jednoj svojoj ranijoj raspravi istakao sam sasvim sličnu hipotezu koja je, uzgred rečeno, ostala sasvim neprimećena, odnosno povodom koje se nije digla nikakva ideološka prašina.¹⁾ Naravno, ova hipoteza koja se tiče

¹⁾ U svojoj raspravi „Pluralizam u socijalističkoj demokratiji“ podnetoj na Simpozijumu Socijalistički savez i radni čovek, održanom u Beogradu od 10. do 14. januara 1966. godine (referati i diskusija sa toga Simpozijuma objavljeni su u vidu knjige u izdanju „Socijalizam“ 1966, str. 314; zbog opširnosti te moje rasprave dao sam rezime njenog prvog dela, a ostala tri dela su data integralno), formulisao sam sledeću hipotezu:

budućnosti mora se shvatati sa svim uslovnostima i ograničenostima koje ima i mora imati svaka hipoteza o strukturi i osobenostima budućeg socijalističkog društva (npr., o odumiranju države, o iščežavanju postojećeg partijskog sistema, odnosno o nepostojanju bilo kakvog oblika partijskog organizovanja ljudi itd.). Razume se, takva hipoteza, po samoj prirodi stvari, nije i ne može biti ni poenta, ni rezime, ni zaključak moga teksta, pa i odnosna stranica tako treba da bude posmatrana i ocenjivana. Na žalost, upravo zahvaljujući ideološkim stavovima čitalaca i interpretatora, ta stranica je pobudila, po svemu sudeći, izuzetnu i začuđujuću pažnju, pa i sve odgovarajuće dezinterpretacije (odnosno i dezinformacije za one koji se nisu neposredno upoznali sa tekstom, nego preko raznih ideoloških dezinterpretacija).

Pri tome, simptomatično je da svi različiti ideološki odjeci dotične hipoteze — i pored nesumnjivo oprečnih podvoda i načina svog izražavanja — imaju neke zajedničke imenitelje, pa je i svaka dezinterpretacija tekla, uglavnom, istim ili sličnim kolotečinama koje su stvorene u postojećim ideološkim strukturama u zemlji i inostranstvu. To je usledilo, pored ostalog, i zbog izrazitog povezivanja i uzajamne zavisnosti tih različitih ideoloških odjeka. Stoga nije čudno što je i jedan jedini naučni osvrt kod nas²⁾, reklo bi se, sasvim uklopljen u takve ideološke kontekste, po je i on opterećen istim metodološkim slabostima i pored toga što je dat u korektnom tonu i bez grubih ideoloških insinucija i invektiva (vid. Drago-mir Drašković: O mogućnostima dvopartijskog sistema u socijalizmu, Gledišta, 11/1967, str. 1557—1566). Inače, u našoj javnosti pojavio se jedino kritički osvrt novinara lista „Borba“, koji predstavlja sumaran izraz i potvrdu nastalih ideoloških kontroverzi i dezinterpretacija (vid.

„6. — Sasvim apstraktno i zasad sasvim hipotetički moguće je zamisliti i situaciju u kojoj nema opštenarodne političke organizacije, nego dvopartijski, pa i višepartijski sistem socijalizma. Možda će u budućnosti neka koalicija komunističke i socijalističke partije osvojiti vlast, i u episi socijalizma ostati organizaciono-politička samostalnost partija, i, čak, rivalstvo, po obrascu vladajuća opoziciona partija. Ili, da u nekoj socijalističkoj zemlji ranije specifični jednopartijski sistem preraste u dvopartijski ili višepartijski sistem, ali na tlu snažnog i stabilizovanog socijalizma. Jer, ako dvopartijski ili višepartijski sistem sam po sebi nije ugrožavao nego upravo učvršćivao egzistenciju kapitalizma, zašto to isto ne bi bilo moguće u socijalizmu? U stabilizovanom kapitalizmu uticajne političke partije povlače za sobom mase, pa i grade svoju poziciju i politiku koristeći poverenje većine, odnosno oslanjajući se na dejstvo uticajne opozicije. Da li su uopšte moguće „masovne“ političke partije na tlu socijalizma? Razume se, ovakve hipoteze mnogi marksisti skloni su da odbace kao apsurdne. Ali društveni razvitak je do sada dovodio do ostvarivanja ranije nepojmljivih „apsurda“. Uostalom, za sada je i prognoza o nestajanju svakog vida političkog organizovanja ipak samo prognoza, odnosno hipoteza. Ubeđenost u njenu apsolutnu tačnost, na žalost, nije garancija njene neminovne ostvarivosti“ (str. 97).

Ta moja rasprava u celini je objavljena u časopisu Pregled, Sarajevo, 3/1966, str. 211—234, a citirana hipoteza nalazi se na str. 231.

²⁾ Kada se ovaj moj osvrt već nalazio u štampi pojavio se broj 5—6/1967. časopisa „Encyclopaedia moderna“, Zagreb, u kome je objavljen komentar druga Jure Jurasca „Još jedan značajan članak u 'Gledištima'“ (str. 388—389) i preštampan ceo tekst moga članka „Partijski monopolizam i politička moć društvenih grupa“ (str. 389—392) izuzev jednog malog pasusa, što, međutim, niukoliko ne remeti integralnost moga članka.

Slavoljub Đukić: Propušteni trenutak naučne kritike, Borba, 5. XI 1967).

Cini mi se, zato, da je moguć i dovoljan uopšten i kratak odgovor, bez ulaženja u pojedinosti i podrobna objašnjavanja, na sve izražene dezinterpretacije. Pri tome, ostaviću po strani i bez komentara izvrtnje smisla teksta pomoću istrnutih rečenica, često pre-krojenih i loše prevedenih ili protumačenih na neadekvatan način, prepričavanjem nekih stavova i povezivanjem stvari koje nemaju nikakve veze itd.

Pada u oči da su u svim dezinterpretacijama sasvim pobrkana dva predmeta odnosno dva moguća načina posmatranja partijskog sistema: jedan predmet predstavlja dosadašnja društvena realnost toga sistema, tj. njegovo određeno postojanje i funkcionisanje u zemljama koje su prešle na socijalistički kolosek; drugi predmet, pak, predstavlja partijski sistem budućeg socijalizma koji se samim tim i ne može posmatrati kao društvena realnost. U pogledu prvog, svako iole naučno posmatranje i analiza usmereni su na određene i dovoljno poznate i proverljive činjenice i podatke; u pogledu drugog mogu se konstruisati samo izvesne pretpostavke i prognoze koje nije ni moguće ni potrebno apriorno i logički-spekulativno proveravati. Zato je sasvim neosnovano izvesne iskaze o prvom predmetu naprosto i mehanički projicirati na drugi ili, pak, obratno iz eventualnih pretpostavki i prognoza o budućem partijskom sistemu davati objašnjenja o onome što se u prošlosti u društvenoj praksi dogodilo. U mome tekstu ta dva predmeta su sasvim jasno i u potrebnoj meri odvojena i razlikovana, pa je zaista čudno što je drug D. Drašković — u pokušaju da kritički osvetli sadržinu moga teksta — ta dva predmeta sasvim pobrkao. Zato je sasvim izlišno njegovo dokazivanje da je bio istorijski nužan jednopartijski sistem u dosadašnjem razvitku socijalizma, tj. u zemljama u kojima je do sada izgrađivan socijalizam. To je opštepoznata i neosporna postavka, ali iz nje ne treba izvoditi zaključak da će i u budućnosti sve zemlje koje eventualno budu prešle na socijalistički kolosek imati isi takav partijski sistem.

Još je upečatljivije i metodološki defektnije odsustvo mogućeg i neophodnog razlikovanja apstraktno-teorijske analize, s jedne strane, i konkretno-deskriptivnih razmatranja, s druge strane, što je, takođe, došlo do izražaja u svim dezinterpretacijama. Moj tekst predstavlja pokušaj teorijske analize izvesnih slabosti jednopartijskog sistema, i to uopštavanjem i apstrahovanjem nekih osnovnih i sasvim poznatih iskustava, tj. polazeći od nekih značajnih činjenica i podataka iz razvitka niza socijalističkih zemalja, pa samim tim u njemu i nema konkretnih razmatranja o partijskom sistemu ove ili one zemlje, sa svim odgovarajućim osobenostima. Naravno, to ne znači da

su izvesni iskazi i postavke, koji se nalaze u tekstu, samo spekulativne konstrukcije: naprotiv, one su utemeljene više ili manje na praksi svake od dosadašnjih socijalističkih zemalja, pa i naše zemlje ili, pak, Sovjetskog Saveza, koje su uzgred na nekim mestima pomenute. Ipak, takav opšteteorijski nivo analize sam po sebi ne označava i negiranje opravdanosti, mogućnosti i potrebe teorijskih analiza i koncepcija kojim se uopštavaju iskustva pojedinih zemalja u pogledu njihovog specifičnog jednopartijskog sistema. I upravo zbog toga da bi se izbegli eventualni nesporazumi koji iskršavaju kada se ne vodi računa o različitim nivoima teorijske analize, smatrao sam potrebnim i dovoljnim da neposredno ispred pomenute stranice (str. 1059) na kojoj je formulisana hipoteza o eventualnom budućem partijskom sistemu u nekim socijalističkim zemljama, izričito i sasvim jasno upozorim na sledeće: „Istorijska praksa je pokazala ograničenu vrednost jednopartijskog sistema. Otuda su se javili i pokušaji da se ublaže nedostaci koji nastaju primenom krutog modela ovog sistema. Na primer, kod nas je odavno inaugurisan kurs stvaranja bespartijskog sistema, razdvajanja partije i vlasti, pretvaranja partije u vodeću idejno-političku snagu itd. Pod pretpostavkom da stvarni uslovi omogućće postepeno i, najzad, potpuno nestajanje političke partije, zaista je najpoželjnije stvaranje demokratskog sistema u kome ne bi bilo nikakve partije. Mogu se izražavati nade da će tako i biti u budućnosti” (str. 1058—1059). S obzirom na to da u ovom članku nisam ograničio analizu samo na naš partijski sistem, ovo bi bilo dovoljno za svakog ko može razlikovati dva nivoa analize, pa je utoliko čudnije što drug D. Drašković potpuno zanemaruje citirano upozorenje i kao i drugi nedovoljno određeno i bez potrebne doslednosti i jasnosti upotrebljava pomenuta dva nivoa analize, ali stalno prelazeći s jednog na drugi i zamenjujući ih međusobno i kad treba i kad ne treba, pri čemu ipak ostaje samo u okvirima teorijske analize našeg partijskog sistema i — suprotno iskustvima nekih drugih socijalističkih zemalja — nastoji da „uklopi” svekolicu dosadašnju praksu, pa i budući razvitak u jugoslovenski model partijskog sistema. Prema tome, ako je istaknuta hipoteza o mogućnosti, pored ostalog, dvopartijskog sistema u nekoj od budućih socijalističkih zemalja, to nikako ne znači da se ona odnosi na bilo koju određenu zemlju koja ima izgrađen jednopartijski sistem, a najmanje na našu zemlju (koja je, uostalom, izričito izdvojena citiranim upozorenjem).

JEDNA STRANICA
TEKSTA I MNOGI
NESPORAZUMI O
PARTIJSKOM SISTEMU
U SOCIJALIZMU

Ali, najupečatljiviji i istovremeno najgrublji oblik i postupak dezinterpretacije ogleda se u svemu onome što prati svojevrсну ideološku kampanju, a gde nema nikakvih metodoloških slabosti (sa naučnog stanovišta), ali zato ima zaista veliki izbor najraznovrs-

nijih nerazumevanja, proizvoljnosti, pragmatističkih podmetanja, insinuacija, površnosti i laičkog reagovanja i rezonovanja. Pre svega, iz razloga koji su dobro poznati, neki dopisnici stranih ozbiljnijih ili bulevarskih listova lansirali su šokantne i senzacionalistički aranžirane informacije da se opet u Jugoslaviji javljaju „predlozi” i „zalaganja” u pravcu uspostavljanja dvopartijskog sistema, i to — ni manje ni više — u sklopu kod nas aktuelnih i vrlo intenzivnih razgovora o reorganizaciji SKJ (?!), pa je, čak, izbila na površinu i tendencija da se konstruiše novi „slučaj” jednog javnog i naučnog radnika i da se poveže sa nekim ranijim poznatim „slučajevima” itd. Čini se da je upravo to u velikoj meri neposredno motivisalo i druga Slavoljuba Đukića, novinara „Borbe”, da izrazi jedan vid „ograđivanja” naše javnosti ne samo od takvih dezinterpretacija već i od navodnih „razgovora” kod nas o dvopartijskom sistemu, odnosno od drugih vidova tumačenja moga teksta u našoj javnosti. Pri tome, on je pohitao da naglasi da „studija profesora Vračara” sadrži „neprihvatljive stavove”, da se to mišljenje „ne uklapa u programsku orijentaciju” pa je, shodno tome, izrazio i snažne prekore naučnim radnicima što nisu na vreme i na odgovarajući način reagovali, to jest kritički ocenili i opovrgli shvatanja izneta u mome članku. (Inače, ne ulazeći u sve aspekte ovog napisa, nalazim da se na osnovu svega što je napred rečeno može smatrati izlišnom svaka posebna polemika povodom takvih ocena i takvih poziva nauci). — Posle toga je ponegde, čak, konstatovano da moj članak predstavlja izraz težnje za višepartijskim sistemom i frakcijama u SKJ (?!).

Zaključujući ovaj svoj osvrt, smatram da je neophodno naglasiti da je kod nas već dosta dugo društvena nauka uopšte, pa i politikologija, usmerena na samostalno istraživanje najrazličitijih predmeta, odnosno da nije podređena dnevnom političkom pragmatizmu i da nije utopljena u ideološke kontekste. Otkuda ona ima odgovarajuću sferu autonomnosti i utoliko i zahvata i analizira različite predmete, pa i one koji su ideološki osetljivi. Pri tome, naravno, ni ona sama nije i ne može biti neka apsolutno „čista nauka”, to jest oslobođena odgovarajućih ideoloških primesa i čak velikih ideoloških nanosa. Sledstveno tome, ni ovaj moj osvrt ne treba shvatiti kao neki pleoaje za neku „čistu nauku”, već samo kao ukazivanje na okolnosti koje se nalaze u postojećim ideološkim strukturama, a koje stvaraju doista nepodgodnu atmosferu i čak nepremostive zapreke naučnim raspravljanjima o izvanredno značajnim pitanjima.

dr france černe

TRŽIŠTE I CIJENE

informator, zagreb, 1966.

Poznata je istina da obest tržišta i cena predstavlja izvanredno suptilnu i kompleksnu problematiku, koja svoje pravo mesto u ekonomskim istraživanjima u nas dobija tek u novije vreme.

Čini se da postoje dva razloga tako zakasneloj analizi tržišta i cena. Pre svega, u ekonomskoj teoriji socijalizma dugo se vodila rasprava o nužnosti robne proizvodnje u socijalističkim proizvodnim odnosima. Dugo je prevladavalo shvatanje po kome socijalizam znači ukidanje robne privrede. Takve koncepcije su najupornije bile zastupane kod sovjetskih ekonomista, a to nije moglo ostati bez značajnijeg uticaja na privrede ostalih socijalističkih zemalja. U takvoj konstelaciji stvari, problematika tržišta i cena bila je, što je razumljivo, sasvim zapostavljena, čak bi se moglo reći i nepoznata. Privredna praksa je, međutim, vremenom sve više demantovala opšti teorijski

stav o nerobnom karakteru socijalističke privrede, te se njihov raskorak, koji je sve do pedesetih godina bio sasvim evidentan, počinje usaglašavati a analiza tržišta i cena počinje dobijati pravo građanstva.

Drugi razlog zapostavljanja problematike tržišta i cena verovatno je u tome što je Marks u kritičkoj analizi kapitalističke privrede nastojao da otkrije suštinu kapitalističkih odnosa proizvodnje, zbog čega nije mogao u centar svog ekonomskog istraživanja staviti analizu tržišta i cena. Tačnije, iako je istraživao ovu problematiku, Marks nije smatrao svojim zadatkom da ulazi u potpunije istraživanje tržišta i cena, kojim bi omogućio upoznavanje svih relevantnih elemenata koji determinišu racionalnije poslovanje kapitalističkih preduzetnika.

Za razliku od marksističke, građanska teorija gotovo čitavo jedno stoleće bavi se prvenstveno istraživanjem problematike tržišta i cena. Osim toga, pojedini elementi tržišta i cena se odvojeno i detaljnije analiziraju. U Marksovoj ekonomskoj teoriji mikro i makroaspekt tražnje su

objedinjeni jer na kraju je reč o jedinstvenom pitanju, s tim što je Marks makroanalizu problema tražnje izvršio mnogo iscrpnije — posebno u vezi sa akumulacijom i reprodukcijom društvenog kapitala, dok se u mikroanalizi ograničio da utvrdi polaznu tačku ispitivanja. U građanskoj ekonomskoj teoriji ova dva aspekta problema su odvojena. Alfred Marshal i A. Cournot smatraju se osnivačima mikroanalize problema tražnje.

Među marksističkim autorima vlada mišljenje da se na osnovu rezultata marksističke analize, a imajući u vidu sve veću afirmaciju robne proizvodnje u socijalizmu, može pristupiti kritičkom razmatranju teorijskih dostignuća savremenih građanskih pisaca na području tržišta i cena, oceni naučne fundiranosti i održivosti pojedinih delova njihovog učenja, kao i prihvatanju svih racionalnih i upotrebljivih elemenata, kako bi se izgradila jedna potpuna, konsekvantna i adekvatna marksistička analiza ove tako značajne problematike.

Otuda je jasno što se poslednjih godina, u skladu sa pojačanim interesovanjem, sve više nameće potreba za jednom dubljom, intenzivnijom, organizovanom i naučno zasnovanom analizom tržišta i cena. Knjiga F. Černea „Tržište i cene“ predstavlja napor usmeren u tom pravcu, mada se odmah mora reći da autorove pretenzije nisu bile da pruži celovitu analizu tržišta i cena u socijalističkoj privredi. Naprotiv, namera autora je bila da izloži osnovne probleme vezane za funkcionisanje tržišnog mehanizma. To se, uostalom, može sagledati i iz sistematizacije koju on daje. Knjiga je podeljena na dva dela. Prvi deo pruža elementarna znanja o tržištu i obuhvata sledeća poglavlja: 1. Osnovne karakteristike robnog, odnosno tržišnog oblika socijalističke privrede; 2. Struktura i organizacija tržišta; 3. Teorija raspodele i pre-raspodele kao polazna tačka analize tržišta i cena; 4. Teori-

ja potrošnje i potražnje; 5. Teorija ponude i proizvodnje; 6. Formiranje cena na tržištu; 7. Društvena politika cena; i 8. Tržište, cene i preduzeće. U drugom delu izložena je kritička analiza teorije tržišta i cena u građanskoj ekonomskoj literaturi, Marksovoj ekonomskoj teoriji, sovjetskoj ekonomskoj teoriji, jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji i socijalističkoj ekonomskoj literaturi na Zapadu, a obuhvata pet poglavlja: 1. Teorija izbora potrošnje, potražnje i ravnoteže potrošnog domaćinstva; 2. Teorija produktivnosti, troškova i ravnoteže preduzeća; 3. Građanska i Marksova teorija formiranja cena (posebni problemi); 4. Kraći istorijski pregled teorije cena u građanskoj teoriji; i 5. Tržište i cene u ekonomskoj literaturi socijalizma.

Svoju studiju F. Černe počinje razmatranjem uslova postojanja robne privrede, pri čemu pravi distinkciju između robne i tržišno konkurent-ske privrede. Robna privreda, prema njemu, predstavlja širi pojam. Tržišna privreda je najrazvijeniji oblik robne privrede karakterističan za „kласični“ kapitalistički sistem privređivanja u kome je razvijena društvena podela rada na bazi privatne svojine na sredstvima za proizvodnju i u kome se proizvođači i potrošači slobodno povezuju bez društvene intervencije. Međutim, ukoliko se žele razvijati socijalistički proizvodni odnosi — ističe autor — socijalistička privreda ne može biti stihijsko organizovana privreda, pa prema tome ne može biti ni najrazvijenija tržišna privreda.

Analizom tržišne strukture, autor je nastojao da na osnovu naše ekonomske stvarnosti izvrši određena teorijska uopštavanja i izvede zaključak da je u našoj privredi tržišna struktura manje-više monopol-ska. Razmatrajući tržišnu strukturu kao skup elemenata koji determinišu fizionomiju tržišta, autor ističe tri faktora koji određuju funkcionisanje tržišnog mehanizma, a to su: a) tržišna struk-

tura, b) politika tržišnih struktura i c) tržišni rezultati. Tržišna struktura, po mišljenju autora, zavisi od strukture vlasništva, stepena koncentracije proizvođača i potrošača, vrste robe i stepena diferenciranja proizvoda, uslova ulaska u granu itd. Karakteristika privrede liberalnog, domopolističkog kapitalizma je slobodnokonkurentska tržišna struktura (atomiziranost ponude i tražnje, relativno visoka homogenost proizvoda, slobodno seljenje kapitala iz jedne grupacije u drugu itd.), dok u monopolističkoj privredi kapitalizma dominira monopolistička tržišna struktura. Posmatrajući socijalističku robnu privredu, pre svega našu, kroz prizmu faktora koji uslovljavaju tržišnu strukturu, autor zaključuje da je u našoj privredi tržišna struktura monopolska, ali ne onakva kakva je kapitalistička monopolska struktura. U sklopu ovog odeljka iznesena je i tipologija tržišta.

Teorija raspodele i preraspodele društvenog proizvoda ima posebno mesto u ekonomskoj teoriji. Autor ističe poznat problem realizacije društvenog bruto-proizvoda i svoja razmatranja ilustruje pojednostavljenim primerom, prikazujući izračunavanje ravnotežne cene.

Sa četvrtim poglavljem, u razmatranjima o teoriji potražnje, počinje dublji zahvat u analizi tržišta i cena. Černe posle razmatranja realizacije i raspodele društvenog bruto-proizvoda prelazi na analizu tražnje, ilustrujući razmatranja o tražnji i njenoj elastičnosti mnogim grafikonima. Valja posebno istaći autorovo zalaganje za empirijsku analizu tržišnih pojava.

U petom odeljku autor prezentira elemente koji konstituišu oblast ponude. Kao za tražnju, tako je za ponudu, interesantna uzajamna uslovljenost ponude i cena, kao i elastičnost ponude. Visini proizvodnih troškova posvećena je posebna pažnja. Što se tiče kategorizacije troškova, ona je uglavnom izvršena na tik-

sne i varijabilne. U sklopu ove problematike, pored prosečnih troškova, razmatraju se i granični troškovi ili troškovi poslednjeg sloja.

Pošto su u osnovnim crtama izložene sve ili gotovo sve snage koje stoje iza ponude i tražnje i koje su od bitnog značaja za determinisanje veličine cena, ide se u analizi korak dalje i prezentira problematika formiranja cena, međusobna uslovljenost ponude, tražnje i cena, teorija formiranja cena na potpuno konkurentskom tržištu i ograničenom konkurentskom tržištu i uticaj novca na opšti nivo cena.

Što se tiče društvene politike cena, F. Černe ukazuje na nužnost društvenog regulisanja i kontrole cena. Politika cena mora da bude sastavni deo ekonomske politike, koja je, pored investicione i spoljno-trgovinske politike, najvažnija za brži razvoj jedne privrede. Poslednje poglavlje prvog dela obrađuje tržišnu politiku preduzeća, sa fragmentarnim osvrtom na statističke instrumente i metode u analizi tržišta i cena.

Utisak je da je drugi deo studije, inače, po obimu manji od prvog, mnogo značajniji, i to iz dva razloga. Prvo, zato što analizom teorija tržišta i cena, pre svega teorije građanskih ekonomista, iako u najelementarnijim potezima, autor na jedan izvanredno pojednostavljen način izlaže tako komplikovanu materiju, a da je istovremeno ne vulgarizuje. Drugo, što se kritičkim razmatranjem i propuštanjem dostignuća tih teorija kroz marksistički filter, omogućava potpunija analiza tržišta i cena u savremenim uslovima privređivanja.

Imajući pred sobom takav zadatak, autor je svoja istraživanja, što je razumljivo, počeo analizom teorije granične korisnosti, odnosno subjektivne vrednosti koja je bila a i danas je osnova čitave građanske ekonomske teorije. Ističući šta su pisci marginalističkog pravca (J. E. Dupuit,

H. H. Gossen, C. Menger, W. S. Jevons) uradili na tom planu, autor ukazuje na neodrživost teorijskih zaključaka teoretičara granične korisnosti. Poznati autori, kao Kautsky, Hohff, Oppenheimer i drugi, isticali su činjenicu da je marginalna teorija izrađena na hedonističkoj psihologiji, što je, po mišljenju Černea tačno, ali to samo po sebi ne dokazuje da teorija granične korisnosti ne daje bilo kakav doprinos objašnjenju tržišnog mehanizma. Takođe, prema autoru, stoji primedba protiv teze da se marginalna teorija uzdiže iznad istorijskog mišlja i dobija antiistorijski karakter. Autor iznosi da u teoriji subjektivne vrednosti dominira individualno nad društvenim, primat potrošnje nad proizvodnjom. Slične primedbe upućuju se i samom metodi analize kojim se koriste marginalisti a koja je čista dedukcija sa ograničenim psihologiziranjem ekonomskih pojava. Nakon niz kritičkih primedbi u vezi s pojedinim kategorijama kojima se koristi teorija granične korisnosti, autor je pokušao da dokaže sledeće: pitanje granične korisnosti samo posredno i delimično spada u teorijsku društvenu ekonomiju; mnogi zaključci su samo hipoteze bez praktičnih dokaza; teoriju marginalne korisnosti treba smatrati kao teoriju retkosti robe i teoriju potreba, posebno u slučaju monopolističkog tržišta; i najzad, potrebe su samo jedan od faktora koji determinišu veličinu i strukturu konkretne tržišne tražnje za nekom robom.

Međutim, teorija cena na bazi teorije granične korisnosti, kako je prethodno sagledana, razvijana je i usavršavana od matematičara-ekonomista (Edgeworth, Jevons, Pareto). Teorija indiferencije i zakon supstitucije čine deo tog teorijskog sistema. Černe smatra da je osnovna slabost ove teorije što predstavlja psihološku krajnost u teoriji izbora potrošnje. Pitanje merljivosti korisnosti i dalje ostaje nerešeno u ovim teorijama, mada su, po mišljenju autora,

krivulje i računi kojima se one koriste vrlo logični ali bez količinskih merila koja su nužna za stvarne procese koji teku na tržištu. Autor se zalaže za izradu jedne teorije potrošnje, odnosno izbora potrošnje koja bi obuhvatila sve vidove potrošnje masovnog potrošača u nekom sistemu, recimo našem, a koja bi bila, svakako, dovoljno aplikativna. Takva teorija, po mišljenju Černea, mogla bi biti „teorija planskog i rutinskog odmeravanja potrošnih izdataka s uštedom i dohociima“. U tom slučaju, potrošači bi na bazi iskustva merili ostvarenje svojih ranijih planova potrošnje, ocenjivali postojeće potrebe i usluge i njihove verovatne promene, merili sadašnje i predviđali dohodak, sadašnje i buduće cene određene robe i supstituta, na osnovu čega bi mogli sastaviti plan potrošnje uz što veću uštedu dohotka.

Dalje se razmatra teorija produktivnosti, troškova i ravnoteže preduzeća, sa značajnijim osvrtom na problematiku prosečnih i graničnih troškova u kraćem i dužem periodu, teorija izbora proizvodnje i ravnoteže preduzeća i osnova teorije linearnog programiranja kao instrumenta privrednog planiranja.

Po mišljenju autora, zadatak ekonomske teorije socijalizma bio bi dvojak: a) da iz ekonomske teorije eliminiše obeležja kapitalističke privrede i b) da se u teorijskim razmatranjima apstraktne konkurentne ravnoteže što više približi stvarnim privrednim zbivanjima.

Razmatranjem građanske i Marksove teorije formiranja cena i problematike cena i tržišta u ekonomskoj literaturi socijalizma stiže se utisak da ova studija dobija karakter celine u obrađivanju tržišta i cena.

Činjenica je da je autor uložio dosta truda da što jednostavnije izloži ovako komplikovanu materiju, koja u našoj literaturi, koliko nam je poznato, nije jasno interpretirana. U tome je, kao što se iz prethodnog izlaganja da

zaključiti, autor prilično uspeo. Međutim, mi bismo stavili neke primedbe na pojedine stavove koje autor zastupa u pogledu problema socijalističke privrede.

Prvo, govoreći o specifičnostima robne proizvodnje i tržišnog mehanizma u socijalizmu, posebno u Jugoslaviji, Černe tvrdi da će tržišna privreda biti „razvijenija tamo gde je proces proizvodnje manje materijalno i subjektivno podruštvljen” (str. 17). Ako je autor pod pojmom „podruštvljen” podrazumevao atomiziranost procesa proizvodnje koja je uslovljena društvenom podelom rada, onda se njegova tvrdnja ne može prihvatiti. Evidentna je sasvim obrnuta konstatacija, naime, da sve većim podruštvljavanjem procesa materijalne proizvodnje privreda dobija sve više robni karakter.

Drugo, tretirajući problematiku tržišne strukture, posebno u socijalističkoj privredi jugoslovenskog tipa, autor zastupa stav da društvena svojina sprečava klasičnu konkurentsku borbu, mada je samoupravljanje u izvesnoj meri i u drugom obliku uvođi. Ukoliko bi bilo tačno da društvena svojina a priori sprečava ili ukida tržišni karakter jednoj privredi, imajući u vidu naš primer privređivanja, trebalo je da ona već davno ne samo spreči „klasičnu” konkurenciju već i da svede robnost privrede na najmanju meru. Praksa, međutim pokazuje, da to nije slučaj. Možda se može govoriti o društvenoj svojini kao preduslovu za pravovremenu i efikasnu intervenciju društvenih organa preko određenih instrumenata. Dalje, autor izvodi zaključak (na osnovu elemenata tržišne strukture u socijalizmu — među kojima je prvi — društvena svojina) da našu privredu „prilično” karakteriše monopolistička tržišna struktura, ali ne onakva kakva je monopolistička tržišna struktura kapitalizma. Međutim, autor nigde ne navodi elemente koji omogućavaju razlikovanje dve navede-

ne tržišne strukture, te ostavlja čitaoca u dilemi šta se podrazumeva pod pojmom „prilično”, „više ili manje”, „u većini slučajeva” itd.

Treće, analizirajući teoriju vrednosti i cena u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji, posle kratkog prikaza shvatanja normalne cene od strane pojedinih autora, F. Černe (osvrćući se na savetovanje o teoriji i politici cena koje je održano decembra 1964. god. u Sarajevu) iznosi opšte mišljenje o nemogućnosti da se na bazi dohodne stope sagleda ekonomski položaj pojedinih ekonomskih grupacija. Sa tog savetovanja, po našem mišljenju, poneo se sasvim suprotan utisak, naime, da pojedini kritičari dohodne stope nisu dotle bili ispravno shvatili njenu formulaciju, te su se u tom smislu ogradili od ranije izrečenih zamerki. Inače, što se tiče autorove tvrdnje da je „preuranjeno očekivati već izrađenu i opću teoriju normalne cijene koja bi bila i empirijski potvrđena”, kao i da je „jedan uzrok tome, svakako, sama evolucija sistema” (str. 234), ona se ne može prihvatiti. To nije nikakav argument, jer je i Marks u nedovoljno razvijenom kapitalističkom sistemu privređivanja formulisao cenu proizvodnje.

Knjiga profesora Černea „Tržište i cijene”, prema onome šta obuhvata, trebalo je da nosi naziv „Uvod u analizu tržišta i cijena”. To bi, po našem mišljenju, bio adekvatniji naziv s obzirom na sadržinu i način izlaganja tretirane problematike. U tom slučaju bi se izvesna neujednačenost u nivou razrade pojedinih problema i činjenica da knjiga nije pisana problemski mogli lakše shvatiti. Bez obzira na ove primedbe, studija F. Černea „Tržište i cijene” zaslužuje pažnju čitaoca jer predstavlja značajan doprinos potpunijem informisanju o shvatanju fenomena tržišta i cena, utoliko pre što je ona jedna od retkih publikacija ove vrste u nas, te time upotpunjava ionako oskudnu literaturu u ovoj oblasti ekonomskog istraživanja.

radojica savković

gligorije zaječaranović

ANALIZA I SINTEZA U OKVIRU DIJALEKTIKE HEGELA I MARKSA

instititut društvenih nauka,
beograd, 1966.

Kao značajan prilog mnogim naporima da se izvorna Marksova misao brižljivije ispita i u isti mah ogradi od onih interpretacija koje u nameri da „ostanu verne biti Marksove filozofije” ne uspeavaju da to realno budu, jeste skoro objavljen rad Gligorija Zaječaranovića: „Analiza i sinteza u okviru dijalektike Hegela i Marksa”.

U savremenoj marksističkoj literaturi retko je činjen pokušaj sistematskog istraživanja metodološke problematike „Kapitala”. Izuzimajući nekoliko takvih radova, pretežno sovjetskih teoretičara, čijem doprinosu autor „Analize i sinteze”, sem istorijske, poriče posebnu filozofsku važnost, može izgledati da je upravo to, nedovoljno ispitivano i malo ispitano područje eminentno naučnog Marksovog rada glavni povod nastanka „Analize i sinteze u okviru dijalektike Hegela i Marksa”.

Iako je težište ovog dela Marksova primena ovih metoda u konkretno istraživačkoj naučnoj praksi, gotovo je polovina rada, ne bez posebnog razloga, pripala sistematskom ispitivanju i genezi ovih metodskih postupaka (analize i sinteze) od Kanta do Hegela. Ako je i razmatranju Aristotelovog doprinosa dijalektikom rešenju ovog problema poklonjena izuzetna pažnja, razložno je tvrditi da ovo delo integralno prezentira istorijsko javljanje i oblike razrade osnovnog pitanja.

Rad je podeljen u sedam poglavlja. Preko Analitičkog, Sintetičkog i Dijalektičkog metoda, Dijalektike analize i sinteze, Analize i sinteze u naučnom radu, do Marksovog metoda i Ontološko-antropoloških pretpostavki analize i sinteze, autor

logički razvija misao da je teorijski rezultat razvoja dijalektičke metode u nemačkoj klasičnoj filozofiji: od svoje subjektivne (Kant, Fihte) preko objektivno-idealističke faze (Seling, Hegel), svoj utok imao u višestruko plodnom konkretno istraživačkom radu Marksa.

Uz isticanje prisustva sintetičkog gledanja u pristupu i razradi ovog metodološkog problema (analize i sinteze) mora se dodati i ovo: mada su ove metode „sadržane u svakoj vrsti misaone aktivnosti” — zbog čega analiza i sinteza dobijaju karakter osnovnih metoda naučnog mišljenja i istraživanja (str. 120) — i mada imaju „prednost” pred drugima, ispitivanje analize i sinteze nije činjeno van i nezavisno od drugih, za naučnu praksu relevantnih metoda. Polazeći od stava da je „odnos dijalektike prema posebnim i specijalnim naučnim metodama određen u prvom redu time što je ona njihova zajednička opšta osnova” (str. 122), izgleda razumljivo da je autor svesno izbegavao opasnosti koje su, u ispitivanju ma kog posebnog problema — istrnutog iz njegovog kompleksa, stalno prisutne.

Struktura izlaganja problema analitičkog, sintetičkog i dijalektičkog metoda, u osnovi je ista. Najpre smo suočeni s evolucijom ovih metoda, kako se istorijski svaka od njih javlja i razvija, s posebnim osvrtnom na mesto koje imaju u okviru filozofije nemačkog klasičnog idealizma i mogućnosti njihove dalje stvaralačke razrade i primene u Marksa. Sem toga, kritička dimenzija, kao konstitutivni deo izlaganja, svuda je prisutna. Time se autor — u meri koja dozvoljava dalji kreativni napor — distancira od postojećih naučnih saznanja o ovim metodama, a sem toga i od opasnosti da suviše zabavljen analitičkim poslom previdi ono osnovno što jedno takvo ispitivanje, gledano u daljoj perspektivi istraživanja, danas realno pruža.

Mada koncepcija rada unekoliko ograničava kritičku analizu problema na filozofiju He-

gela i Marksa, pokušajima koje čini da u ovo razmatranje uvede i filozofe koji nisu neposredno uticali na misaone tokove Hegela i Marksa — mislimo na Aristotela i Loka, pre svega — ili one koji su se javili iza njih (Vunt), autor je svestan da zadovoljava osnove istorijske metode, a time i potrebu za celovitošću izlaganja.

U tom smislu moglo bi se prigovoriti radu da mu nedostaje, ako ne poglavlje, ono bar odeljak u kome bi i pitanje analitičke metode u okviru filozofije pozitivizma i matematike dobilo svoje mesto. Doduše, ne može se reći da takvih mesta nema. Autor je u Uvodu, dakle, na početku izlaganja, bio ne samo svestan važnosti ovog pitanja „u analitičkoj filozofiji” već veruje da i „fenomenološka škola, uključujući i Huserlovo nasleđe, nije u osnovi ništa drugo, ako zanemarimo njenu ontologiju, nego primena analitičkog postupka na ispitivanje fenomena saznanja” (str. 8). Najzad i filozofija egzistencije, „koja je i sama izrasla iz fenomenološke filozofije, isto tako se svodi u pogledu svog metodskog postupka na analizu” (str. 8). Ipak ostaje činjenica da u kasnijem izlaganju nema širih osvrta na problem o kome je reč.

Iako je tek Hegel „shvatio i izrazio istinito jedinstvo analize i sinteze kao nužno imanentno, a ne prosto spoljašnje” (str. 43), uz Marksovu kritiku da je to dijalektičko jedinstvo izvedeno iz osnova idealističkog sistema Hegela, za koga je sve što se dogodilo i što se još događa upravo ono što se događa u njegovom vlastitom mišljenju (Marks), autor dodaje da je „ceo Hegelov sistem izgrađen po toj formuli koja... dobija obeležje formalizma i nasilne konstrukcije” (str. 51).

Time se postepeno priprema mogućnost izlaganja centralnog dela rada: Marksovog metoda. Izvesno je da je u celokupnoj istoriji filozofske misli najplodotvorniji i najefikasniji konkretni rezultat celog tog razvoja dijalektički metod, „koji nastaje iz uviđanja procesnog karaktera svetsko-istorijskog totaliteta, i

svoj razvijeni oblik dobija prvi put kod Fihtea i Hegela, a svoju najbolju interpretaciju i primenu — u Marksovom delu” (str. 52).

Budući da je na opštijem nivou ispitivao mogućnosti primene ovih metoda u naučnom radu, skrećući pažnju da u toku samog istraživačkog procesa nastaju najrazličitije kombinacije raznih metoda: analize i sinteze sa indukcijom i dedukcijom, ili logičkom i istorijskom metodom, autor je mogao u daljem radu, koji predstavlja konkretno opšti nivo, pristupiti opsežnoj analizi Marksove metode.

Smatrajući da je Rozentalova koncepcija, izneta u delu „Pitanja dijalektike u Marksovom Kapitalu”, prema kojoj je analitička metoda konkretni izraz dijalektičke metode, jednostrana i neprecizno određena — budući da sama argumentacija i logički postupak izvođenja, kojima se Rozental služi, pružaju mogućnosti da se Marksova metoda oglasi i kao sintetička — Zajecharovič donekle takvom smatra i interpretaciju Iljenkova, koja, nešto bolja od Rozentalove — jer u njoj preovladava misao o jedinstvu analize i sinteze u „Kapitalu”, na mnogim mestima, izgleda, da Marksovu metodu identifikuje sa „analitičkim metodom”.

Na temelju iscrpne analize metodološke problematike „Kapitala” autor zaključuje da izlaganje u „Kapitalu” ima formu sintetičkog kretanja od apstraktno opšteg ka konkretno opštem, tj. od najjednostavnijih odredaba ka postepenoj rekonstrukciji društvene realnosti koju Marks proučava. Pa ipak, u tome sintetičkom kretanju Marks se stalno koristi analitičkom metodom. Sem toga, on se služi i indukcijom, dedukcijom itd. Njegova metoda je, u stvari, logička analitičko-sintetička metoda (str. 122).

Smatramo da je s razlogom najveće poglavlje u ovoj knjizi Marksova metoda. Da li ćemo se, međutim, složiti do kraja s interpretacijom Marksove metode u „Kapita-

lu", drugo je pitanje. Ono što je očito i važno jeste svestrana analiza „Kapitala” vezana za problem metodološke strane rada.

Moguć prigovor ovom delu izlaganja svakako je u tome što autor, mada takvih analiza danas zaista nema mnogo, svoja zapažanja o osnovnim problemima metode u „Kapitalu” nije suočavao s mišljenjima koja su se u nas, bar povremeno, javljala.

Činjenica je da ovaj odeljak ostaje značajan ne samo zbog kritike postojećih interpretacija Marksove metode i analizom strukture „Kapitala” već i ukazivanjem da je i sam Marks, u bližem određenju vlastite metode, ostao delom nedorečen, time što ju je različito formulisao u *Pogovoru* drugom izdanju „Kapitala”, zatim u *Uvodu* u kritiku političke ekonomije i u *Predgovoru* francuskom izdanju „Kapitala”. Budući da je i u samog Marksa pitanje metoda ostalo nedovoljno određeno, koncepcija koja je u okviru ovog rada izložena i branjena, jeste mogućnost za dalji razgovor o tome.

U skladu s filozofskim pretpostavkama od kojih polazi u svom radu, autor je na kraju osetio potrebu da i eksplicitno izloži osnove teorije u čijoj perspektivi tek njegovo istraživanje analize i sinteze dobija svoj smisao i opravdanje.

Kao dva posebna međusobno čvrsto povezana načina naučnoistraživačke delatnosti, analiza i sinteza imaju svoju objektivnu osnovu u određenim procesima objektivne stvarnosti. U tom smislu se može govoriti o objektivno-prirodnoj uslovljenosti analize i sinteze kao metode saznanja, ali i o njihovoj društveno-antropološko-psihološkoj uslovljenosti. Time je Zaječaranović pokazao dijalektičko jedinstvo čoveka i prirode a korektiv valjanosti saznanja izvedenog na temelju analize i sinteze video u praksi koja je subjekt — objekt prirode. „Marksistička filozofija je nesumnjivo utvrdila glavni elemenat odgovora, ističući u prvi plan praksu ne samo kao

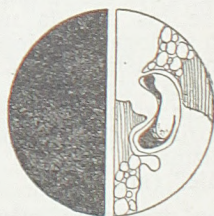
kriterijum nego i kao izvor, osnovnu i polaznu tačku saznanja” (str. 107).

Stvaralački karakter analize i sinteze autor vidi u tome što ova dva vida saznanja ne smeju ostati na reprodukovanju stvarnosti, nego moraju omogućavati čoveku stvaralačku delatnost, a to znači da i sami treba da imaju stvaralački karakter, da osposobljavaju čoveka za sve šire i više ispoljavanje sebe kao čoveka.

Međutim, da autor u razmatranju problema ontološko-antropoloških pretpostavki analize i sinteze nije pretežno ostao vezan za marksističku literaturu, nego da je pokušao ukazati na otvorene sporove i dijaloge koji, kada je reč o ovom problemu, postoje danas u okviru filozofije marksizma i egzistencijalizma, na jednoj, i pozitivizma i marksizma, na drugoj strani, ovo bi delo, doduše, premašilo početne svoje okvire i ambicije njegova tvorca, ali bi zato svestranije podstaklo na razgovor.

Imajući u vidu da se ovo delo, u jednom smislu javlja i kao svojevrsna negacija često površnog i nestvaralačkog tretiranja ovog problema u tzv. udžbenicima dijamata, kao i to da je razgovorima o pitanju Marksove metode u Kapitalu nedostajala jedna temeljitija razrada i istraživanje same Marksove metode kao dijalektičke metode analize i sinteze, verujemo da ovo delo već i zbog toga zaslužuje izuzetnu pažnju.

sreten petrović

žarko b. jašović

PRESTUPNIČKO PONAŠANJE MLADIH

U izdanju „Narodne armije” u Beogradu izašla je, u prvoj polovini 1967. godine, studija: „Prestupničko ponašanje mladih”, Žarka B. Jašovića, struč-

nog saradnika Instituta za kriminologiju i kriminalistička istraživanja u Beogradu.

Kako kaže i sam autor u uvodnom izlaganju: „...zadatak je ovog rada da pokaže osnovna obeležja i tendencije pojave prestupničkog ponašanja mladih u našoj zemlji kako bi starešinski kadar naše Armije (podvukao B. D) bio obavešten o ključnim pitanjima tog vida ponašanja mladih i na osnovu toga mogao da se što uspešnije angažuje u vaspitanju i prevaspitanju mladih prestupnika dok služe kadar...”

Na prvi pogled, gotovo da se može tvrditi da je ovo prvi pokušaj da se na ovakav način starešinskom kadru naše Armije prezentira ceo kompleks problema koji u sebi nosi prestupničko ponašanje mladih. Kako naglašava i sam autor, da bi starešinski kadar i drugi činio armijskog vaspitno-obrazovnog rada mogli što uspešnije delovati u pravcu popravljavanja mladih čije je ponašanje društveno neprihvatljivo i na njihovom osposobljavanju za odgovorne branioce i graditelje socijalističkog društva i njegovih odnosa, neophodno je što potpunije poznavanje prestupništva mladih. Sama okolnost da mladi prestupnici dolaze u armijsku sredinu s određenim obrascima ponašanja, sa svojim teškoćama i drugim ličnim karakteristikama, nameće potrebu poznavanja tih osobenosti kako bi vaspitno-obrazovna nastojanja bila što adekvatnija. Tome treba dodati da je starešinski kadar naše Armije značajan činilac društveno-političkog delovanja i izvan armijskih kolektiva.

Pošto je studija Žarka B. Jasićevića uspeo pokušaj da se izađe u susret pomenutim potrebama, ona je tako i sistematizovana. Pored uvoda, sadržaja i izbora domaće literature o prestupničkom ponašanju mladih, rad sadrži pet poglavlja: 1. Pojam prestupničkog ponašanja mladih i njegovi pojavni oblici; 2. Obim, struktura i dinamika prestup-

ničkog ponašanja mladih u našoj zemlji; 3. Osnovni uzroci i uslovi prestupničkog ponašanja mladih; 4. sprečavanje i suzbijanje prestupništva mladih u našoj zemlji; 5. Uloga i značaj JNA u suzbijanju prestupničkog ponašanja mladih.

U knjizi je stavljen akcenat na ulogu armijskih činilaca na području suzbijanja prestupničkog ponašanja mladih s tim, kako napominje autor, „što se ovde nužno ostalo na opštim načelima preventivnog i resocijalizovanog delovanja Armije i njenih činilaca”.

Sigurno je da je naša Armija nerazdvojan — sastavni deo našeg društva i da je duboko povezana sa društveno-ekonomskim tokovima razvitka naše socijalističke zajednice. Isto tako, naša Armija daje svoj doprinos i u savlađivanju teškoća sa kojim se naše socijalističko društvo sukobljava i prevazilazi u svom socijalističkom razvoju. Ali, kako na glasa i autor, najveći doprinos Armije izgradnji i razvoju socijalističkog društva i njegovih odnosa je vaspitno-obrazovni rad sa njenim pripadnicima, usmeren u pravcu njihovog osposobljavanja za svesne i visokoodgovorne branioce i graditelje našeg socijalističkog društva. U isto vreme, Armija ima mnogo teškoća jer na odsluženje vojno-kadrovskog roka dolazi veoma šarolik sastav obveznika-vojnika i mnogobrojni nedostaci koji se ispoljavaju u našem društvu, prenose se i na neke mlade ljude, a s njima i u armijsku sredinu.

Pošto je Armija po svom položaju i moralno-političkoj funkciji u našem društvu pozvana da s drugim društvenim snagama aktivno učestvuje u borbi protiv svega što stoji na putu potpunog razotudjenja čoveka i pojava koje nanose štetu društvu i njegovim dobrima, prirodno, proizlazi i potreba angažovanja Armije i u borbi protiv prestupničkog ponašanja mladih.

Naglašavajući da se Armija već afirmisala kao moćan korekcion i prevaspitni faktor

mladih prestupnika, autor ovu problematiku u poslednjem poglavlju razmatra u dva dela:

1. Značaj opštih uslova armijskog života i rada za prevaspitavanje prestupnika i suzbijanje prestupničkog ponašanja mladih:

- a) dolazak u novu, visokoorganizovanu armijsku sredinu;
- b) unutrašnja organizacija života i rada armijske sredine;
- c) uključivanje mladog prestupnika u vojni kolektiv;
- d) dobri materijalni uslovi za život i rad;
- e) veoma intenzivan i duboko smišljen vaspitno-obrazovni rad;
- f) posebno mesto u sistemu opštih uslova i pogodnosti armijske sredine za uspešno prevaspitavanje prestupnika i suzbijanje takvog ponašanja pripada starešinskom kadru u Armiji.

2. Osnovni zahtevi u armijskom vaspitno-obrazovnom radu s mladim prestupnicima jesu:

- a) da poznaju ličnost prestupnika u postupanju u skladu sa njegovim ličnim obeležjima;
- b) da nastoje integrisati prestupnike u armijske kolektive i da im pomognu da se prilagode armijskim uslovima života i rada;
- c) da humano postupaju s prestupnicima i poštuju njihovu ličnost;
- d) da osiguraju svesno i aktivno učešće prestupnika u vaspitno-obrazovnom radu u Armiji;
- e) da u vaspitno-obrazovnom radu što svestranije utiču na ličnost prestupnika;
- f) da obezbede jedinstvenost u delovanju svih vaspitnih činilaca u Armiji na mlade prestupnike.

Sigurno je da dati pregled opštih uslova armijskog života i rada za prevaspitavanje prestupnika i suzbijanje prestupničkog ponašanja mladih, kao i osnovnih zahteva u armijskom vaspitno-obrazovnom radu s mladim prestupnicima, u knjizi Žarka B. Jašovića ne obuhvata na celovit i pot-

pun način problematiku prevaspitnog rada. Toga je i autor svestan. Međutim, treba naglasiti da je dati pregled veoma instruktivno i namenski postavljen i sigurno je da će poslužiti kao vodič u razumevanju i praktičnom radu starešinskog kadra u Armiji sa mladim prestupnicima. U tom smislu, kako naglašava i autor, od ovih opštih postavki do njihove praktične primene neophodno je utvrditi konkretna rešenja prilagođena dinamici i osobenostima vojničkog života.

Kada se zatvori i poslednja stranica knjige Žarka B. Jašovića, čovek jednostavno zažali što u nas nema više ovakvih naučnopopularnih izdanja iz različitih oblasti društvenih nauka. Ili, ako i ima, to je od slučaja do slučaja ili su napisane suviše stručno.

Pored činjenice da je knjiga Žarka B. Jašovića u potpunosti odgovorila svojoj nameni, treba posebno pohvaliti tečan i jasan jezik izražavanja, kao i stil i kompoziciju knjige.

Osim toga mislim da je trebalo neke strane izraze, koji su se inače odomaćili u stručnoj literaturi, posebno objasniti. Kao što je to učinjeno sa terminom „prestupničko ponašanje“, trebalo je i sa terminima: „fenomenološki“, „etiološki“, „resocijalizacija“, itd.

Sigurno je da ove primedbe ne umanjuju vrednost studije Žarka B. Jašovića. Stalo mi je da naglasim da bi bilo veoma značajno da se autor prihvati i drugog — prirodnog nastavka ove studije, a to je istraživanje i teorijska obrada užih problema koji su u vezi sa prevaspitanjem prestupnika u uslovima armijskog života i rada. Iako je u tom pravcu neophodno vršiti empirijska istraživanja, a to ne zavisi samo od Žarka B. Jašovića, mislim da bi rezultati tih istraživanja — koji, uzgred rečeno, u nas još nisu vršeni — doneli višestruke koristi i nauci i praksi.

borislav dimković

BRANIČEVO
br. 5—6/1967.

Ovaj broj posvećen je oktobarskoj revoluciji. Između mnogih literarnih priloga koji su svojom tematikom bliski revoluciji nalazi se i članak dra IVANA RIBARA pod nazivom „Omladina“, posvećen revolucionarnoj ulozi omladine uoči rata, u toku narodno-oslobodilačke borbe i danas. „I danas još, piše dr Ivan Ribar, kada govorimo o omladini, ređamo samo negativne, a zaboravljamo pozitivne pojave, njene uspehe, koje iz godine u godinu zapažamo sve veće u učenju i naobražavanju u školi i van škole. Zato je hvale vredna akcija redakcije lista „Mladost“, pokrenuta predlogom „Mladost predlaže stipendiste — traže se stipenditori“ — iznoseći stotine i stotine učenika srednjih škola, koji su pored odličnog uspeha u školi, još i udarnici sa omladinskih radnih akcija, aktivisti u literarnim, likovnim, muzičkim, filmskim, glumačkim, baletskim i sportskim sekcijama, pobednici na takmičenjima iz matematike, fizike, kemije — upućujući pozive radnim organizacijama, skupštinama općina i svim kulturnim ustanovama, da odabrane i

preporučene, odlikovane vidljivim značkama i knjigama preuzmu kao svoje stipendiste. Ovakvi odabrani učenici preuzimaju samoinicijativno i izvesne dužnosti u borbi protiv negativnih pojava u svom kolektivu, primera radi protiv sitnoburžoaskih navika, kriminala, siledžijstva, huliganstva i drugih poroka... Da mladi u svojim težnjama i zahtevima jedinstveno, revolucionarno kreću napred, najbolji su dokaz reči druga Tića posle donošenja poznate deklaracije hrvatskih književnika, profesora i akademika u Zagrebu, te odgovora nekolicine književnika u Beogradu, povodom pitanja da li hrvatski i srpski ili hrvatsko-srpski jezik, odajući im priznanje da su na pravom i dobrom putu jer da istupajući jedinstveno i smelo napred kao Jugosloveni najbolje time brane našu najveću narodnu tekovinu bratstva i jedinstva, na kojoj počiva, živi, raste i cveta Socijalistička Federativna Jugoslavija.

Svršavam sa 1936. godinom, s kojom sam i otpočeo, kad se u Briselu održavao Međunarodni kongres studentske omladine protiv aveti rata, predskazivane agresivnim ra-

tom fašizma protiv mira. Po red ostalih govorio je student Beogradskog univerziteta Ivo Lola Ribar: „Mi mladi moramo nastupati za jedinstvo naših snaga, za jedinstvenu organizaciju protiv ujedinjenog fašizma u borbi protiv rata, a za mir, slobodu i napredak”. — Mladi su prvi tada ispred svih drugih digli svoj glas protiv svog najvećeg neprijatelja i zlotvora — fašizma, obraćajući na vreme pažnju čitavoj javnosti na opasnost koja pretila čovečanstvu.”

FILOSOFIJA br. 1—2/1967.

MIHAILO MARKOVIĆ: Savremeni nihilizam i nove mogućnosti čoveka; DRAGAN JEREMIĆ: Nihilizam, utopija i konkretni humanizam; JOVAN ĆIRILOV: Jedan društveno-istorijski aspekt nihilizma savremene antidrame; MILOŠ STAMBOLIC: Granice nihilizma; MILAN DAMJANOVIĆ: Primedbe uz tekst Mihaila Markovića; ANDRIJA KREŠIĆ: Proletarijat i socijalizam u Marksovom djelu i u današnjem svijetu; LJUBOMIR TADIĆ: Inteligencija u socijalizmu; SVETOZAR STOJANOVIĆ: Revolucionarna teleologija i etika; ZORAN GAVRILOVIĆ: Dileme oko dogme; VUKO PAVICEVIĆ: Fenomenološka filozofija i religija; NIKOLA MILOŠEVIĆ: Duh modernog vremena u romanu Vladana Desnice; ROBERT KALIVODA: Dijalektika strukturalizma i dijalektika estetike; MIHAILO MARKOVIĆ: Gramši o jedinstvu filozofije i politike; MARIJA I. PETROSJAN: Problemi čoveka u sovjetskoj filozofskoj nauci; ZDRAVKO KUČINAR: Filozofija dela i ostvarenja filozofije; RISTO TUBIĆ: Marginalije uz poljsku etiku danas.

UZ NOVU SERIJU „FILOSOFIJE”. Brojem 1—2/1967. časopis „Filozofija” obeležava desetogodišnjicu svog postojanja i početak izlaženja nove serije časopisa. Tim povodom Uredništvo je na prvim stranicama objavilo program svog budućeg rada. „Polazna teorijska pozicija časopisa

— stoji u programu — je autentična filozofska misao Marksa. Nasuprot gledištima koja se kod nas sve češće i šire javljaju — da Marksova teorija odgovara samo uslovima kapitalističkog društva i kapitalističke robne proizvodnje, da, prema tome, njegova kritika oblika otuđenosti tog društva ima još samo istorijski značaj, smatramo da je Marksova teorija osnov kritičke misli cele naše epohe, da njegova konkretno-dijalektička metoda sadrži neke osnovne metodološke principe svakog aktivističkog i istorijskog mišljenja, da njegova analiza otuđenog rada (koju je razvijao u svim svojim radovima, počev od „Ekonomsko-filosofskih rukopisa” do „Kapitala”) važi za svaku robnu proizvodnju, i da njegova kritika države važi za svako društvo u kome postoji profesionalna politika.

Zalažući se za autentičnu interpretaciju Marksove filozofske misli u punom njenom značenju za našu epohu i naše društvo, časopis će se suprotstavljati ne samo tendenciji njenog ignorisanja već i pokušajima njene dogmatске i pozitivističke vulgarizacije. Cilj časopisa nije, međutim, da samo tumači, brani i afirmira autentičnu Marksovu teorijsku misao, već i da je dalje razvija u specifičnim uslovima sadašnjeg istorijskog trenutka i u dijalogu s drugim velikim savremenim filozofskim pravcima koji su u stanju da deljuju inspirativno.

Diskusija će naročito biti potrebna s različitim oblicima pozitivizma i filozofije egzistencije — ne samo zato što su to dve centralne orijentacije u današnjoj filozofiji već i zato što je njihov uticaj primatean i u našoj marksističkoj filozofiji — pre svega izborom problema i metode.

... „Filozofija” je od početka imala jugoslovenski karakter — ne samo zato što je bila časopis Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i što su u njoj saradivali svi istaknuti jugoslovenski filozofi već, pre svega, zato što je u njoj dolazila do izražaja jedna teorijska misao koja je nastala i

razvijala se u tradiciji bratstva i solidarnosti jugoslovenskih naroda, odlučno suprotstavljena svim birokratskim i malograđanskim izopačavanjima te tradicije. Istinska negacija nacionalizma je u suštini težnja ka konkretnoj univerzalnosti, ka takvoj ljudskoj celovitosti i otvorenosti koja je uslov slobodnog i bogatog života svake posebne nacionalne zajednice. ... Angažujući se protiv svakog parcijalizovanja ljudske delatnosti i svesti, protiv svakog sektaštva, partikularizma, nacionalizma, provincijalizma i uskostručne cehovske zatvorenosti, „Filosofija“ će težiti da okupi na saradnju ne samo profesionalne filofske radnike već i sve one koji su u stanju da misle produbljeno, celovito, argumentovano, angažovano o bitnim pitanjima našeg vremena bez obzira na to da li imaju ili nemaju univerzitetsku diplomu i da li su stručni filofske. Jedini kriterijum kojim će se Redakcija rukovoditi u ocenjivanju i izboru radova za štampanje biće stvarna intelektualna i teorijska vrednost priloga svojih saradnika... Redakcija časopisa će nastojati da kritičkoj analizi prakse priđe s pozicija konkretnog istorijskog humanizma, razvijajući i samu tu poziciju u toku njene primene. Ona će nastojati da podstakne raspravljanje na temeljitiji, produbljiviji način onih pitanja koja su u našoj publicistici već bila pokrenuta. Ali istovremeno ona će se starati i da se taj krug tema proširi i onim pitanjima o kojima se još nije dovoljno filofske razmišljalo, iako su već tu, u životu. Prava filofske potiče iz života, iz iskustva, a ne iz druge filofske. Stoga će, na primer, centralne teme u toku 1967. godine biti nihilizam u savremenom svetu, nacionalizam i ljudska univerzalnost, homo oeconomicus, humanizacija itd.”

MEĐUNARODNI RADNIČKI POKRET br. 4/1967.

PAVLE JEVIĆ: Društveno-politički razvoj Izraela i sukob sa arapskim zemljama; mr STOJAN GLIGORIĆ: KP

arapskih zemalja u savremenim društveno-političkim kretanjima; mr ZORAN ATANACKOVIĆ: KP Alžira — položaj i orijentacija u novim uslovima; VOJISLAV ARSENIJEVIĆ: Petrolej i borba arapskih zemalja za nezavisnost; mr DUŠAN LAZIĆ: „Kulturna revolucija“ i međunarodna aktivnost Kine; mr VERA NIKOLOVA: „Bazična demokratija“ u Pakistanu; LJUBOMIR PALIGORIĆ: Doktrina i taktika čileanske hrišćanske demokratije; MIRJANA JANKOVIĆ: Ekonomsko programiranje, politika dohodaka i italijanski sindikati; mr BRANA MARKOVIĆ: Politika dohodaka i savremena uloga sindikata u V. Britaniji; mr BRANA MARKOVIĆ, mr VLADIMIR GOATI: Francuski sindikati i politika planiranja dohodaka; dr ANDRIJA KREŠIĆ: Marksove ideje o samoslobođenju radničke klase u Jugoslaviji danas; dr IVAN MAKSIMOVIĆ: Marksov Kapital i jugoslovenska ekonomska misao.

PRAXIS br. 5—6/1967.

RUDI SUPEK: Uvodna riječ; DANKO GRLIĆ: Kreacija i akcija; MILAN KANGRGA: Što je postvarenje? VANJA SUTLIĆ: „Stvaralaštvo i postvarenje“; GAJO PETROVIĆ: Smisao i mogućnost stvaralaštva; PREDRAG VRANICKI: Država i partija u socijalizmu; RUDOLPH BERLINGER: Opunomoćenje za djelo; LJUBOMIR TADIĆ: Birokratija — postvarena organizacija; SVETOZAR STOJANOVIĆ: Društveno samoupravljanje i socijalistička zajednica; ERNEST MANDEL Sloboda i planiranje u kapitalizmu i socijalizmu; VELJKO KORAĆ: Mogućnost i perspektive u savremenom svetu; VLADIMIR FILIPOVIĆ: Uloga filozofije u našem vremenu po Marxu i Husserlu; LUDWIG LANDGREBE: Fenomenološka analiza vremena i pitanje o subjektu istorije; KOSTAS AXELOS: Od logosa do logistike; KASIM FOCHT: Granice Hartmanove estetike; BORO GOJKOVIĆ: Modeli znanja i priroda govora; GE-

ORG LUKACS: Veliki oktobar 1917. i današnja literatura; DAVOR RODIN: Karl Korsch i kraj jedne epohe razvoja marksizma; MILADIN ŽIVOTIC: Između dvaju tipova savremene kulture; AN-TUN ŽVAN: Samoupravljanje i avangarda.

RUDI SUPEK: Uvodna riječ. Casopis Praxis u ovom broju objavljuje većinu referata i a-torizovanu diskusiju o tim referatima, koji su održani na IV međunarodnom zasjedanju Korčulanske škole u Korčuli augusta 1967, pod naslovom „Stvaralaštvo i postvarenje”. Rudi Supek, kao predsjednik tog skupa, održao je uvodnu reč u kojoj je, između ostalog, rekao: „Želio bih, na koncu, upozoriti na još jednu veliku ozbiljnu pojavu u našem društvu sa kojom smo dužni suočiti se i raspraviti. Govorio sam kako slabljenje žive socijalističke misli i društvene angažiranosti ljudi, kod kojih je ta angažiranost izraz duboke humane brige za drugog čovjeka, vodi do pukotina u društvenoj cjelini. No, pukotine su mehanički proizvod, javljaju se nekako 'iza leđa ljudi', bez njihove volje i neposredne odgovornosti, prosto kao rezultat onih milijuna sitnih odluka kojima se čovjek povlači u sebe, u svoj privatni život i uske sebične interese, ostajući pri tome najčešće društveno savršeno lojalan. Nitko nije odgovoran, a pukotine bivaju sve veće. Pojedinci sa birokratskim mentalitetom, kojima su ovakvi društveni procesi neshvatljivi, počinju tražiti krivce, a nalaze ih, po pravilu, na krivom mjestu, upravo među onima koji su prvi počeli izražavati svoju zabrinutost i protest zbog takvih procesa.

Međutim, pored onih koji stvaraju pukotine samo zbog svojeg povlačenja u vlastitu 'kućicu-slobodicu', zbog sitnih egoističkih interesa, orijentacije na životnu udobnost i efemerna zadovoljstva, zbog svojeg obiteljskog ili „klanskog mentaliteta”, koji inače, po vlastitim riječima, nemaju nikakve zle namjere prema društvu i nikad se u njemu nisu bolje osjećali, oslobađaju po-

lje za djelatnost onih koji nalaze smisao svojega života u povlačenju granice među ljudima i narodima. Oni koji su sebi postavili zadatak da aktivno povlače granice među ljudima vode se uvijek nekim posebnim i, nužno, antihumanim ciljevima. Takvih crtača granica poznajemo mnogo: od onih koji nalaze zadovoljstvo u ljepljenju etiketa, i za koje su, na primjer, filozofi što su se bunili protiv staljinističkog dogmatizma još uvijek 'revizionisti', pa nam čine čast kad nas optužuju da ih okupljamo i ovdje na Korčulanskoj ljetnoj školi; preko onih koji su povukli granicu između 'konkretnih problema', tj. ekonomskih i političkih, i 'apstraktnih problema', tj. idejnih i humanističkih, vjerujući da 'duhovna hrana', nije bitna sastojina 'zemaljske hrane'; pa do onih koji su juče vješali žutu zvijezdu o kapute Židova ili crveni trougao o rukave komunista da bi ih izopćili iz društvene zajednice, a danas to navodno nastoje uraditi sa nazivom Srbin, Hrvat ili Slovenac... Jedan je od zadataka naše škole da sačuvamo otvorenost našeg uma prema svemu što može obogatiti ljudski duh i kulturu, da prihvatimo dijalog sa svim idejama koje mogu pridonijeti boljem poimanju naše historijske situacije, da u svakoj ljudskoj ideji i stremljenju pokušamo uočiti ono što vodi naprijed i razlučiti od onoga što vuče natrag, da takvim stilom rada pridonesemo boljem razumijevanju među ljudima, njihovom povjerenju u stvaralački napor čovjeka i povijesnu misiju proletarijata.”

PREDRAG VRANICKI: Država i partija u socijalizmu. U svom referatu na korčulanskom skupu Vranicki je govorio o nekim konkretnim iskustvima socijalističkog pokreta uopšte a posebno našeg, jugoslovenskog, kao i o nekim našim problemima, teškoćama i dilemama. „Samoupravni procesi bez jačanja demokratizma, piše Vranicki, demokratskog donošenja odluka, sukoba mišljenja i interesa, formiranja većine i manjine kod gotovo svakog važnijeg pitanja — nemogući su. Još manje je moguća egzistencija a-

avangarde takvih procesa ako se i njen unutrašnji život ne zasniva na tom istom principu. Avangarda takvog procesa ne može biti skućenija, bojažljivija, netolerantnija i nesposobnija da izađe iz određenih idejnih okružja i kontroverza od one sredine kojoj bi trebalo da bude avangarda." Ističući da postoji teza da je ovakav demokratizam partijskog razvoja nemoguć bez postojanja više partija, autor kaže: „Teza na izgled plauzibilna, ali historijski potpuno apstraktna. Ona je historijski neprimjerena ovakvom razvoju kao što je naš jugoslovenski iz više razloga: u prvom redu sukobi partija se odvijaju radi borbe za vlast određene grupacije, klase itd. U društvu koje inaugurira samoupravne procese nije pitanje vlasti ove ili one političke partije, nego, zapravo, odumiranje takve vlasti, prevladavanje dominacije političke sfere društva. Prebacivanje težišta u rješavanju fundamentalnih pitanja na političku sferu, sa svim onim instrumentima, tehnikama i popratnim akcijama koje takva borba iziskiva, vodilo bi prije od jačanja birokratskih, a ne samoupravnih snaga. Samoupravnoj zajednici nije ni u kakvom interesu „množenje“ politike i političara, čemu bi takva borba vodila i, konačno (iako ovim nisu iscrpljeni svi argumenti) u našoj jugoslavenskoj stvarnosti, opasnosti od nacionalističkih deformacija i utvara ovakvim procesima bile bi daleko pojačane, što također nije nimalo poželjno... Suštinsko pitanje, kako iz svega dosad rečenog slijedi, pitanje je daljnje demokratizacije i partije i društva u celini. Ako smatramo da je rješavanje ovog pitanja višepartijskim sistemom neprimjerno iz razloga koji sam naveo, moramo ga rješavati u ovom sklopu: partija — samoupravno društvo (još tačnije: razvijanje, izgrađivanje samoupravne socijalističke zajednice).

Kako je bilo već rečeno, partija u tom procesu ne može zaostajati za društvom, jer bi se u teorijskom, misaonom i akcijskom pogledu našla na repu zbivanja, te bi lako postala i kočnica tog procesa. De-

mokratizam u partiji, međutim, ne može značiti samo mogućnost i nužnost utjecaja svih organa partije na odluku i politiku partije, ne samo mogućnost i pravo na svoje mišljenje tokom donošenja odluka, nego i pravo da se, poštujući mišljenje većine, i dalje javno i unutarpartijski zalaze za određeni stav, kad je netko duboko osvjedočen u ispravnost svoga stava. Sve do tle dok praksa ne demantira većinu, ili pojedinca, ili grupu Partiji u ovakvom historijskom momentu je od neprocjenjivog značaja da ima članove koji će s najvećom ozbiljnošću, dubinom analize i komunističkom zainteresiranošću osvjetljavati određene probleme društva i razvoja socijalizma i imati određena, što bolje fundirana mišljenja. U takvim okolnostima ne može se od dotičnog člana, koji sav stoji iza određenih analiza, zahtijevati da ih se jednostavno odrekne, jer se većina u određenom momentu s njima ne slaže. To je ujedno jedini put i način da marksizam u potpunosti zadobije onu intelektualnu dimenziju za koju je, npr., staljinizam sve učinio da je diskreditira."

PRIVREDNI GLASNIK br. 11/1967.

DRAGISA GROZDANOVIC: Ekonomska suština standardnih troškova; LJUBOMIR JOVANOVIĆ: Problemi knjigovodstvenog obuhvatanja rashodovanja osnovnih sredstava; STOJAN COLOVIĆ: Osvrt na primenu principa raspodjele prema radu u našoj privrednoj i društvenoj praksi; dr DANILO Ž. MARKOVIĆ: Neka shvatanja u industrijskoj sociologiji o monotoniji i razmrvljenosti rada u industriji; BRANKO DABETIĆ i LJUBIVOJE JANJIC: Stanje i problemi u govedarstvu i govedarskoj proizvodnji; GAVRO MARJANOVIĆ: Svetožar Marković o klasama i klasnim borbama; LJILJANA SLOVIĆ: Ekonomska politika i metodi usmeravanja razvoja gradova Jugoslavije.

Ovaj broj donosi razgovor na temu „Tradicijska i tradicionalizam“, koji je vođen u čitaonici Kulturnog centra u Beogradu, 5. oktobra 1967, a u kome su učestvovali DRAGAN JEREMIC, PREDRAG PALAVESTRA, MILORAD PAVIĆ i ZORAN GAVRILOVIĆ. Oni su tradiciji i tradicionalizmu prišli kao jednom od spornih pitanja naše današnje književne situacije, konfrontirajući značaj tradicionalizma, tradicije i inovacije u književnoj istoriji. Pošto je utvrdio pojmovni okvir, terminološku poziciju sa koje treba da se usmeri tok razgovora, DRAGAN JEREMIC je, između ostalog, rekao: „...Moramo da priznamo da nemamo mnogo kulturne i književne tradicije. Nemamo je, u svakom slučaju, onoliko koliko je imaju mnogi drugi, veliki narodi i — na izgled paradoksalno — mi se čak malo trudimo da je održavamo i negujemo kao eventualni podsticaj za novo stvaralaštvo. Kažem, na izgled paradoksalno jer, u stvari, činjenica je da se siromah lakše odriče svoga imanja nego bogataš, pa i mi zato što nemamo veliku tradiciju ne vidimo mnogo računa o njoj. Tužna je činjenica da i ono što danas smatramo ...nosačima naše ne samo kulturne tradicije nego kulture uopšte, kao što su narodne pesme ili srednjovekovne freske, nismo mi počeli prvi da cenimo, nego smo prihvatili one ocene o njima koje smo našli ili za koje smo bar dobili potvrdu od stranaca.

Nemamo dovoljno ni one tradicije koju bih nazvao latentnom. Pod latentnom tradicijom shvatam kulturno blago koje je ušlo u biblioteke i muzeje, koje je popisano i katalogizovano i do koga može lako da dođe svaki čovek koji hoće da upozna svoju nacionalnu tradiciju. Nismo se, na primer, potrudili da objavimo značajna dela naših pisaca koja su oni sticajem okolnosti napisali i objavili na stranim jezicima. Tek nedavno je prevedena doktorska disertacija Jovana Skerlića, koja je napi-

sana i objavljena na francuskom jeziku. A postoji veliki broj drugih doktorskih disertacija i knjiga od naučnog i književnog značaja (Ljubomira Nedića, Uroša Petrovića, Miloša Savkovića, Miodraga Ibrovca, Dušana Milačića itd.) koje još nismo preveli i pretvorili u našu latentnu tradiciju.

Iako ima tradicionalnih vrednosti koje se uopšte ne mogu negirati, kao što su narodne pesme ili srednjovekovne freske, ne može se govoriti samo o jednom pravcu, jednoj orijentaciji tradicije. ...Tradicijska nije nešto jedinstveno; ona, po pravilu, ima više likova, više strana, više raznih slojeva i zato je bolje govoriti o tradicijama nego o tradiciji, naročito kad je reč o oživljenoj tradiciji. Dok latentna tradicijska vekuje u bibliotekama i muzejima, oživljena tradicija nadahnjuje savremene stvaraoce. A ona može istovremeno da nadahnjuje razne stvaraoce baš zato što nije jedinstvena i jednosmerna. Ako pogledamo savremeno srpsko pesništvo, videćemo da je u njemu oživljeno više tradicija i da se ono istovremeno inspiriše narodnim umotvorinama, Njegošem, Lazom Kostićem, nadrealistima, Nastasijevićem, Crnjanskim, pa već i Vaskom Popom i Brankom Miljkovićem.”

Ukazujući na razliku između tradicije i tradicionalizma, Jeremić kaže: „Hteo bih, međutim, da istaknem da je tradicionalizam kao stav koji hipertrofira značaj tradicije za savremenost negativna pojava. Ne može se svaka tradicijska smatrati dobrom i plodotvornom i ne treba svaku tradiciju održavati po svaku cenu. Ima tradicija koje treba pohraniti u muzeje i nikada ih ne oživljavati: ima i negativnih tradicija. Tradicionalizam, ukoliko je dosledan, sprečava pravilan razvoj književnosti i umetnosti, jer guši inovacije u duhu sadašnjeg vremena i vodi epigonskom ponavljanju već utvrđenih formi i poznatih sadržaja.”

PREDRAG PALAVESTRA je govorio o našoj književnoj situaciji sa stanovišta tradicije

i, između ostalog, tvrdio: „Već davno je utvrđeno da je gradski realistički roman postepeno napuštao tradiciju koju je stekao i učvrstio početkom veka, i da se posle drugog svetskog rata taj roman iz naše književnosti gotovo sasvim izgubio. Otvoreno govoreći, mi danas u našoj prozi više nemamo tradicije klasičnog kritičkog realizma. Ta tradicija je potpuno zanemarena i meni se čini da je ta tradicija zanemarena uglavnom zbog toga što su pisci koji bi imali mogućnosti i snage da neke stvari u životu oko sebe zapaze i saopšte ustuknuli pred opasnošću da budu obeleženi kao tradicionalisti. Tu se, eto, javlja onaj drugi deo naše večerašnje teme, drugo lice antiteze o kojoj je na početku govorio Jeremić. U kritičkom prikazu jedne društvene situacije, vrlo rasprostranjenog savremenog (socijalističkog) arivizma, s kojim se susrećemo svakog dana i o kome se prave filmovi, ali o kome literatura uglavnom čuti, čovek bi bio prisiljen da se služi ne samo onim sredstvima koja su mu dali moderni roman i moderna stvaralačka tehnika romana (kao što su tokovi svesti, unutrašnji monolog, kontrapunktni metod itd.), već da se služi i jasno naglašenom realističkom transpozicijom konkretne društvene situacije, portretizanjem karaktera, pa možda i fabuliranjem, jednom rečju, kritičkim prikazivanjem čitavog stanja društvenog organizma koji je načet teškim moralnim i psihološkim poremećajima. Iz neke bojažljivosti, rekao bih iz dvojake bojažljivosti (prve bojažljivosti da ne budu obeleženi kao tradicionalisti, što će reći da ne budu obeleženi kao književno reakcionarni pisci, i, s druge strane, da se ne bi izlagali nekim neprijatnim trenucima u svom radu) naši pisci su napustili tradiciju kritičkog realizma i mi danas umesto gradskog romana, društvenog romana za koji sa sigurnošću tvrdim da imamo dovoljno materijala, imamo jednu dosta pasivnu, dobro pisanu, majstorski iznijansiranu, ali idejno uglavnom nedovoljno jasno određenu prozu, koja daje psihološka stanja ne fiksirajući i ne anali-

zirajući uzroke tih psiholoških stanja literarnih junaka... Kod nas, međutim, pisci svesno izbegavaju te teme da ne bi bili optuženi za vulgarizaciju i društvenu kritiku zasad pišu jedino neki novinari u sporadičnim reportažama ili sociolozi i teoretičari, čija je misao drugačijeg tipa i drugog smera. Pisci se povlače u neko neutralno vreme i mire se sa statusom koji je u osnovi stvaralački nepodesan. Ma koliko to izgledalo pojednostavljeno, kod nas je, u književnim, i ne samo književnim, krugovima često presudno da li je neko prebojen jednom ili drugom bojom i ta okolnost u velikoj meri obeshrabruje pisce. Niko neće da radi kritike, koju bi eventualno izrekao, bude odgurnut i odbačen, čak i onemogućen kao tradicionalista i književno reakcionaran pisac...”

SOCIJALIZAM br. 10/1967.

PUNIŠA PEROVIĆ: Oktobar i savremena borba za socijalizam; Demokratski centralizam u uslovima preobražaja SKJ; LATINKA PEROVIĆ: Demokratski centralizam i reorganizacija SKJ; IVAN PERIĆ: Demokratski centralizam — izraz i uslov jedinstva SKJ; TOMISLAV ČOKREVSKI: Oblik organizacije u zavisnosti od istorijske i društvene funkcije; RADOSLAV RATKOVIĆ: Demokratski centralizam i sadašnja reorganizacija i preobražaj SKJ; DRAGOMIR DRAŠKOVIC: Uloga hijerarhije u političkim organizacijama; PERA ĐOKOVIĆ: Nova uloga SKJ traži i nova organizaciona rešenja; MARI-NKO GRUIĆ: Reafirmacija i renesansa demokratskog centralizma; ALEKSANDAR FIRAR: Normativno i stvarno kroz revoluciju demokratskog centralizma; PRVOSLAV RALIC: SKJ između političkog posredovanja i integracije u samoupravno društvo; VOJISLAV STANOVIĆ: Nužnost prilagođavanja SKJ procesima demokratizacije društva; BUDO ŠOŠKIĆ: Značaj i aktuelnost razvijanja demokratskih odnosa u SKJ; DUJE KATIĆ:

Demokratski centralizam kao princip političke organizacije.

BUDO ŠOŠKIĆ: Značaj i aktuelnost razvijanja demokratskih odnosa u SKJ. U svom prilogu diskusiji „Demokratski centralizam u uslovima preobražaja SKJ“, koju je organizovala Redakcija časopisa „Socijalizam“ u septembru 1967, Budo Šoškić je istakao značaj i aktuelnost razvijanja demokratske suštine i dosledne primene principa demokratskog centralizma u savremenim uslovima. U izlaganju on je, između ostalog, rekao: „Kada je reč o jedinstvu pogleda i disciplini, veoma je važno da se stalno ima u vidu da jedna logika važi za sferu idejnog stvaralaštva, za proces naučnog i teorijskog saznavanja istine, a druga logika važi za sferu idejno-političke akcije.

Da bi komunistička avangarda teorijski i idejno prednjačila, da bi osmišljavala samoupravnu društvenu praksu i svojim pogledima bila ispred tekuće prakse, da bi videla dublje i dalje od ostalih, — u njoj je neophodno idejno stvaralaštvo kao kontinuelan i nesmetan proces, kao stalno kritičko ocenjivanje vlastite prakse i ranije dostignutih saznanja i važećih stavova, kao neprekidna fermentacija mišljenja. Misaona i idejna stagnacija dovodi u pitanje avangardnu ulogu komunističkog pokreta. Iz toga proizlazi zaključak: kada je reč o idejnom stvaralaštvu i razvijanju teorijskog mišljenja, naravno sa pozicija marksizma i socijalističkog progressa, onda tu ne može da važi disciplina u mišljenju, jer bi to protivrečilo suštini naučnog socijalizma. Svaki pripadnik komunističkog pokreta treba da ima punu slobodu i najšire uslove za idejno stvaralaštvo, za dublje prodiranje u suštinu objektivnih društvenih kretanja i protivrečnosti, za misaono prevazilaženje važećih pogleda, za sugeriranje rasprava o problemima koje život nameće. Istovremeno, u političkoj organizaciji kakav je Savez komunista neophodno je razvijati takve odnose i navike da se mišljenja pojedinih komuni-

sta, pa i tekstovi i govori članova rukovodstava SKJ, tretiraju kao njihova lična mišljenja, ukoliko rezultati njihovih analiza i njihovi pogledi nisu usvojeni od Saveza komunista, sve dok ne postanu sastavni deo njegove idejne i političke platforme.”

SOCIOLOGIJA SELA br. 17/1967.

Prof. dr RUDOLF BIČANIĆ: Poljoprivreda i stručnjaci za političke nauke; JOSIP ANIĆ: Informiranost i stavovi neposrednih proizvođača u poljoprivredno-industrijskim kombinatima; ADOLF MALIĆ: Problemi prostorne organizacije iskorištavanja zemljišta; VOJISLAV ĐURIĆ: Neke prostorne posledice socijalnih procesa u vojvođanskom selu.

Prof. dr RUDOLF BIČANIĆ: Poljoprivreda i stručnjaci za političke nauke. Po rečima autora, zadatak njegovog istraživačkog rada, koji je izložen u napisu, bio je „...da ispita kako bi trebalo da se stručnjak političkih nauka ponaša u izučavanju poljoprivredne politike pod različitim uvjetima... Postoji toliko različitih tipova poljoprivrede da dihotomija razvijene — nerazvijene zemlje naprosto ne može zadovoljiti potrebe znanstvene analize, a najmanje analize sa stajališta političkih nauka. Treba razlikovati seljaka od farmera, poljoprivrednog radnika i stručnog agronoma. Postoje sovhozi i kolhozi i agrobiznis, a da ne govorimo o feudalnom plemenskom uređenju i seoskoj zajednici u kojima se odvija poljoprivredna djelatnost. Svaka od tih određenih vrsta institucionalne organizacije ima svoj poseban proces donošenja odluka, ima različite ciljeve poljoprivredne djelatnosti i različita sredstva kojima te ciljeve može postići. Za svaku od njih postoji drugi optimalni tip poljoprivredne politike. Postavlja se pitanje: kakvo djelovanje razviti u tim različitim društveno-ekonomskim i političkim sistemima, a pogotovo kad se radi o tome da se obra-

di problem današnjeg ubrzanog razvoja i promjena u svjetskoj poljoprivredi. Nismo oklijevali da učinimo neke smione generalizacije izabirući tipove takve akcije. Ti tipovi ne predstavljaju neki slijed stupnjeva ili faza razvoja, koji bi nužno slijedili jedan iza drugoga. Doista, oni mogu postojati simultano jedan uz drugoga u jednoj te istoj zemlji, čak se mogu pojaviti reverzibilna kretanja u prijelazu s jednoga tipa u drugi."

U daljem izlaganju dr Bićanić govori o četiri idealna tipa poljoprivrede i ustanovljuje odnose pariteta koje društvo priznaje, pomoću državne akcije, između poljoprivrednih i drugih interesa u društvu. U daljem izlaganju, — da navedemo autorove reči: "...Slijedi ispitivanje aktivnosti političkog stručnjaka političkih nauka čija je zadaća da otkrije te različite linije pariteta kako bi našao odgovarajuća rješenja, učinio upozorenja i savjetovao političku akciju, koju treba poduzeti. Funkcija tih političkih stručnjaka opisana je u smislu intenziteta njihove osobne angažiranosti i preuzimanja rizika, pa se razlikuju funkcija stručnjaka, savjetnika, zagovornika ili arbitra. U ovom radu se zastupa mišljenje da je, možda, najbolje oruđe teorija igara, i to uzevši kao model nenultnu igru kao instrument koji najbolje odgovara za taj zadatak."

TEORIJA IN PRAKSA br. 12/1967.

VLADO VODOPIVEC: Važnost javne reči; MARA BEŠTER: Deetatizacija na području društvenih službi; ANDRO GABELIĆ: Male zemlje u savremenom ratu. JOVAN ANDRIJAŠEVIĆ: Ekonomija obrazovanja; AKTUELNI INTERVJU: Problemi kulture u našem društvu — Na pitanja redakcije odgovaraju: Drago Drusković; Matjaž Kmecl, Josip Vidmar i Beno Zupančič; ZDENKO ROTER: Ratni zločinci; MIRAN MEJAK: Kako upravljati zajedničkim rezerva-

vama? STJEPAN BUNTA: Pitanja povodom Teza; JOŽE ZEMLJAK: Lettieri i međunarodni ekonomski odnosi; LA DO RUPNIK: Integracija slovenačkog bankarstva; ADAM ŠAF: Alijenacija i društvena akcija; BOGOLJUB KUŠTRIN: Problemi britanske privredne politike; GOVOREĆI OTVORENO: M. K.: Kome služi agent 007, agent O. S. S. 117, kapetan Helm...? L. S.: „Zbog vere progonjeni slovenački narod“; Z. R.: „Poštanski fah dobročinstva“; E. K.: Diletantizam, demagogija ili politički račun; B.: Mi i Če Gevara; K. R.: Dva jubileja; PRIKAZI I RECENZIJE: Miroslav PEČUJLIĆ: Klase i savremeno društvo (Peter Klinar); Maki-javelijev „Vladalac“ (A. Bi-bič); Jože Goričar: Osnovi opšte sociologije (M. Tavčar); Livio Sichirollo: Dijalektika (Andrej Kirn); Beleške o stranim časopisima; Bibliografija knjiga i članaka.

VLADO VODOPIVEC: Važnost javne reči. „Nije istina samo našeg vremena, da se većina onih gesala, proklamacija i deklaracija, koje su od svog postanka sažet pregled naprednih društvenih zamisli i najistinskiji odraz intimnih ljudskih težnji, zahteva i očekivanja, u toku političkih, socijalnih i idejnih borbi za njihovu realizaciju devalviraju do šupljih fraza i besadržajnih formula. Primera takvog obezvređivanja i najnaprednijih, ubedljivih i privlačnih gesala ima mnogo u bližoj i daljoj istoriji društvenih borbi i sa neumoljivom dijalektičkom logikom ponavljaju se sve do današnjih dana.“

Suština ove logike, koja se ponavlja, jeste da konzervativne društvene snage počinju preuzimati i prisvajati deklaracije i gesla, koje programira napredna društvena praksa u onom momentu kada takva gesla počinju postajati opasna zbog svog širokog odjeka u masama i počinju ugrožavati njihov socijalni opstanak i njihovu vlast. S tim što ih ove snage promene u okamenjene sheme, što nastupaju kao njihovi autentični nosioci i tumači, a svoju praksu podešavaju prema vlastitim zamislima, obezvređuju ih u reči bez sa-

držine i oduzimaju im svu efikasnost..."

„...U nas se u praksi, pa i u teorijskim razmišljanjima, često susrećemo sa primerima da se potreba za bržim konstituisanjem racionalnog, iznutra integrisanog, samoupravljačkog društva utemeljuje ponekad sa primitivnim i neprikrivenim dokazivanjem kako je jedini mogući put do takvog društva u restauraciji odnosa koji će obezbediti više neposredne vlasti pojedincima i oduzeti im još ono malo uzajamne i međusobne odgovornosti koliko nam je uspelo uspostaviti je. Međutim, s druge strane veoma često se susrećemo sa prebacivanjem da kritika realizacije načela raspodele prema radu, koja upozorava na jačanje sopstveničkog i egoističkog mentaliteta pojedinaca i ekskluzivne zatvorenosti manjih ili većih asocijacija i zahteva društvene korekture negativne prakse, vodi u egalitarizam sa svim negativnim implikacijama, ili, čak, pokušava restaurirati birokratizam.

Tako se u određenom obimu i na specifičan način i u našem društvenom životu afirmisala ranije spomenuta logika obezvređivanja reči i gesla, prema kojoj proklamacije postaju šuplje sheme, koje prozrokuju, pre svega kod onih čije interese odražavaju, rezignaciju i skepsu..."

„...Procesima devalvacije reči i deklaracija i svim negativnim posledicama koje donose sobom nije moguće suprotstaviti nikakav efikasan semantički recept. Ovim procesima može uspešno da se suprotstavi samo intelektualna i moralna praksa, ili, prema Gramšiju, intelektualna i moralna reforma, što je njemu bio pojam za kompleksnu društvenu praksu, koja ne izbegava ni odgovornost ni rizik da svoja gesla ponovo verifikuje u praksi, na osnovu ove verifikacije, sve jasnije precizira njihovu sadržinu i istovremeno je dopunjuje novim saznanjima.

U ostvarivanju takve intelektualne i moralne reforme verovatno smo još veoma insuficijentni. Delimično pod teretom prošlosti, delimično u strahu za svoju sadašnjost i budućnost, što su ljudski shvatljivi motivi, mnogi više vole da izbegnu potreban rizik, pre svega, napore i odgovornosti, i odlučuju se za parafraziranje i ponavljanje usvojenih gesala. To je, svakako, mnogo bolje nego bez gesala, sa intenzivnim razmišljanjem, zanesenošću i tolerancijom, ocenjivati stvarnost, verifikirati u njoj proklamovana gesla i tražiti rešenja koja obogaćuju njihovu sadržinu novim saznanjima. Ali ne znam kako verbalno opredeljivanje bez ograničenih napora samo devalORIZUJE snagu reči, povećava maglu i otežava približavanje stvarno naprednim društvenim rešenjima..."

AKTUELNI INTERVJU: Problemi kulture u našem društvu. Redakcija je nekim slovenačkim kulturnim radnicima postavila šest pitanja. 1. Da li su poseban društveni značaj kulture i odgovornost širih društvenih zajednica došli posle privredne i društvene reforme dovoljno do izražaja? Da li je dovoljno došla do izražaja pre svega odgovornost republike kao nacionalne zajednice?

MATJAZ KMECL, asistent na Filozofskom fakultetu: „Očigledno je da u procesu ponovne integracije ranije upravno već dosta dezintegrisanog kulturnog prostora zasad još najviše jača i širi se administrativna gradnja. Osim saveta i fondova za školstvo, npr., sada smo dobili još niz različito rangiranih obrazovnih zajednica koje se kao upravna oruđa i samoupravljačka tela za potrebe svog tehničkog delovanja koriste ne samo velikim materijalnim sredstvima već i velikom dodatnom energijom samoupravljača. Ovi aparati, sa svojim profesionalnim ustrojtstvom, moraju naimе, opravdati svoje postojanje vrednoćom, odnosno bar voljom da rade i zbog toga stalno mobilišu neposredne „radnike“ za različita savetovanja i slično... Za sad mi se

čini da je potrebno naglasiti jednu jedinu osnovnu činjenicu: programske društvene dokumente trebalo bi trezveno i realno suočiti sa sadašnjom raspodelom društvenog proizvoda i sa ogromnom razgranatošću često potpuno formalno delujuće posredničke, administrativne „gradnje“... Tome bi dodao još sledeće, da je funkcija „republike“, kao faktora koji integriše, još suviše mala. S tim ne mislim toliko na njenu upravnu ulogu koliko na autoritet koji sa razumom, usklađenom politikom i odgovarajućim novčanim mogućnostima bar približno izjednačava i reguliše kulturne i radne uslove na području svog delovanja, to jest na teritoriji koju naseljavaju Slovenci unutar granica SFRJ, pa čak i van njih.”

JOSIP VIDMAR, predsednik SANU: „Kao mnogo štošta drugo, naša dokumenta spominju i poseban značaj kulture. Ali pitanje je da li to spominjanje kulture u tim dokumentima izvire stvarno iz dubokog i nesumnjivog ubeđenja o njenom posebnom značaju. Naime, ako bi to ubeđenje postojalo, danas više ne bismo smeli da se pitamo o čemu govori vaše pitanje i odavno više ne bismo prepuštali razne kulturne delatnosti, na primer, prevođenje, pozorišni repertoar, samoupravnim telima, nego bi se u nas već odavno afirmisala svest o odgovornosti republike, odnosno takvog ili drukčijeg nacionalnog upravljanja njima i verovatno bismo već odavno sastavili spisak neophodnih dela svet-ske literature, ovamo ubrajam i filozofiju, i imali bismo određene obaveze izdavačkih kuća u vezi sa takvim spis-kom. Verovatno bismo i u po-zorištima imali posebne i na odgovarajući način organizo-vane repertoarne savete, koji bi bili odgovorni ukusu i volji celokupnog društva i njegovoj višoj svesti. Jer izdavačke kuće nisu i ne mogu biti samo samoupravna tela onih koji su trenutno u njima zaposle-ni; a isto tako je i sa pozoriš-tem, pogotovu sa centralnim pozorištem: ne možemo ga identifikovati sa ljudima koji su trenutno njegovi članovi i radnici, već je pozorište us-

tanova koja, pored svog speci-fičnog elementa, ima i svoju istoriju, svoju kulturnu misi-ju, i ono je isto tako i literatu-ra, i prevođenje, i kultura je-zika i mnogo drugog, za šta ne mogu i ne smeju snositi svu odgovornost njegovi čla-novi. To su poslovi širih i kompetentnijih foruma i or-gana, koje bi trebalo osnovati, naravno, sa smislom i pozna-vanjem specifičnog radnog ka-raktera ovih ustanova. Napo-minjem još samo to da su po-zorišta i izdavačke kuće bili spomenuti samo kao primer i da sve što sam rekao važi isto tako i za druge srodne in-stitucije.”

BENO ZUPANČIĆ generalni sekretar Savezne konferencije SSRNJ: „...Sve više mi se čini uzaludan napor ubeđivati bilo koga da je kultura potre-bna, značajna ili, čak, ekonom-ski efikasna — ne zbog toga što to ne bi bilo tačno, već za-to što je to javno poznato već odavno. Takav napor može bi-ti utoliko uzaludniji ukoliko izvire iz naivnog ubeđenja da sa kulturom nešto nije u redu jedino ili pre svega zato što neki ljudi ili društveni fakto-ri ne shvataju njen zna-čaj.

Zašto kažem to?

Naša osnovna društvena nas-tojanja poslednjih godina bila su upućena samoupravljanju kao zamisli kako stvoriti orga-nско društvo građana-samou-pravljača (ako mogu upotrebi-ti najkraću formulu). Znači da su upućena borbi protiv „veštačkog“ društva, pri tom mislim na društvo koje može biti više mehanizam nego or-ganizam, a s tim i protiv „veš-tačke“ kulture — veštački pos-tavljene, organizovane, raz-graničene i održavane.

Ako je to tako, što ja i tvr-dim, onda je jasno da u ovim nastojanjima moramo učiti da poštujemo i objektivne za-konitosti, činjenice i iskustva, treba da naučimo gazdo-vati i računati u svim sferama društvenog života, pre svega tamo gde smo dosad još suviše malo naučili. Ako u tim nastojanjima dolazi do ne-sporazuma, sporova ili, čak,

do iskrivljavanja osnovnog htenja (tzv. komercijalizacija, mehaničke restrikcije, različito poimanje tržišnih zakona itd.), onda je pri tom ipak reč o propratnim teškoćama i pojavama, i to ne samo na području kulture. Time nikako ne tvrdim da su ove pojave beznačajne ili bezopasne, ipak su — posmatrano u celini i politički strateški — u poređenju sa osnovnim ciljem nastojanja za celokupnu društvenu reformu samo „sporedni produkt...”

2. Kakav smisao i značaj ima u sadašnjem momentu kultura kao faktor koji (treba da) utiče na povezivanje i međusobno razumevanje naroda u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici?

DRAGO DRUSKOVIC, direktor Instituta za narodnosna pitanja: „O kulturi koja treba da povezuje narode u našoj socijalističkoj zajednici, koja treba da utiče na međusobno razumevanje — mogao bih, s obzirom na momenat i mesto, da zapišem da to zavisi, pre svega, od njene, dozvolite, specifične težine; naravno, reč je i o drugim faktorima. Inače je ovo pitanje — na području književnosti dobilo posebnu naučnu usmerenost, npr., pravac komparativne književnosti koja to proučava. Stvar je veoma zamršena i ne bih mogao reći, ni prema tome što mi je poznato, da smo ko zna koliko napredovali. Mi još živimo u starim okvirima, mnogo ima starih navika, mnogo je stvari već učinjeno naopako i još će ih biti... Čini mi se da je pitanje koje ste postavili suviše uzak okvir za kulturu. Ali tačno je da bi stvar morali više sistematizovati, ipak ne u starom administrativnom obliku...”

MATJAŽ KMECL: „...kultura može da učini velike stvari za jugoslovensku kulturnu zajednicu, ako omogućuje radno udruživanje prema zajedničkim misaonim i stvarnim, spontanim radnim interesima: ali, naravno, unapred treba da se odrekne svakog nacionalizma, što je naročito onom delu kulture koji koristi na-

rodni jezik, često teško: čak tehnički, u šta tek misaono. Zajednica smo malih naroda, nešto manje malih a nešto više malih naroda, kojima je svima istorija ucepila narodnosni kompleks niže vrednosti. A svi redom lečimo taj kompleks viševrednosnim nastupima, bilo naglašavanjem svoje državotvornosti, bilo naglašavanjem svog neprovincijalnog kosmopolitstva, bilo naglašavanjem više vrednosti svoje higijene ili svojih bioloških sposobnosti ili zanatlijskih veština, bilo naglašavanjem broja Turaka koje su poubijali već naši pradedovi, bilo naglašavanjem prostranstva na kome smo svojedobno živeli...”

JOSIP VIDMAR: „Čvrsto sam ubeđen u tačnost saznanja koje sam već često zabeležio, da su talenat, genije, umetničke realizacije svake vrste — prirodne sile kao što su gravitacija, magnetizam itd. Zato sam i ubeđen da je nešto slično i kultura u celini, ukoliko je reč o istinskoj kulturi. Nema sumnje da kultura trajno budi interesovanje, priznavanje, poštovanje i, na kraju, ljubav, ne samo prema pojednim pojavama već i prema narodima u kojima su nastala velika dela, i to uprkos svim protivnim faktorima i snagama. Stvorimo visoku kulturu u svim našim narodima, i sporazumevanje između njih razviće se u produbljeno poznavanje i povezanost između njih biće dublja i čvršća od svake druge koja se temelji samo na zajedničkim interesima...”

BENO ZUPANČIČ: Verovatno ne treba naglašavati da je kultura sa svojim ciljevima pozvana da ruši veštačke granice između naroda, jer je pozvana da ruši takve granice između ljudi uopšte.”

3. Da li je moguće ograničiti pitanje odnosa između samoupravljanja i kulture samo na afirmisanje principa dohotka i samoupravnih oblika u kulturnim ustanovama? Da li ideja samoupravljanja ne zahvata i zahtev za kulturom rada, kulturom upravljanja, ponašanja ljudi i odnosa između lju-

di na svim nivoima društvene strukture?

MATJAZ KMECL: „...Kultura rada na svim nivoima društvene strukture — ja bih dodao još i to da i između svih nivoa društvene strukture, spada u područje opštedruštvenog dobra i zato bi je tražio i pomoću rigoroznijih sredstava. Sama tržišna zakonitost kao pogon pri tom ima dve oštrice — isto tako očigledna istina. Ali, u svakom slučaju, bio bih rigorozniji od pisaca rezolucija i pisama kada bi se radilo o kulturi našeg poslovnog i još posebno samoupravljačkog jezika. U njemu pokazuje kultura, koja je nadnacionalna i opšta, svoje narodno, naše jednokratno lice.”

JOSIP VIDMAR: „Samoupravljanje je jedan od sastavnih delova socijalizma, zato odnos, koji je specifičan za dijalektički par: socijalizam-kultura važi za njega samo delimično, u ograničenom obimu. U nas svi znamo da nema pravog socijalizma bez prave kulture. Ali znamo i to da nema prave kulture, kakvoj teži i kakvoj se sa tolikim mukama i žrtvama probija čovečanstvo, ako nema socijalizma. Osim toga, poznata nam je dijalektička igra između ove dve pojave: kultura je rodila socijalizam i oplemenjuje ga, a i socijalizam trajno rađa kulturu i kao celini daje joj njen konačni smisao. Nešto od ove dijalektičke igre postoji i između pojava samoupravljanja i kulture. Nije moguće zamisliti stvarno svesno i odgovorno samoupravljanje bez razvijene kulture. A isto tako treba da bu demo svesni da samoupravljanje kao takvo nužno rađa kulturu, jer pri svakom odlučivanju treba da učestvuju i učestvuju savest i lična čast, dva velika faktora kulture...”

BENO ŽUPANČIĆ: „...Kultura i samoupravljanje — shvata u najširem smislu — obe naravno, sadrže i kulturu rada, ponašanja, opštenja, stanovanja, okoline itd. Ipak je pri tom reč o osnovnom pitanju: da li je moguće takva društvena nastojanja jednostavno

narediti? Očigledno nije, inače bismo to odavno postigli. Reč je, dakle, o kvalitetnom društvenom preobražaju svuda — od proizvodnog rada do intelektualnog stvaranja (ukoliko je to moguće mehanički razdvajati). A to znači opšta nastojanja, šire afirmisanje samoupravljanja, dogovaranje na osnovu zajedničkih interesa, mobilizaciju ljudi i njihovih samoupravnih zajednica, organa, društava itd...”

4. Poslednjih godina konstatovali smo da razvijanje kulturnih potreba prilično zaostaje za razvijanjem potreba materijalnog standarda. Kakve posledice i opasnosti krije u sebi ovo protivrečje — ako bi se još dalje ponavljalo — za dalji razvoj našeg društva, posebno socijalističkih društvenih odnosa? I kako bi ga bilo moguće, po vašem mišljenju, konkretno rešavati?

MATJAZ KMECL: „U današnjem totalitarnom svetu teško je upoređivati i upoređivanjima govoriti o odnosima između kulture i ekonomike — svuda, ne samo kod nas. — Godišnji budžet Ljubljanskog univerziteta otprilike jednak je budžetu za jedva tri sata vijetnamskog rata... Ove strašne nesrazmernosti kriju u sebi mudrost i „mudrosti” naše civilizacije: u principu i u mehanizmima. — Skeptičan sam: da li može kultura u takvom civilizacijskom totalitarizmu uopšte još igrati neku neposrednu ulogu u humaniziranju automatske proizvodnje i automatski rasipajućeg čoveka? Civilizacija koja je stvorila takve proporcije je prema tom pitanju još više skeptična nego ja. Šta onda još da dodam?...”

BENO ŽUPANČIĆ: „Protivrečja kultura-civilizacija prisutna su u svim savremenim društvima, pa i kod nas. Na njih treba da obraćamo pažnju kao građani i kao zajednica, što znači zajednički i stalan društveni napor, kako se ova protivrečja ne bi zaoštravala u konflikte, odnosno kako bi ih razrešavali na samoupravljački način...”

5. Kako je sa društvenom kritikom i još posebno sa kritikom umetnosti u nas?

JOSIP VIDMAR: „Kritike gotovo nema, odnosno bavi se problematikom niže vrste. Sa problematikom dnevne prakse. Slično je i sa kritikom umetnosti, koja se danas javno odriče svake kritičnosti. Ubeđena je da je njeno da obajašnjava vredno i nevredno, a ne da ocenjuje i sudi.”

BENO ZUPANČIČ: „...još je suviše ‚usmena‘, odnosno ‚pismena‘, a nedovoljno ‚akcijska‘. Ubeđen sam da je najbolja kritika akcija koja traži nove puteve i u delovanju menja stanje stvari. To ne znači da potcenjujem kritiku, i pak, treba je menjati — ako je to moguće i koliko je to moguće — u organizovanu akciju progresivnih snaga. Samo na taj način ćemo postići efekte koji neće dopuštati dvosmislena ‚osećanja‘.”

6. Diskusija o zaostajanju razvoja kulture za drugim područjima našeg društvenog života odvija se već nekoliko godina... Kako posmatrate ova pitanja u svetlosti iskustava sa ovog radnog područja i koji su vaši predlozi, vaš doprinos koncipiranju dugoročnog programa kulturne politike u Sloveniji?

JOSIP VIDMAR: „Koncept ovakvog ili drukčijeg dugoročnog programa za našu, slovenačku kulturnu politiku trebalo bi da počne kratkoročnim zahtevom za kulturnom kritikom. Takva kritika bi, možda, bar kod ozbiljnih stvaralaca probudila svest o njihovoj dužnosti prema na-

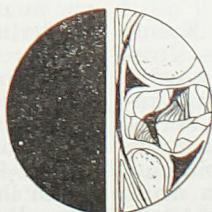
šem životu i time prema celokupnoj našoj egzistenciji...”

BENO ZUPANČIČ: „...Osnovno je — šire afirmisati samoupravljanje i na području kulture i nauke, u širim ‚krugovima‘, a ne apsolutizovati ga i zatvarati u okvire jedne institucije ili društveno-političke zajednice. Na taj način je, pored ostalog, moguće postići i efikasno ograničavanje različitih monopola, vlasti neformalnih grupa, egoizma itd., a istovremeno afirmisati na višem nivou, pored prava, i dužnosti samoupravljača i, na kraju, na drukčiji način sticati materijalna sredstva iz svih mogućih izvora (i iz zajedničkih društvenih sredstava)...”

UNIVERZITET DANAS
septembar 1967.

Dr MIHAJLO MARKOVIĆ: Humanističke nauke u našem društvu; DRAGOSLAV VELJKOVIĆ: Uspeh i orijentacija srednjih škola pri upisu na institucije za obrazovanje nastavnika — Rezultati nekih proučavanja u SR Makedoniji; dr FRANC PREDICEK: Fizičko vaspitanje i fakultetski studij; LJUBOMIR BOŽINOVIC, MOMIR JOVANOVIĆ: Radni odnosi u visokoškolskim ustanovama i njihovim zajednicama; dr DRAGAŠ DENKOVIĆ: Razvoj nastave upravnog prava; dr JASNA IVIĆ: Nauka u borbi protiv karcinoma; dr PAVLE RISTIĆ: Autonomne pokrajine u socijalističkom sistemu Jugoslavije.

vera ikonomova i
tatjana popov

CENA 8 N. DIN.